

GEOGRAPHICA SLOVENICA

25

STANKO PELC

OBČINA DOMŽALE - PRIMER
SPREMINJANJA OBMESTNE POKRAJINE
V OKOLICI LJUBLJANE

THE COMMUNE OF DOMŽALE - AN EXAMPLE OF THE
TRANSFORMATION OF THE SUBURBAN LANDSCAPE IN
THE URBAN REGION OF LJUBLJANA

UDK 911.37(497.12 Domžale)

Inštitut za geografijo Univerze v Ljubljani

Institut of Geography of the University of Ljubljana

LJUBLJANA, 1993

TISK KNJIGE STA OMOGOČILA OBČINA DOMŽALE
IN MINISTRSTVO ZA ZNANOST IN TEHNOLOGIJO

UREDNIKA - EDITOR
METKA ŠPES

UREDNIŠKI ODBOR - EDITORIAL BOARD
dr. Andrej Černe, dr. Vladimir Klemenčič, Ivo Piry, dr. Marjan Ravbar, mag. Metka Špes

PREVODI V ANGLEŠČINO - TRANSLATION INTO ENGLISH
Bruce Peterson

LEKTORIRANJE
Tatjana Ličen

Založil Inštitut za geografijo Univerze v Ljubljani,
Trg francoske revolucije 7, 61000 Ljubljana

Žiro račun: 50100-603-40302

Published by Institute of Geography of the University of Ljubljana
Trg francoske revolucije 7, 61000 Ljubljana

ODGOVORNI UREDNIK - RESPONSIBLE EDITOR
dr. Marjan Ravbar

TISK - PRINTED BY
VB&S d. o. o. LJUBLJANA
Milana Majcna 4, 61000 Ljubljana

NAKLADA 600 IZVODOV

CIP - Kataložni zapis o publikaciji
Narodna in univerzitetna knjižnica, Ljubljana

911.37(497.12 Domžale)

Pelc, Stanko

Občina Domžale - primer spreminjanja obmestne pokrajine v okolici Ljubljane=The Commune of Domžale - an Example of the Transformation of the Suburban Landscape in the Urban Region of Ljubljana / Stanko Pelc; [prevodi v angleščino Bruce Peterson]. - Ljubljana: Inštitut za geografijo Univerze, 1993. - (Geographica Slovenica, ISSN 0351 - 1731; 25)

34976512

KAZALO

PREDGOVOR	7
1. UVOD	9
2. VPLIV MESTA NA OKOLICO	11
2.1. SPLOŠNO	11
2.1.1. O nekaterih temeljnih pojmi	13
2.1.2. (Sub-)urbanizacija	14
2.1.3. Mestne regije	16
2.1.4. Dnevna migracija	17
2.1.5. Preobrazba obmestij	20
2.1.6. Ljubljana in Slovenija - dosedanje raziskovanje	24
2.2. ZAHODNOEVROPSKA MESTA IN NJIHOVA OBMESTJA	26
3. OBMESTNO OBMOČJE LJUBLJANE	31
3.1. DNEVNA MIGRACIJA KOT KAZALEC PREOBRAZBE OBMOČJA	31
3.2. DRUŽBENOGOSPODARSKE IN PREBIVALSTVENE ZNAČILNOSTI OBMESTNEGA OBMOČJA LJUBLJANE	34
3.3. STANOVANJSKA GRADNJA IN OPREMLJENOST STANOVANJ	38
4. OBČINA DOMŽALE KOT DEL OBMESTNEGA OBMOČJA LJUBLJANE	41
4.1. POLOŽAJ ZNOTRAJ OBMESTNEGA OBMOČJA	42
4.2. NEKAJ POMEMBNEJŠIH ZNAČILNOSTI OBČINE DOMŽALE	45
4.2.1. Promet in komunalna opremljenost ter ureditev v občini	46
4.2.2. Nekaj temeljnih naravnogeografskih potez	48
5. PREOBRAZBA OBČINE DOMŽALE	51
5.1. METODE DELA IN VIRI PODATKOV	51
5.2. SOCIALNO PRESTRUKTURIRANJE PREBIVALSTVA KOT DEJAVNIK PREOBRAZBE	52
5.3. STOPNJA ZAPOSLENOSTI	58
5.4. ZAPOSLOTIVENA SREDIŠČA	61
5.5. DNEVNA MIGRACIJA	64
5.5.1. Obseg in dinamika dnevne migracije	64
5.5.2. Smeri dnevne migracije, oddaljenost dnevnih migrantov in način prevoza	67
5.5.3. Nekaj značilnosti dnevnih migrantov	80
5.6. GLAVNI KAZALCI PREOBRAZBE	82
5.6.1. Rast prebivalstva	82
5.6.2. Spremembe prebivalstvene strukture	86
5.6.2.1. Starostna struktura	87
5.6.2.2. Izobrazba	90
5.6.2.3. Neslovensko prebivalstvo	92
5.6.2.4. Prebivalci, priseljeni iz mestnih naselij	96
5.6.3. Hiše in stanovanja	99
5.6.3.1. Velikost in rast naselij	102
5.6.3.2. Opremljenost stanovanj	108

5.6.3.3. Stanovanja za počitek in rekreacijo	113
5.6.4. Fiziognomsko-morfološka preobrazba naselij	114
5.6.5. Pomen kmetijstva in spremembe v izrabi zemljišč	122
5.6.5.1. Kmetijska funkcija naselij	125
5.6.5.2. Spremembe v izrabi zemljišč (v sondnih območjih)	130
6. STOPNJA PREOBRAZBE NASELIJ V OBČINI DOMŽALE	137
6.1. RAZVRSTITEV NASELIJ V SKUPINE	137
6.2. INTENZIVNOST PREOBRAZBE IN STOPNJA DOSEŽENIH PROSTORSKIH SPREMEMB	140
7. ZAKLJUČEK	143
8. LITERATURA	145
9. SUMMARY	151
9.1. INTRODUCTION	151
9.2. INFLUENCE OF THE CITY ON THE SURROUNDING AREA	151
9.3. THE SUBURBANIZED ENVIRONS OF LJUBLJANA	152
9.4. BASIC CHARACTERISTICS OF THE COMMUNE OF DOMŽALE	153
9.5. SOCIAL RESTRATIFICATION OF THE INHABITANTS	155
9.6. THE EMPLOYMENT RATE AND CENTERS OF EMPLOYMENT	155
9.7. COMMUTING	156
9.8. THE MAIN INDICATORS OF THE TRANSFORMATION	157
9.9. THE LEVEL OF TRANSFORMATION OF THE SETTLEMENTS IN THE COMMUNE OF DOMŽALE	161
9.10. CONCLUSION	162

Predati se znanosti pomeni tavati po stranpoteh in brezpotjih neznanega in nespoznane, radovedno iskati, doživljati številna razočaranja in le redke uspehe. Pomeni tudi, da za pošteno delo še posebno danes in v naših krajih ne smeš pričakovati ustreznega plačila. In vendar mi ni žal vsega truda in številnih neprespanih noči. Žal mi je le, da sem zaradi tega manj, kot bi lahko bil, z njimi, ki so mi najdražji. Zato posvečam to knjigo ne le ljudem iz krajev, ki jih opisujem in med katerimi živim, temveč predvsem njim, ki mi pomenijo največ:

Juliji, Taju, Maši in Tinu!

PREDGOVOR

Občina Domžale - primer spreminjanja obmestne pokrajine v okolici Ljubljane je delo, ki nam prinaša nekaj bistveno novih temeljnih spoznanj o urbanizaciji in deagrarizaciji oziroma o vplivu industrializacije in terciarizacije na preobrazbo naselij ter demografsko in družbenogospodarsko strukturo prebivalstva na obmestnem območju Ljubljane. Poglavitna vrednost tega dela pa je v tem, da nam osvetljuje celoten kompleks vzrokov in posledic prostorske preobrazbe, in to v obdobju najintenzivnejše industrializacije Slovenije. V knjigi so zato obdelana številna prostorska vprašanja, ki čakajo na ustrezno regionalno-plansko razrešitev. Za to so opisana spoznanja zelo dober temelj in so za iskanje najustreznejših rešitev ključnega pomena.

Za obmestni prostor Ljubljane je značilna vse bolj stalna težnja po razpršeni poselitvi nekmečkega prebivalstva širom po podeželju. Prav motorizacija Slovenije je tisto gibalo, ki širi območja dnevne migracije iz ravninskega in dolinskega sveta na obrobje pa tudi v notranjost hribovskih območij. Zaradi tega je bila še posebno v zadnjih dveh desetletjih na slovenskem podeželju tako zelo izrazita poklicna preusmeritev iz kmečkega v nekmečke poklice. Ta preusmeritev je bila značilna tako za lastnike zemlje (kmetij) kot za njihove družinske člane. Obseg zemlje, ki je v rokah nekmečkega prebivalstva oz. polkmečih in nekmečkih gospodinjstev se je zaradi tega hitro in zelo povečal. Med tridesetletno industrializacijo (1961-1991) so se kmečka gospodinjstva s kmečkim gospodarstvom spreminjala najprej v polkmečka in nato v nekmečka, od kmetijskega dohodka vse manj odvisna gospodinjstva. V zgodnejšem obdobju tega razvoja je kmetijska dejavnost pomenila še bistven in pomemben del dohodka in hkrati pridelavo hrane za lastne potrebe. Danes, v času prehoda od gospodarstva vezanega na družbeno lastnino h gospodarstvu, vezanemu na zasebno lastnino, pa ob vse večji brezposelnosti nekdanj v industriji zaposlenega prebivalstva spet vse bolj stopa v ospredje samooskrbno kmetijstvo kot pomemben dejavnik socialne varnosti.

Delo sloni na temeljitem teoretičnem in praktičnem poznavanju prostorskih procesov (urbanizacije in suburbanizacije) in njihovih pojavnih oblik tako pri nas kot po svetu. Pri tem je zajeta tako kompleksnost pojava kot tudi tisti elementi družbene, gospodarske in fiziognomske narave, ki so bili posebni in značilni za preobrazbo oziroma spreminjanje prostora v razmerah samoupravnega socialističnega sistema z njegovim samosvojim usmerjanjem prostorskega razvoja gospodarskih dejavnosti ter socialne in tehnične infrastrukture. Pri tem so predstavljeni najpomembnejši dejavniki spreminjanja prebivalstvene strukture, hkrati pa je utemeljena povezava med oblikovanjem tipičnih območij dnevne migracije različne stopnje intenzivnosti z oblikovanjem območij različne stopnje urbaniziranosti v občini Domžale. Ta kot vzorčna predstavlja eno od najbolj živahnih območij prostorske preobrazbe v Sloveniji. Tu so navzoče vse oblike negospodarskih dejavnosti,

industrija in drobno gospodarstvo, poleg tega pa je to tudi prostor oblikovanja od Ljubljane prostorsko ločenih urbanih območij, ki jim dajejo neizbrisen pečat prav iz Ljubljane in iz drugih mest priseljeni prebivalci.

Dragocenost Pelčevega dela je tudi v tem, da ne temelji le na literaturi ali statističnih podatkih, temveč na poglobljenem terenskem opazovanju in preučevanju izbranih primerov. Delo zagotovo predstavlja eno od tistih, ki presegajo okvire Slovenije tako po svoji teoretski kot po metodološki zasnovi. Zato je upravičen tudi obsežnejši izveček v tujem jeziku. Ta bo lahko služil kot pomembna strokovna in znanstvena informacija tujim strokovnjakom s področja geografije in regionalnega planiranja, ki prek literature pa tudi z obiski na terenu že več desetletij z velikim zanimanjem spremljajo razvoj družbene in prostorske preobrazbe najrazvitejšega dela domžalske občine (Kamniškobistriške ravnine).

dr. Vladimir Klemenčič, red. univ. prof.

1. UVOD

Pri delu, ki je pred vami, gre za predelano in dopolnjeno besedilo doktorske dizertacije, ki je bila uspešno branjena na Geografskem oddelku Prirodoslovno-matematične fakultete zagrebškega vseučilišča v Zagrebu decembra leta 1991.

Rezultati so plod triletna raziskave, ki jo je avtor kot mladi raziskovalec opravil na Inštitutu za geografijo Univerze v Ljubljani. Pri odločitvi za obravnavanje geografskih vidikov preobrazbe ljubljanskega obmestja je bilo odločilno to, da slednje posebno v zadnjem času med geografskimi raziskavami ni bilo deležno tako rekoč nobene pozornosti. Nasploh je bilo preučevanje mestnih regij med slovenskimi geografi nekoliko v ozadju. Žal čas in omejena sredstva niso dopuščali, da bi se podrobneje ukvarjali s celotnim obmestjem oziroma s celotno ljubljansko mestno regijo. Tako je bila obravnavana le obmestna občina, ki se razteza od roba Ljubljane do meje njenega vplivnega območja.

Izmed vseh statističnih podatkov, ki so nam bili med raziskavo na voljo, smo izbrali tiste, ki so po našem mnenju pomembni za prikaz procesa preobrazbe, ki ga doživlja pokrajina v okolici Ljubljane. Statistično obdelavo podatkov in njihov grafični prikaz smo zato, da bi dobili čim bolj verodostojne izsledke, povezali še s terenskim opazovanjem in s tistimi, sicer redkimi in predvsem starejšimi razpravami, ki se vsaj deloma posredno ali neposredno nanašajo na obravnavano območje ali problematiko.

Da bi dobili vtis, v kakšnem odnosu je proces preobrazbe ljubljanskega obmestja do preobrazbe v obmestjih drugih večjih mest, smo podali tudi kratek opis dogajanj v obmestjih evropskih mest.

Spoznanje o velikem pomenu dnevne migracije delovne sile za spremembe in preobrazbo naselij v obmestju nas je spodbudilo, da smo prav temu namenili posebno pozornost. Žal nismo imeli možnosti obdelati tudi nekaterih zanimivih podatkov o strukturi dnevnih migrantov, ki bi nam ob povezavi z drugimi obravnavanimi kazalci verjetno omogočili še več novih in zanimivih spoznanj o procesih, ki preoblikujejo obravnavano pokrajino.

Želeli smo obdelati tudi podatke o prometu z zemljišči in o novogradnjah, vendar nam omejena sredstva in čas zaradi težavnega pridobivanja teh podatkov tega prav tako niso omogočali. Kljub temu da sloni naša raziskava v glavnem na statističnem gradivu, terenskem opazovanju in aerofotointerpretaciji, pa menimo, da je bila to dovolj dobra podlaga za ugotavljanje preobrazbe obmestja Ljubljane na primeru občine Domžale, kot jo predstavljamo v nadaljnjem besedilu.

2. VPLIV MESTA NA OKOLICO

2.1. SPLOŠNO

Nedvomno je danes človek med vsemi živimi bitji na zemeljskem površju najbolj dejaven preoblikovalec svojega življenjskega prostora. Njegovi posegi v pokrajino so tolikšni in marsikdaj tudi tako daljnosežni in nepredvidljivi, da ga imamo lahko za najpomembnejšega dejavnika sedanjega preoblikovanja pokrajine. Naravni procesi pri oblikovanju pokrajine napredujejo zelo počasi. V primerjavi z dolžino človeškega življenja so posledice njihovega delovanja komaj opazne. Izjeme so seveda različne naravne nesreče. Njihove posledice se lahko kažejo v precejšnjih pokrajinskih spremembah. Toda tudi te se le redko lahko primerjajo z največjimi človekovimi posegi.

Na oblikovanje in spreminjanje današnje kulturne pokrajine odločilno vplivajo način življenja, družbena in gospodarska organiziranost in stopnja uveljavljenosti različnih vrednot.

V pokrajini potekajo vse človekove dejavnosti, zato jo poskuša človek čim bolj prilagoditi svojim potrebam in seveda trenutnemu zgodovinskemu načinu opravljanja teh dejavnosti. Med njimi sta najbolj v ospredju bivanje in proizvodnja. Za zaščito pred njemu neprijaznim okoljem si človek gradi bivališča. Ta so zaradi življenja v skupnosti povezana v večje ali manjše skupine - v naselja. Poleg varstva pred neugodnimi vplivi iz okolja pa potrebuje človek tudi različne dobrine za zadovoljevanje svojih temeljnih življenjskih potreb. V nasprotju z večino drugih živih bitij človek ta sredstva pridobiva s proizvodnjo. Način proizvodnje in razvitost proizvodjalnih sredstev zgodovinsko opredelujeta odnos med dvema človekovima temeljnima funkcijama v prostoru oziroma v pokrajini, to je odnos med bivalno in proizvodno funkcijo.

V predindustrijski dobi smo imeli opravka s kmetijsko pokrajino, v kateri so v razmerno majhnih naseljih (vaseh) ljudje živeli in delali. Zemlja, ki so jo obdelovali, je bila v neposredni okolici njihovega doma. Večino dejavnosti, potrebnih za njihov obstoj, so prebivalci teh naselij opravljali na majhnem prostoru (v naselju, kjer so prebivali, in v njegovi bližnji okolici). Poleg vasi pa so obstajala še mesta, ki so bila tako v fizičnem kot tudi v družbenem in gospodarskem pomenu povsem drugačna.* Kljub nujnemu medsebojnemu vplivanju med tedanjimi mesti in podeželskimi naselji pa mesta niso imela bistvenega vpliva na družbeno, gospodarsko in fiziognomsko preobrazbo podeželja. Dickinson (1964) pravi, da so mesta v najširšem pomenu zrasla tam, kjer so lahko opravljala različne posebne naloge, potrebne za normalno delovanje civilizirane družbe. Vsekakor so bila mesta

* Seveda so tudi tedaj že obstajale različne prehodne oblike naselij, npr. trgi.

v preteklosti, in so ostala vse do današnjih dni, kulturna, upravna in gospodarska središča svoje okolice. Toda šele z razmahom industrijske revolucije so se začele nagle spremembe tako v njih samih kot v njihovem podeželskem zaledju. Razvoj proizvodjalnih sredstev je omogočil količinsko večjo proizvodnjo, za katero je bilo potrebnega manj živega dela. V nekmetijskih dejavnostih so se pojavljali številni novi proizvodi in različne storitve. Potrebe po delovni sili so se zato večale. V kmetijstvu pa je bilo, zaradi uvajanja novega načina obdelovnja in mehanizacije, nenadoma preveč delovne sile. Pojavila se je t. i. "agrarna prenaseljenost" podeželja. Začel se je obsežen beg prebivalstva s podeželja v mesta. Številna industrijska mesta so naravnost eksplodirala, medtem ko se je njihovo podeželsko zaledje skoraj povsem spraznilo. Industrijsko revolucijo lahko opredelimo kot svetovni proces. Pomembno pa je, da ni zajela celotnega sveta hkrati. Od časa, v katerem je zajela posamezno območje, so v mnogočem odvisne tudi njene posledice.

Druga pomembna revolucija, ki je povzročila velike pokrajinske spremembe predvsem pri oblikovanju sistema poselitve, je bila prometna revolucija. Ta je omogočila, da sta se bivalna in proizvodna funkcija prostorsko povsem ločili. Zlasti poceni osebni prevoz je omogočil bivanje v naseljih, zelo oddaljenih od delovnih mest. Namesto prejšnje velike zgoščenosti prebivalstva v mestih je slednje spodbudilo celo nasprotno tokove in razprševanje poselitve. Tam, kjer se je začela industrializacija uveljavljati že dolgo pred nastopom prometne revolucije, so bili procesi spreminjanja mest in njihove okolice precej drugačni, kot tam, kjer sta se npr. industrializacija in motorizacija začeli sočasno. Zaradi tega in zaradi še nekaterih drugih krajevnih dejavnikov so se v različnih območjih oblikovali tudi različni modeli razvoja poselitve.

Ne glede na vse to, lahko ugotovimo, da je sodobni razvoj povsod po svetu povečal vpliv mesta na spreminjanje pokrajine v njegovi neposredni pa tudi v širši okolici. Pri tem ne gre samo za fizično širjenje mesta v okolico, ampak za celoten sklop vplivov, ki ga lahko imenujemo tudi z izrazom pomestenje načina življenja. Informacijska revolucija oziroma revolucija množičnih občil je omogočila, da se informacije in novosti lahko zelo hitro širijo prek vsega sveta. Tako se danes vrednote oblikujejo prek množičnih občil in prek njih postajajo del skupinske zavesti vsega človeštva. Idealni model bivanja in življenja je vse enotnejši in vse manj vezan na krajevne posebnosti. Udobje mesta in neutesnjenost vasi je skupna želja vsem, ki iščejo tako obliko bivanja, ki združuje prednosti tako mesta kot vasi. Tako prepletanje mestnega in vaškega znotraj vrednostnega sistema se fizično kaže v spreminjanju mest (npr. zamisel o vrtnih mestih E. Howarda) in še bolj njihove okolice.

Mestni vpliv z oddaljenostjo od mesta pada. Temu primerna je tudi preoblikovanost pokrajine. Ta se na zunaj kaže v zelo povečani gostoti pozidanosti, v spremenjeni obliki pozidave, v boljši komunalni in infrastrukturni opremljenosti ipd. Vse te vidne posledice mestnih vplivov pa so povezane z gospodarskimi, družbenimi in prebivalstvenimi strukturami spremembami, ki so posledica vse tesnejšega povezovanja mesta z obmestjem.

2.1.1. O nekaterih temeljnih pojmi (Pelc, 1992)*

Ob pojmi, ki jih uporabljamo pri opisovanju procesov spreminjanja kulturne pokrajine v okolici mest in zaradi njihovega vpliva, se krešejo marsikdaj dokaj nasprotujoča se mnenja, zato bomo o nekaterih od njih spregovorili nekaj besed.

Mesto in vas. Po SSKJ-ju (1985) je mesto naselje, ki je upravno gospodarsko in kulturno središče širšega območja. Tudi Dickinson (o. c.) pravi, da so mesta v najširšem smislu zrasla na določenih mestih v pokrajini, kjer so lahko opravljala različne posebne funkcije in so bila ter ostala do današnjih dni kulturna, upravna in gospodarska središča svoje okolice. Mesto je zgodovinska tvorba. V srednjem veku so bila mesta običajno tudi fizično omejena in v tem pogledu ločena od svoje okolice. Mesta so imela v fevdalizmu poseben družbeni položaj, s katerim so bile povezane tudi posebne pravice. Vsega tega danes ni več in ločevanje naselij na vasi in mesta je skoraj nemogoče, saj se v mnogih naseljih prepletajo sestavine, ki jih opredeljujemo kot mestne na eni in kot nemestne na drugi strani. V tem pogledu je tudi vas zgodovinski pojem, ki mu je treba, če ga želimo še vedno uporabljati za opisovanje današnje stvarnosti, dati novo vsebino. Po SSKJ-ju (V. knjiga, 1991) je vas navadno manjše naselje, katerega prebivalci se ukvarjajo večinoma s kmetijstvom. Poudarek je torej na majhnosti in na prevladujoči kmetijski funkciji. Ob takem pojmovanju mesta in vasi nam danes velik del poselitve ostane neopredeljen in ga poimenujemo na različne načine, npr. kot urbanizirana naselja ali kot suburbana naselja (območja) ipd.

Ker sama mesta niso enostavno in enkratno opredeljiva, je še toliko več dvomov ob pojmi, ki so izpeljani iz njih. Tako pravita Hall & Hay (1980) za urbanizacijo, da je beseda dvoumna, ker se lahko nanaša tako na stanje urbanega razvoja kot na proces urbanih sprememb (urbano rast). Možne so vsaj tri razlage omenjenih pojmov, ki imata v korenu besedo urban (mesten), in sčasoma so se te opredelitve spreminjale. V fizičnem smislu pomeni beseda urban tak kot mesto, torej z velikim številom hiš, z visoko gostoto pozidavnosti, z visoko stopnjo funkcionalne diferenciranosti in z malo nepozidanimi površinami, ki so vrhu vsega običajno javne narave. V funkcionalnem smislu pomeni urban tak, ki ima funkcije kot mesto. Gospodarski sta proizvodnja in oskrba, družbeni pa medsebojno povezovanje in številni stiki med ljudmi. V političnem (administrativnem) pomenu pa je urbano to, čemur se vlada kot mestu (s čimer se upravlja kot z mestom). S fizično urbano rastjo prek vseh meja se je prekrivanje med temi tremi opredelitvami končalo in danes v sodobnih razvitih industrijskih družbah tako rekoč že celotno prebivalstvo živi na funkcionalno-urbani način (ni povezano s temeljno kmetijsko dejavnostjo, ima mestni slog življenja, tako glede na stanovanje, kot glede na oskrbo, preživljanje prostega časa ipd.) Temeljni pomen pojma urbanizacija je torej vendarle: "... spremeniti določeno območje v tako, ki je podobno mestu" (Hawkins 1984). Urbanizirati pa pomeni spremeniti podeželsko naravo

* Poglavje je prevzeto iz citirane razprave.

določenega območja v mestno (Hornby et al.1972).

Preobrazba pomeni, da dobi kdo ali kaj drugačno vsebino oziroma obliko. V okolici mest se pod njihovim vplivom spreminjata tako vsebina kot oblika pokrajine. Ta dobiva vse bolj mestne značilnosti. Glede na opisane opredelitve pojma urbanizacija, lahko torej preobrazbo nemestnih območij okoli mesta poimenujemo s tem pojmom.

Vendar poimenovanje tega procesa ni enotno. Zelo pogosto se uporablja pojem suburbanizacija. Če bi ga poskušali prevajati neposredno, potem zaradi predpone sub-pomeni nekaj manj kot urbanizacija. V tem smislu izraz mogoče ni najbolj ustrezen. Če pa izhajamo iz angloameriškega pojma "suburb", ki pomeni stanovanjsko okrožje, ležeče zunaj osrednjega mesta (Hornby et al. 1972, Hawkins 1984), potem imamo dejansko opravka z načinom poselitve, ki ni povsem mesten, čeprav mu je v mnogočem podoben. Za slovensko poimenovanje take poselitve okoli mest, ki jo posebno v Ameriki označujejo kot "suburbs", se nam zdi še najprimernejši izraz obmestje. Posamezna naselja znotraj takega območja pa lahko imenujemo obmestna naselja.

Pri tem kratkem pregledu nekaterih temeljnih pojmov, s katerimi se pri obravnavanju naše tematike kar naprej srečujemo, smo navedli le nekatere od številnih definicij. Teh je v različnih leksikonih in študijah toliko, da bi lahko napisali kar nekaj razprav samo na to temo.

2.1.2. (Sub-)urbanizacija

Precej obširen pregled različnih pojmovanj in poimenovanja tega procesa spreminjanja obmestne pokrajine je podal Ravbar (1988). O urbanizaciji pravi, da je to sklop procesov, ki se na zunaj kažejo v širitvi mestnega načina življenja, posebnih oblikah poselitve in v spreminjanju nekdanjih prostorskih vzorcev pokrajine. Pri tem se je oprl na delitev procesa na tri neodvisne stopnje: koncentracijo prebivalstva v mestih - ekspanzijo mest - suburbanizacijo (Friedrichs, 1977). V slednji slabijo in se zmanjšujejo razlike med mestom in okolico, kar ustvarja prehodno obmestno pokrajino. To različni avtorji opredeljujejo dokaj različno, npr. kot ruralno-urbani kontinuum (Kokole, 1976), ruralno-urbano obrobje (Wehrwein, 1942) ipd. Suburbanizacija je torej lahko ena od razvojnih stopenj širšega procesa urbanizacije, in ena od možnosti za njeno opredelitev je, da je to proces prerazporejanja prebivalstva in delovnih mest iz mest na obrobje mestnih aglomeracij, posledica pa je pomestenje podeželskega prostora (Boustedt, 1975, 1978). Gre torej za dekoncentracijo prebivalstva in zaposlenih, kar v okolici mesta povzroča velike spremembe v rabi površin in hkrati spreminja organizacijo celotne mestne regije (Friedrichs in Rohr, 1975). (Sub-)urbanizacijo je mogoče razložiti tudi kot odziv na pomanjkanje prostora in konflikte pri izrabi zemljišča v mestih ob sočasnem širjenju mestnega načina življenja med nemestnim prebivalstvom (Stepper, 1978). Nedvomno je za proces, ki ga imenujemo (sub-)urbanizacija, bistvenega pomena pretok ljudi, informacij in gospodarskih dejavnosti med mestom in okolico. Zaradi tega okolica doživlja velike gospodarske, družbene in prostor-

ske spremembe, to pa se kaže v spremenjenem načinu življenja (Roth, 1983). Vsekakor je obmestje območje korenitih sprememb. Spreminjajo se socialna, zaposlitvena in starostna sestava prebivalstva. Te spremembe povzročajo na eni strani osrednje mesto s svojimi vplivi, na drugi pa krajevni dejavniki (Dobrovoljska, 1964). Imamo tudi taka pojmovanja, ki se izogibajo presplošnemu pojmu urbanizacije in predlagajo, da bi bilo bolj smiselno govoriti o preobrazbi naselij, družbe in pokrajine (Gosar, 1982), kar je v bistvu bolj opis procesa, kot pa njegovo včasih dejansko sporno in dvoumno poimenovanje.

Pristop avtorjev k raziskovanju sprememb v obmestni pokrajini je bil prav tako različen, kot so različna pojmovanja (sub-)urbanizacije. Harris (1943) se je, na primer, ukvarjal predvsem z novonastalimi satelitskimi naselji v okolici velikih ameriških mest in jih razvrstil na različne tipe. Müller (1981) je analiziral primerjalne prednosti decentralizirane urbanizacije in ob tem seveda ni mogel tudi mimo različnih vidikov suburbanizacije. Berry (1981) pa je kot temelj za razlikovanje med tipi obmestnih naselij vzel življenjski slog prebivalstva. Pri tem se je kot na pomemben vir podatkov oprl na višino dohodka gospodinjstev.

Kakor koli že delimo proces urbanizacije v različna obdobja, moramo ugotoviti, da je v njenem prvotnem, predindustrijskem stadiju večina prebivalstva živela na kmetijskem podeželju in tudi selitve so potekale v glavnem med podeželskimi naselji. V naslednjem, industrijskem stadiju je bil selitveni tok izrazito usmerjen v mesto, v tretjem, metropolitanskem stadiju pa prevladujejo selitve iz mesta v okolico in selitve med mesti (Vresk, 1985-a, 1989-b).

Pri obravnavanju spreminjajoče se pokrajine v okolici mest so avtorji poskušali opredeliti mejo med mestom, obmestjem in podeželjem. Nekateri so jo skušali opredeliti s kvantitativnimi merili (Myers in Beegle, 1947), drugi so predlagali za mejo tisto črto, do katere segajo vse mestne komunalne naprave (Blizzard in Anderson, 1952), ali pa črto, kjer se vrednost zemljišča izenači z njegovo vrednostjo v kmetijstvu (Murphy, 1966). Ena od možnosti je tudi razdelitev na urbani, suburban in podeželski prostor na podlagi gostote prebivalstva, delovnih mest in obsega dnevne migracije (Eckey, 1975, 1978). Vrišer (1965) je metode razmejevanja mest in obmestij razdelil na štiri skupine: demografske, fiziognomične, funkcijske in druge. Pri demografskih metodah je bilo sprva merilo le število prebivalstva, temu se je najprej pridružil delež kmečkega prebivalstva, nato gibanje rasti prebivalstva in različni drugi deleži, gostota prebivalstva ipd. Navsezadnje moramo omeniti tudi dnevno migracijo kot pomemben dejavnik, običajno uporabljen v zvezi še z drugimi. Pri fiziognomičnih metodah se upoštevajo naslednja merila: gostota zazidanosti, število stanovanj na hišo, površina stanovanj na hektar, število prebivalcev na hišo, etažnost, gabarit ipd. Funkcijske metode pa temeljijo na gospodarskih in družbenih vezeh med mestom in okolico. Poleg metod, ki jih je moč uvrstiti v takšno klasifikacijo, obstajajo seveda še nekatere, ki jih je težko razvrstiti in so običajno kombinacija raznovrstnih kriterijev. Slehera od metod ima tudi svoje slabosti in ne more v celoti zadovoljiti težnje po objektivni razdelitvi pokrajine na mestno, obmestno in podeželsko. To je povsem logično, saj te tri vrste pokrajin tako rekoč ne obstajajo v svoji idealni obliki in jih je zato kot

take tudi nemogoče opredeliti in na podlagi tega omejiti. Pokrajina je sestavljena iz tolikih med seboj povezanih in prepletenih pokrajnotvornih elementov, da kakršna koli delitev na podlagi meril, ki upoštevajo posredno ali neposredno le nekatere od njih, ne more zajeti vse pestrosti njenih pojavnih oblik. Poleg tega se pokrajina v smeri od mesta proti čisto kmetijskemu podeželju ne spreminja stopnjevito z ostrimi prehodi, ampak najpogosteje postopno s prelivanjem iz enega tipa v drugega, s prepletanjem elementov obeh tipov v bolj ali manj širokem prehodnem pasu. Vsako razmejevanje na podlagi izbranih meril pomeni torej večje ali manjše nasilje nad pokrajino.* Vendar je to nujno, saj nam pomaga razumeti in razložiti razlike in procese, ki so jih povzročili. Že sama merila, ki jih pri razmejevanju uporabljajo različni avtorji, nam povejo precej o tem, kakšne spremembe doživlja obmestna pokrajina pri svojem preoblikovanju.

2.1.3. Mestne regije

Povezanost mesta z njegovo spreminjajočo se okolico oblikuje celoto, ki jo imenujemo mestna regija. Klemenčič (1964-b) pravi, da je to tisti prostor okoli mest, ki je v vsakdanjem življenju povezan z mestom. Ta povezanost se kaže v dnevni migraciji delovne sile, prodaji kmetijskih pridelkov v mestu in nakupovanju različnih dobrin v mestu. Glede na to, kakšna je intenzivnost teh stikov, jo lahko razdelimo na ožje ali obmestno območje in na širše gravitacijsko območje. V slednjem ni toliko fiziognomskih znakov mestne narave, medtem ko v ožjem obmestnem območju prevladujejo. Širina obmestnega območja je odvisna od razvitosti prometnega omrežja in od stopnje motorizacije. Podobno opredeljuje pojem mestne regije tudi Krönert (1981), in sicer, da je to prostorska enota sestavljena iz urbanega središča in njenega zaledja, ki sta medsebojno povezana z gibanjem ljudi. Njena glavna naloga je, da zadovolji določene potrebe ljudi, predsem po zaposlitvi (delu), stanovanju, izobraževanju, oskrbi in rekreaciji. Hkrati so to območja intenzivnih stikov in občevarja med prebivalci, ki naj bi zadovoljili omenjene potrebe.

Mestne regije lahko razdelimo glede na to, s katerimi spremenljivkami jih opredeljujemo, na različne tipe: morfološke, demografske in družbenogospodarske (socioekonomске) (Nellner, 1970, Vresk, 1980). Poleg osrednjega mesta obsega regija še razmeroma enoten del okolice, bodisi v morfološkem, demografskem ali pa družbenogospodarskem pogledu. Največ pozornosti namenjajo raziskovalci družbenogospodarskim tipom mestnih regij. Tako opredeljene mestne regije so se oblikovale pod vplivom zaposlitvene funkcije osrednjega mesta. Pri opredeljevanju teh regij moramo upoštevati merila za ugotavljanje velikosti osrednjega mesta, za ugotavljanje stopnje družbenogospodarske preobraženosti okolice in za ugotavljanje stopnje povezanosti med mestom in okolico. Družbenogospodar-

* Johnson (1974) s sodelavci govori o težki določljivosti obsega obmestja zaradi močnega prepletanja mestne in kmetijske rabe tal. Zato je tudi tako težko podati sprejemljivo definicijo te prehodne pokrajine.

ske mestne regije se v času in prostoru razvijajo odvisno od celotnega družbenogospodarskega razvoja države. Od tega je tudi odvisno, kako izberemo mejne vrednosti posameznih kriterijev za opredeljevanje mestne regije (Vresk, 1986-c). Časovni razvoj mestnih regij lahko opišemo z metropolitanizacijo. To sta Hall in Hay (1980) razdelila na naslednje stopnje: centralizacijo, absolutno centralizacijo, relativno centralizacijo, relativno decentralizacijo, absolutno decentralizacijo, decentralizacijo. Najprej se podeželsko zaledje prazni, prebivalstvo pa se kopiči v mestih. Nato postanejo za priseljevanje privlačna tudi obmestna območja, ki sčasoma v rasti celo prehitijo osrednja mesta. Končno se osrednja mesta začno manjšati. Od mest bolj oddaljena območja pa rastejo hitreje kot obmestna. Slednje razvojne stopnje tega procesa so z dokajšnjim presenečenjem opazili v sedemdesetih letih najprej v ZDA, nato pa tudi drugje v razvitem svetu (Champion, 1989). Pojavil se je še en nov pojem "counterurbanization", ali če ga poskušamo posloveniti, "protiurbanizacija" in dejansko pomeni zadnjo stopnjo opisanega procesa metropolitanizacije, ko se mestno prebivalstvo razseljuje celo zunaj meja same mestne regije in je rast mestnih regij počasnejša od rasti drugih območij. Vresk (1984-b) ugotavlja, da je npr. Zagreb dosegel stadij relativne decentralizacije. Tudi pri nas je že pred časom prišlo do spremembe v zavesti posameznikov, tako da je vzor bivanja podoben kot povsod v razvitem in razvijajočem se svetu. To je želja po stanovanju zunaj mesta, v lastni hiši z vrtom, proč od kompleksov visokih stanovanjskih zgradb in prometnega vrveža (Shabad, 1986)**.

2.1.4. Dnevna migracija

Promet je tisti temeljni dejavnik, ki je omogočil tesno povezavo mesta z njegovo okolico. Posledica vse boljše dostopnosti je izredno obsežno vsakdanje potovanje na delo med naselji. Mesta imajo običajno presežek delovnih mest. Zato se v njih zaposlujejo tudi ljudje iz okoliških naselij. Take dnevne tokove ljudi med kraji bivanja in kraji zaposlitve najpogosteje imenujemo dnevna migracija. Ta je eden od pomembnih dejavnikov spreminjanja obmestne pokrajine iz agrarne v urbanizirano (Klemenčič, 1961) in s tem tudi kazalec dosežene stopnje sprememb.***

* Tako slovenjenje ni najbolj posrečeno, ker navaja na misel, da imamo opravka z urbanizacijo nasprotnim procesom. Vendar to ne drži. Problem je v bistvu v protislovju, ki izhaja iz različnega pojmovanja urbanizacije. Hitrejša rast tako imenovanih medmetropolitanskih območij je po svojih značilnostih pravzaprav ravno tako urbanizacija, vendar pod vplivom manjših mest, in ne metropol, kot jih opredeljujejo v Ameriki. Žal ustreznega izraza za ta pojem nismo našli, zato je za zdaj verjetno najbolje, če se ga podaja opisno.

** Navedeni avtor opisuje omenjeni idealni način stanovanja, ki postaja vse pomembnejši, kot enega od poglavitnih vzvodov dnevne migracije v Sovjetski zvezi.

*** V navedenem delu je Klemenčič zapisal: "Dnevno potovanje delovne sile moramo imeti za glavni geografski dejavnik spreminjanja pokrajine iz agrarne v urbanizirano."

Obsežna dnevna migracija in stalne preselitve povzročajo tako imenovano primarno in sekundarno urbanizacijo. Slednja je povezana predvsem z dnevno migracijo in se kaže v izoblikovanju urbaniziranih območij v okolici zaposlitvenih središč. Prevlada mestnih elementov nad podeželskimi v prvotno povsem podeželskih naseljih se jasno ujema s stopnjo zaposlenosti zunaj kmetijstva in z intenzivnostjo dnevne migracije (Vresk, 1988). Dnevna migracija je torej prostorsko pomemben pojav, čigar intenzivnost se sčasoma povečuje skladno z družbenogospodarskim razvojem (Vresk, 1986-a). Pogojena je s socialno preseljivostjo prebivalstva. Kmečko prebivalstvo z zaposlovanjem zunaj kmetijstva pridobiva del svojega dohodka, vendar se ne preseli v mesto. Ostaja na podeželju v bolj ali manj tesni povezavi s svojo prej glavno in edino zaposlitvijo - kmetijstvom. Na delo v mesto se vozi vsak dan tudi v razmeroma oddaljena zaposlitvena središča, kar omogočajo sodobna prometna sredstva. Vendar pa socialno razslojevanje na podeželju ni edini generator dnevne migracije in z njo povezanih prostorskih sprememb. Pomembno je tudi razseljevanje prebivalstva srednjega razreda na obrobje mesta in v njegovo okolico. Zaradi teh se zvišuje tudi kvalifikacijska struktura dnevnih migrantov, ki je bila od nekdaj razmeroma visoka tam, kjer so ti razseljeni srednji sloji predstavljali glavni vir dnevne migracije (npr. ZDA) (Vresk, 1990-a). Sčasoma v strukturi dnevnih migrantov torej prevladajo tisti z višjo kvalifikacijo, ki so gibljivejši zaradi svojega socialnega položaja in zahtevnejši pri izbiri bivanjskega okolja in delovnega mesta. S tem povezano pa je tudi nadaljnje spreminjanje naselij, kjer ta sloj prebivalstva živi. Tako kot po svetu sta bila tudi pri nas obseg in intenzivnost dnevne migracije odvisna od stopnje industrializacije in razvitosti prometnih sredstev. Pred I. svetovno vojno je novonastajajoča industrija povzročila predvsem stalno preseljevanje. V primeru Slovenije je bilo precej tudi preseljevanja v razvitejšo idustrijske države (Klemenčič, 1963-b). S postopnim razvojem železnice, kasneje pa tudi cestnega motornega prometa, se je povečeval tudi obseg dnevne migracije. Dokler delavci niso imeli možnosti prihajati na delo drugače kakor peš, je območje dnevne migracije segalo le okoli štiri kilometre iz zaposlitvenega središča. Z uporabo kolesa se je to območje povečalo na okoli sedem kilometrov, z uporabo avtobusa pa na okoli 20 kilometrov okrog zaposlitvenega središča (Klemenčič, 1961). Pri tem je seveda porabljeni čas za vsakdanjo pot na delo ostal približno enak. Zaradi hitrejšega potovanja s sodobnejšimi prometnimi sredstvi se je obseg dnevne migracije povečal.* Vsakdanje potovanje na delo je le v manjši meri posledica pomanjkanja stanovanj v mestih. Veliko bolj gre za tradicionalno navezanost na rodni kraj, na lastno hišo in zemljo, ki jo zelo pogosto dnevni migranti še obdelujejo ali jo pomagajo obdelovati staršem in drugim sorodnikom (Klemenčič, 1965-b).

* Med osebnimi prevoznimi sredstvi moramo omeniti najprej kolo, temu je sledil moped, končno pa se je uveljavil tudi osebni avtomobil. Moped je bil predvsem pomemben, ker je tudi hribovita območja odprl dnevni migraciji. Kolo je bilo razmeroma hitro prometno sredstvo le na bolj ravninskih območjih. Tudi avtobusne povezave so v glavnem omejene na ravninski in dolinski svet. Moped in pozneje še osebni avtomobil pa sta omogočila vsakdanje potovanje na delo tudi prebivalcem višje ležečih, odročnih, hribovskih naselij.

Z geografskega vidika je zanimiva delitev območij dnevne migracije na stabilna in labilna (Friganović, 1970-b). Ta temelji na najbolj grobi temeljni delitvi različnih družbenih slojev na tradicionalno in mobilno skupino, glede na njihovo odzivanje na urbanizacijo. Tradicionalna skupina je vezana na kraj bivanja predvsem zaradi kmetovanja kot temeljne dejavnosti. Sestavlja jo v glavnem nekvalificirana delovna sila. Močna navezanost na dom in kraj bivanja je značilna predvsem za starejši del prebivalstva. Mlažje prebivalstvo zaradi večje oddaljenosti od delovnih mest s krajem bivanja ni zadovoljno in se želi preseliti bliže kraju zaposlitve. Zato je za območja, kjer živi ta tradicionalna skupina, značilna labilnost. Mobilna skupina je taka zato, ker drugače vrednoti kraj bivanja in kraj zaposlitve. Zanje je značilen premik bliže k delovnemu mestu, zato so ožja obmestna območja dejansko območja stabilne dnevne migracije. Med dvema skrajnima oblikama območij dnevne migracije obstajajo številne vmesne. Te lahko opredelimo s pomočjo dodatnih meril, kot so stalnost ponudbe delovnih mest, prometna povezanost, gostota in tip poselitve, socialna struktura in selitvene značilnosti. Labilna območja so potencialni izselitveni prostor. Stabilna območja imajo večjo izbiro različnih delovnih mest in struktura delovne sile v njem je temu primerno toliko bolj raznovrstna. Značilna so predvsem za obmestja večjih mest. Na stabilnost območja vpliva tudi povprečen čas potovanja v kraj zaposlitve, ki je bil v času, ko je bilo citirano delo objavljeno na Hrvaškem, pri večini dnevnih migrantov zelo velik. Zato tudi ne preseneča ugotovitev, da je večina dnevnih migrantov pripadala tradicionalni skupini.

Vsakdanje potovanje na delo oz. dnevna migracija se, kot eden od pojmov, ki označujejo gibanje ljudi v prostoru, v okviru različnih klasifikacij lahko imenuje tudi drugače. Oliveira-Roca (1987) deli celotno gibanje prebivalstva na migracije in prostorska krožna gibanja (cirkulacije). Slednja so lahko dnevna, naključna ali sezonska. Za taka dnevna prostorska krožna gibanja (dnevno migracijo) je značilno, da ne pomenijo dokončne preselitve, ampak njeno nadomestilo. Kjer obstajajo ustrezni potisni in privlačni dejavniki, prihaja do dokončnih preselitev iz vasi v mesto. S tem se spreminja prostorska razmestitev prebivalstva in podeželsko zaledje mest doživlja depopulacijo. Nasprotno pa redno gibanje prebivalstva med podeželskim krajem bivanja in mestom, kjer je zaposleno, vpliva na spremembo načina rabe kmetijskih zemljišč (specializacija in tržna usmerjenost) in seveda tudi na postopno urbanizacijo naselja (Oliveira-Roca, o. c.). Prebivalci, ki vsak dan potujejo na delo, običajno vsaj prek ene administrativne meje oziroma najpogosteje med dvema različnima naseljem, imajo v različnih jezikih različna imena (npr. "pendler" v nemškem in "commuter" v angleškem). Lahko jih razvrščamo v različne tipe. Kot primer navajamo naslednjo tipizacijo rednih delovnih migrantov ("komutantov"), kot jo je za Jugoslavijo opredelila Oliveira-Roca (o. c.). Avtorica deli delovne migrante glede na pogostost vračanja na dnevne, tedenske in občasne. Za stalne prebivalce Slovenije smo na podlagi popisnih podatkov ugotovili, da spadajo skoraj vsi med dnevne migrante in je tedenskih in občnih zelo malo. Nekaj podobnega je ugotovila citirana avtorica tudi za tedanje Jugoslavijo. Po položaju kraja bivanja glede na kraj zaposlitve deli delovne migrante na mestne, obmestne in zunajmestne, po izvoru na avtohtone in alohtone, glede na dvojnost zapo-

slitve na čiste delavce in kmete- delavce, po načinu življenja in gospodarjenja pa na sodobne in tradicionalne. Skozi prizmo vseh meril lahko dobimo številne tipe in podtipe "komutantov", kot jih imenuje avtorica. Tako zasnovana tipologija, ki vsekakor ni edina možna, nam pove že marsikaj o vsebini in zapletenosti pojava.

Dnevne migrante bi lahko delili tudi glede na to, kako prihajajo na delo. Del jih uporablja osebna prometna sredstva, drugi del pa javna. Vpliv javnega prometnega sektorja kot pospeševalca dnevne migracije in z njo povezanih sprememb v območjih je nedvomno velik. Sič (1985) je z analizo omrežij avtobusnega prometa ugotovil, da je javni avtobusni promet pogostejše pospeševal urbanizacijo v okolici mesta, kot pa sledil njemu napredovanju. Na primeru občine Sesvete je dokazal, da so se naselja, ki so bila vključena v omrežje obmestnega avtobusnega prometa, urbanizirala hitreje kot druga. Mestni avtobusni promet torej predstavlja močan dejavnik preobrazbe mestne okolice. Pomemben je predvsem tam, kjer so drugi vidiki prometa manj navzoči. Seveda je tudi prometna povezanost na splošno pomemben dejavnik pri preobrazbi obmestnih območij in z razvojem prometne infrastrukture naglo napreduje tudi pomestenje mestne okolice.

Za vpliv mesta na okolico so seveda najpomembnejša dnevna potovanja delavcev iz podeželskih naselij v mesto. V bolj urbaniziranih obmestnih pokrajinah, kjer je že prišlo do dekoncentracije proizvodnih in storitvenih dejavnosti in s tem do prerazporeditve delovnih mest, pa so pomembni tudi močna navzočnost dnevnih potovanj na delo iz podeželskih naselij v manjša obmestna lokalna zaposlitvena središča in potovanja med samimi takimi središči.^{*} Dnevno potovanje na delo, pa naj ga imenujemo tako ali drugače, je lahko nadomestilo za stalno preselitev ali pa posledica stalne preselitve. Kako se obnašajo dnevni migranti in kakšne so posledice tega, je močno odvisno od njihove izobrazbene ravni, kvalifikacijske strukture in osebnega standarda. Tudi oddaljenost od kraja zaposlitve pomeni v povezavi s prej naštetim pomemben vidik preučevanja dnevne migracije in njenih posledic v procesu preobrazbe obmestne pokrajine. Potovanje na delo med naselji z vsemi svojimi značilnostmi in posledicami je dokaj zapleten in raznolik pojav. Njegovo poznavanje pa je bistvenega pomena pri geografskem preučevanju urbanizacije.

2.1.5. Preobrazba obmestij

Posledice, ki jih ima vsakdanje potovanje delovne sile v prvotno pretežno agrarni pokrajini, lahko opredelimo kot fiziognomske, prebivalstvene in gospodarske. Pri fiziognomskih spremembah gre za spreminjanje videza naselij. Naselja se povečujejo, oblikuje

* Gre za določeno podobnost s procesi, ki so jih sicer v veliko večjem obsegu opazovali v ZDA v sedemdesetih letih. Tako npr. Fisher in Mitchelson (1981) pravita, da je v tem obdobju pri preobrazbi medmetropolitanskih območij (posebej podeželskih) imelo velik vpliv tako širjenje območij dnevne migracije okoli metropole kot tudi širjenje območij okoli lokalnih medmetropolitanskih središč in intenziviranje dnevne migracije okoli njih.

se nov tip hiše, spreminja se tudi povezovalna prometna infrastruktura. Prebivalstvene spremembe se kažejo predvsem v mehanični in naravni rasti prebivalstva, gospodarske pa predvsem v spreminjanju pomena različnih dejavnosti. Pomen kmetijstva pada, med dejavnostmi, ki najbolj napredujejo, pa so v ospredju storitvene dejavnosti v stanovanjskih in zaposlitvenih središčih.

Preobrazba obmestnih območij se torej kaže v fiziognomsko-morfoloških spremembah pokrajine, spremembah družbenogospodarskih značilnosti tam živečega prebivalstva, sistema funkcionalnih povezav med različnimi elementi poselitvenega sistema in v spreminjanju funkcij naselij nasploh. Vresk (1984-b) je razdelil dejavnike, ki vplivajo na preobrazbo podeželske okolice mesta, na tri skupine. Med privlačne dejavnike je uvrstil možnosti zaposlovanja v mestu, število in strukturo delovnih mest, možnost zaslužka ipd. Med odbojne ali potisne dejavnike je uvrstil gostoto poselitve prebivalstva v okolici mesta, njegovo socialno in posestno strukturo ter možnosti za kmetovanje nasploh. Dejavniki teh dveh skupin se medsebojno povezujejo in lahko oblikujejo močnejše ali šibkejšje selitvene tokove v mesto, predvsem v zgodnejših razvojnih obdobjih industrializacije in rasti mest. V tretjo skupino sodijo prometni dejavniki, ki uravnavajo prebivalstvene tokove, usmerjene v mesto, in sicer z oblikovanjem območja dnevne migracije. Dokler je prometna povezanost med mestom in okolico majhna, je tudi to območje omejeno le na ožji pas okoli mesta, medtem ko se iz oddaljenejših območij ljudje v mesto priseljujejo za stalno. Ko pa se z razvojem prometnega sistema in prometnih sredstev dnevna gibljivost delovne sile močno poveča, se s tem zelo stopnjuje tudi proces preobražanja obmestja (Klemenčič, 1963-b, 1964-b). Z rastjo mesta in povečevanjem povezanosti med mestom in okolico, ki se uveljavlja predvsem z intenzivnim pretokom delovne sile, se okrepijo tudi spremembe, ki jim je podvrženo obmestje. Te so najintenzivnejše na robu mesta, kjer to običajno brez ostre meje prehaja v predmestja in naprej v urbanizirano okolico. Ker je mesto organizem, ki raste in se širi, se sčasoma obrobna območja vključujejo v mesto. Na ta način pridejo prej bolj oddaljena območja v stik z mestom in njegov vpliv se okrepi. Ta obmestna območja, v anglosaški literaturi najpogostejše imenovana "suburbs", sčasoma začno izgubljanje izrazito spalno naravo stanovanjskih območij dnevnih migrantov. Iz osrednjega mesta se namreč ne razseljuje le prebivalstvo, temveč tako rekoč tudi vse druge dejavnosti. Širjenju bivalne funkcije v obmestju je najprej po pričakovanju sledila trgovina zaradi svoje temeljne oskrbne vloge. Kmalu pa so se, precej nepričakovano, v obmestje začele seliti tudi mnoge druge dejavnosti. Tja so se preselile tovarne, uradi, skladišča itd. V obmestju so se s tem odprla številna nova delovna mesta. Temu je sledila celo selitev zabavnih in kulturnih dejavnosti. Končno so se v pokrajini enodružinskih hiš z vrtovi pojavile tudi tipično mestne večstanovanjske stavbe (Choldin, 1985).

Mesto pa ne vpliva le na svojo najbližjo okolico, ampak je njegov neposredni vpliv čutiti precej daleč. Kako daleč, je seveda odvisno od velikosti mesta, vendar sega obmestno območje, v katerem se odvijajo intenzivne fiziognomske in družbenogospodarske spremembe, običajno vsaj do tja, kjer se začne močno krčiti vsakdanja povezanost z mestom, ki se kaže predvsem v intenzivnosti dnevne migracije v mesto. Pri naseljih, ki spadajo v to

območje, prvotna kmetijska funkcija stopa vse bolj v ozadje, pomen pa pridobiva predvsem stanovanjska. Prebivalstvo v njih se iz kmetijske dejavnosti preusmerja v nekmetijske. Zaradi tega se spreminja videz naselij in celotne pokrajine.

Glavni dejavnik sprememb v prvotno kmetijski pokrajini je zamenjava temeljnega načina pridobivanja sredstev za življenje.^{*} V podeželskih naseljih se vse več ljudi zaposluje v nekmetijskih dejavnostih zunaj teh naselij, običajno v večjem mestu v bližnji okolici. Pri tem je sprva velik delež tistih, ki poleg zaposlitve zunaj kmetijstva še vedno delajo v prostem času na svoji kmetiji. Sčasoma pa je vse več ljudi, katerih obstoj je odvisen samo še od nekmetijske zaposlitve, čeprav še vedno živijo v naselju, ki je bilo nekdanj izključno kmetijsko. Manjši delež kmečkega prebivalstva navadno pomeni večjo stopnjo preobraznosti naselja. V Sloveniji je stopnja deagrarizacije dosegla že zelo visoko raven. Kmečkega prebivalstva je bilo leta 1991 le še 7,6 %. Seveda pa to ne pomeni, da je bila vsa kmetijska dejavnost v rokah teh komaj dveh petindvajsetin prebivalstva. Ti bi verjetno lahko vzdrževali kmetijstvo na enaki ali pa celo višji ravni od sedanje. To nam dokazujejo takšni ali pa celo manjši deleži kmečkega prebivalstva v državah razvitega sveta. Vendar je v naših trenutnih posestnih in družbenogospodarskih razmerah dodatna kmetijska zaposlitev še vedno tako pomembna, da ni v kratkem pričakovati, da bi kmetijstvo v celoti prešlo v roke čistih kmetov.

Deagrarizacija pomeni tudi razpad klasične kmečke strukture gospodinjstev in zaton prevlade kmetijske funkcije v podeželskih naseljih. Družbenogospodarska struktura prebivalstva se zaradi zaposlovanja vse več ljudi zunaj kmetijstva močno spreminja. Govorimo o množičnem preslojevanju kmečkega prebivalstva v nekmečko. Ta proces je bil v Sloveniji posebno v povojnem času zelo intenziven in je naglo spreminjal družbenogospodarsko sestavo prebivalstva v naseljih v okolici mest, kjer so se zaposlovali nekdanji kmetje. Ker so v Sloveniji zaposlitvena središča razmeroma gosto posejana, je bilo tako rekoč celotno slovensko podeželje intenzivno podvrženo omenjenim procesom.^{**} Klemenčič (1978) je družbeno preslojevanje slovenskega prebivalstva razdelil na tri razvojne stopnje. V prvi stopnji del odraslih aktivnih članov gospodinjstva še vedno dela izključno v kmetijstvu. V drugi je že večina odraslih, predvsem mlajših članov gospodinjstva, zaposlenih zunaj kmetijstva, v glavnem kot nekvalificirana delovna sila, v tretji pa se tudi kvalifikacijska raven tega sloja prebivalstva močno zviša, kar vpliva na gospodarjenje s kmetijo. Zaradi višjega

* Žuljić (1970, str. 4) o tem pravi: "Gospodarska preobrazba nekdanj enovitih kmetijskih skupnosti v gospodarsko raznolike prebivalstvene skupnosti neizbežno povzroči urbanizacijo. Ta proces se lahko odvija v dveh smereh: (1) prebivalstvo se preseljuje na območja "aglomeriranja" mestnega prebivalstva najpogosteje okoli starih mestnih središč; (2) prostorska urbanizacija, ki pomeni preobrazbo vasi v mestna naselja in njihovo stapljanje v urbanizirana območja in regije.

** Klemenčič (1982) pravi: "Okoli mest se je vse do zadnjih let širila urbanizacija na območjih vseh zaposlitvenih krajev. Ker so ti locirani skoraj po vsej Sloveniji, razdalja med dvema najbližjima zaposlitvenima krajema pa nikjer ne preseže 20 km, je Slovenija v celoti podvržena urbanizaciji."

dohodka od nekmetijske dejavnosti pride pri kmetijskem delu zaposlitve do specializacije, stroge tržne naravnosti in mehaniziranja gospodarstva. Prihaja tudi do dajanja zemlje v najem in celo do socialnega preloga. Preslojevanje kmečkih gospodinjstev prek polkmečkih v nekmečka gospodinjstva s kmečkim gospodarstvom v okolici Ljubljane sega s svojimi začetki že v čas pred I. svetovno vojno. Zrelo stopnjo je doseglo ob koncu šestdesetih let, ko je bila na tem območju že velika večina kmečkih gospodarstev v rokah nekmečkega prebivalstva.

Družbenogospodarska struktura podeželskih naselij je eden od glavnih kazalcev stopnje njihove preobraženosti. Tako nam delež zunaj kmetijstva zaposlenega prebivalstva in delež kmečkih gospodarstev, ki so v rokah nekmečkega prebivalstva, lahko zelo nazorno pokazeta stopnjo pomestenja (urbaniziranosti) podeželskih naselij (Vresk, 1985-b). Klemenčič (1971), ki se je na Slovenskem v preteklosti največ ukvarjal s to problematiko, pravi, da je na slovenskem podeželju poklicno preusmerjanje iz kmečkih v nekmečke poklice spremljal tudi razvoj zemljiškoposestnega razkroja, kar je povzročilo veliko zemljiško razdrobljenost, ki je še pospeševala razkroj klasične agrarno-demografske strukture v povojnem času. Toda zanimivo je, da se kljub zelo velikemu zmanjšanju števila kmečkih gospodinjstev zemljiškoposestna struktura ni bistveno spremenila. Razlog za to je nedvomno ta, da nekmečka gospodinjstva kljub polni zaposlitvi zunaj kmetijstva svojih kmečkih gospodarstev oziroma zemlje nasploh ne prodajo, ampak jo kvečjemu dajo v najem. Zemlja je v naših družbenogospodarskih razmerah neke vrste "zavarovalna polica", ki v teh negotovih časih lahko zagotovi njenim lastnikom vsaj kolikor toliko zanesljiv obstoj. Čeprav ta trenutno ni odvisen od zemlje, splošna negotovost in strah pred nezanesljivo prihodnostjo nista nepomembna dejavnika za nespremenjeno stanje. Kvalifikacijska struktura nekmečkih lastnikov kmečkih gospodarstev se dviguje in s tem se povečujejo tudi njihovi dohodki iz nekmetijske dejavnosti. Dodatni dohodek, ki ga prinaša bolj ali manj specializirana, predvsem tržno usmerjena kmetijska dejavnost njihovih kmetij, pa je zanje še vedno zelo pomemben. To je naslednji razlog, da ostaja kmetijska zemlja v rokah nekmečkega prebivalstva. Čeprav večina zemlje že dolgo ni več v rokah kmečkih gospodinjstev, pa je razmeroma malo socialnega preloga. Pogostejša je manjša intenzivnost obdelovanja. Več je travnikov in manj njiv, kar je deloma posledica preusmeritve v tržno naravnano kmetijstvo. Pri tem sta v ospredju pridelava mleka in prireja mesa. Ker oskrbovanje iz lastnih virov ni več tako pomembno, je tudi manj njiv. Po zaslugi celo premehaniziranega gospodarjenja v slovenskih obmestjih le redko naletimo na neobdelane parcele, ki bi bile opuščene zato, ker bi jih lastnik ne zmozel obdelati, bodisi zaradi zaposlenosti zunaj kmetijstva bodisi zaradi ostarelosti. O pojavu socialnega preloga in ozelenjevanju ter o izseljevanju moške in ženske delovne sile iz odročnih krajev kot posledicah razslojevanja je ob koncu šestdesetih let pisal Klemenčič (1968, 1971). Čeprav je razslojevanje v zadnjem času še napredovalo, je socialnega preloga, ozelenjevanja ipd. manj kot pred desetletji, ko je proces dosegel največji obseg.

V obmestnih naseljih se torej spreminja socialna struktura prebivalstva. Dohodek se z rastjo kvalifikacijske strukture veča. Z vsako naslednjo generacijo se zvišuje tudi izobraz-

bena struktura prebivalstva. Vse to ob množičnem pretoku prebivalstva in informacij spodbuja tudi spreminjanje videza naselij, ki se ne kaže le v njihovi fizični rasti, ampak tudi v drugačnem načinu pozidave, drugačnem stanovanjskem standardu ipd.

Človek ravno z gradnjo bivališč in z infrastrukturnim opremljanjem naselij najvidneje posega v pokrajino in jo preoblikuje. V obmestnih naseljih, ki so podvržena spremembam, se prepletajo kmečke in nekmečke prvine. Od tega, koliko slednje prevladujejo, je odvisno, koliko je naselje preobraženo. Kmečko prebivalstvo v naših razmerah manj vlaga v svoj osebni stanovanjski standard in večino razpoložljivega denarja najprej nameni izboljšanju gmotnih razmer gospodarjenja na kmetiji. Najprej torej posodablja gospodarska poslopja in strojno opremo in šele na koncu pridejo na vrsto tudi stanovanjske hiše. Pri nekmečkih prebivalcih pa je seveda na prvem mestu izboljševanje stanovanjskega standarda. Tudi sicer se stanovanjske hiše nekmečkega prebivalstva in parcele, na katerih stojijo, bistveno razlikujejo od kmečkih domov. Hiše nekmečkega prebivalstva so običajno novejše, bolj opremljene, pogosto jih obdaja parkovno urejen vrt s posebnim ločenim delom, kjer je zelenjavni vrt. Med ločenimi nestanovanjskimi zgradbami imajo včasih garaže ali pa delavnice, za opravljanje bodisi stalne ali pa dopolnilne gospodarske dejavnosti. Hiše kmečkega prebivalstva so običajno starejše, slabše opremljene, obdane z različnimi gospodarskimi poslopi, od hlevov, kozolcev, silosov do garaž za traktorje in drugo kmetijsko mehanizacijo. Vse to je seveda posledica višjega standarda nekmečkega prebivalstva, saj ima navadno višje dohodke kot kmečko. V naseljih, ki so jih zajeli vplivi bližnjih mest, se dvigata kvalifikacijska in izobrazbena raven predvsem nekmečkega prebivalstva. Zaradi tega in zaradi višjih dohodkov je v obmestnih naseljih, ki se naglo širijo, vse več tudi arhitekturno raznolikih novogradenj. V preteklosti, ko je bila izobrazbena raven graditeljev nižja, je bil tudi tip hiš, ki so jih gradili, veliko enotnejši.

2.1.6. Ljubljana in Slovenija - dosedanje raziskovanje

O preobrazbi obmestne pokrajine v okolici Ljubljane ni nobene celovitejše razprave. V šestdesetih letih se je posredno s tem območjem več ukvarjal Kokole (1963, 1966). Tedanje zanimanje za Ljubljano in njeno obmestje je bilo povezano predvsem s pripravljanjem urbanističnih planskih dokumentov. Nekaj gradiva o navedeni problematiki zajemajo tudi različna planska gradiva, izdelana npr. v okviru konzorcija Ljubljana 2000 (Gabršček, 1972). Zakonca Kokole sta se ob koncu šestdesetih let nasploh več ukvarjala z urbanizacijo obmestnih naselij (Kokole V. in VI., 1969). Glede na to, da je že tedaj na slovenskem podeželju živelo več nekmečkih prebivalcev kot v mestih, sta kot jedro raziskovanja urbanizacijskih procesov pri nas opredelila ravno urbanizacijo vasi. Določila sta urbanizirana območja okoli slovenskih mest, in sicer na podlagi primanjkljaja delovnih mest v naseljih.* Že v petdesetih letih je Sedlar (1957) pri ugotavljanju obsega gravitacij-

* Primerjala sta število aktivnih prebivalcev v naselju in število zasedenih delovnih

skega območja Ljubljane njeno celotno območje in okolico razdelil na mestno središče, predmestje, urbanizirana naselja, polagrarna in agrarna naselja. Pri razdelitvi naselij se je oprl na delež kmečkega prebivalstva, na rast števila prebivalstva v različnih obdobjih, na gostoto prebivalstva, hiš, število prebivalcev na hišo oziroma na gospodinjstvo. Toda poleg takšnega ugotavljanja obsega zaposlitvenega zaledja mesta Ljubljane in stopnje urbanizacijske preoblikovanosti okoliških naselij se tudi Sedlar ni podrobneje ukvarjal s spremembami v obmestni pokrajini.

Med raziskavami, ki se deloma dotikajo naše problematike, velja iz obdobja šestdesetih let omeniti še Ingoliča (1969), ki je obdelal nekaj elementov mestnega vpliva na primeru obmestnih naselij občine Ljubljana Bežigrad. Ta avtor je stopnjo mestnega vpliva ugotavljal na podlagi priselitev in odselitev v obmestna naselja. Čeprav je to le eden od mnogih možnih in potrebnih kazalcev za tovrstno raziskovanje, je vendarle ugotovil, da mestni vpliv z oddaljevanjem od mestnega središča hitro pada. Preobrazbo mestnih naselij je spremljal prek rasti števila hiš, stopnjo preobrazbe pa je ugotavljal z razmerjem med številom prebivalcev in številom hiš oziroma gospodinjstev.

V zadnjih dveh desetletjih je bilo zanimanje raziskovalcev za problematiko Ljubljane in njenega obmestja očitno precej v ozadju. Najbolj konkretno se je s procesom suburbanizacije v obmestju Ljubljane v svoji diplomski nalogi ukvarjala Mlinarjeva (1987). Za nalogo si je postavila omejiti suburbano območje okoli Ljubljane. Kot kazalce za razmejitve med suburbanim in podeželskim območjem je uporabila najprej časovno oddaljenost od Ljubljane, delež kmečkega prebivalstva, delež dnevnih migrantov v Ljubljano od vseh zaposlenih in delež avtohtonega prebivalstva naselij. Na podlagi teh kazalcev je naselja razvrstila na suburbana, prehodna in podeželska.

Za samo poznavanje problematike je zanimiva tudi posebna tematska številka Geografe Slovenice (1971), v kateri so zbrani referati jugoslovanskega simpozija o urbani geografiji. Vendar gre v glavnem za obravnavanje procesa urbanizacije kot takega, brez navedenja konkretnih primerov.

Pač pa je metodološko zanimiva obravnava preobrazbe obmestnih naselij v gravitacijskem območju Maribora (Pak, 1972). Avtor je po ameriškem vzoru ugotavljal stopnjo preobraženosti naselij v različno oddaljenih in različno prometno dostopnih sektorjih v okolici Maribora. Pri tem se je zaradi pomanjkanja drugih pomembnih kazalcev oprl le na prebivalstvene kazalce (delež kmečkega prebivalstva, rast števila prebivalstva, delež čistih kmečkih, mešanih delavsko-kmečkih in čistih nekmečkih gospodinjstev). Temeljna zakonitost, da se gospodarski in prebivalstveni dejavniki enakomerno spreminjajo z oddaljevanjem od mesta in od glavnih komunikacij, se je potrdila tudi v primeru Maribora. Toda avtor je naletel tudi na precejšnja odstopanja in jih pripisal prevažnemu vplivu osrednjega mesta na njegovo gravitacijsko območje in nerazvitemu omrežju centralnih naselij

mest. Na temelju deleža v naselju zaposlenih aktivnih prebivalcev sta razdelila območja okoli mest na pet kategorij po intenzivnosti urbaniziranosti. Prvi dve kategoriji naselij tvorita "ožjo pretežno urbanizirano cono", tretja pa "širšo pretežno urbanizirano cono".

nižje stopnje kot tudi nizki razvitosti obravnavanega območja nasploh.

Zelo obširno je o obravnavani tematiki pisal v zadnjem času Ravbar (1993). Njegove ugotovitve so plod večletnega dela in hkrati tudi preizkus tujih raziskovalnih izkušenj v naših razmerah. Vendar se tudi on ni podrobneje ukvarjal z dejanskimi posledicami preobrazbe ljubljanskega obmestja.

Podrobnejših raziskav o Ljubljani, njenem vplivu na okolico in s tem povezanimi spremembami v njeni mestni regiji nimamo. Najbrž sta k takemu mačehovskemu odnosu do te tematike nekoliko pripomogla tudi zasnova policentričnega razvoja Slovenije kot ena od temeljnih usmeritev pri načrtovanju poselitve v Sloveniji, in razbitost mesta na občine kot razmeroma samostojne enote. Vrzal, ki je s tem nastala v našem poznavanju konkretnih procesov v obmestju našega največjega in osrednjega mesta, smo vsaj nekoliko poskušali zapolniti tudi s posameznimi spoznanji, ki jih predstavljamo v našem delu.

2.2. ZAHODNOEVROPSKA MESTA IN NJIHOVA OBMESTJA

"Suburbana" rast in razvoj obmestij sta bila, kot smo že omenili, zelo odvisna od razvoja javnih prometnih sredstev in kasneje še posebno od osebnega prometa. Od razvitosti mestnega javnega prometa in od njegove razporedenosti v mestnem zaledju je bil spočetka povsem odvisen tudi razvoj obmestne poselitve v zahodnoevropskih mestih. White (1984) je ta obmestja oz. suburbana območja razdelil na 4 tipe:

industrijsko suburbano območje, nova delavska suburbana območja, suburbana območja srednjega razreda in "vasi" dnevnih migrantov.*

Industrijska predmestja. Industrija se je morala zaradi velikih potreb po prostoru in različnih negativnih vplivov vse bolj umikati iz mesta. Okoli novih industrijskih obratov v mestni okolici so zgradili tudi stanovanja za delavce. To so starejša območja, ki so danes že začela izgubljati svojo temeljno industrijsko funkcijo in ki postajajo spalna naselja dnevnih migrantov, če jih niso rastoča osrednja mesta že povsem prerasla.

Nova delavska suburbana območja. Posebno po vojni, ko se je začelo odpravljanje njenih posledic, se je v številnih državah začela načrtna gradnja novih stanovanjskih sosesk s povprečno od 15.000 do 20.000 prebivalci, največje pa so imele celo do 80.000 prebivalcev. Ponekod so težili k temu, da bi v takšnih blokovskih naseljih dosegli čim pestrejšo socialno sestavo, vendar so ostala pretežno delavska.

Suburbana območja srednjega razreda. Vilski tip poselitve se je pojavil že v času prodora železnice, in sicer vzdolž novo zgrajenih prog. Toda pravi razmah je taka oblika poselitve doživela z razvojem cestnega prometa. V večini zahodne Evrope je bila rast tovrstnih suburbanih območij počasna zaradi tradicionalne kulturne navezanosti srednjega

* Izraz vas v svojem klasičnem pomenu tu ni ustrezen, ker gre za preobražena podeželska naselja, vendar ga uporabljamo, kot izhod v sili, za prevod angleške besede "village".

razreda na mestno središče in zaradi velikih regulacij v evropskih mestih ob koncu 19. stoletja, ki so zagotovile dovolj bivalnega prostora srednjemu razredu prebivalstva. V medvojnih letih se je zanimanje nižjega srednjega razreda za bivanje v okolici mest povečalo. Takrat je javni sektor skrbel predvsem za gradnjo delavskih stanovanj. Z različnimi oblikami samopomoči pa so si prebivalci nižjega srednjega razreda lahko zgradili svoje hiše. Te so bile precej nizkega standarda in slabo komunalno opremljene. Taka gradnja v okolici mest je bila mogoča tudi zato, ker ni bilo povpraševanja premožnejših po tovrstni obliki bivanja. Posebno veliko je bilo tega v Franciji. Danes so ta območja zaradi omenjenih slabosti potrebna obnove. Po vojni se je z več denarja za gradnjo začel za ta območja zanimati premožnejši srednji razred in nastala so monotona, industrijsko zgrajena obmestna naselja enodružinskih vil.

V Belgiji, na Nizozemskem, v Nemčiji in v Skandinaviji se je srednji razred prej začel zanimati za bivanje v okolici mesta. V teh družbah je bila kulturna navezanost na mesto manjša in vrednotenje življenja v mestu ne tako izrazito, kajti tu so bila pogostejša nova industrijska mesta z vsemi svojimi slabostmi, kar vsekakor ni prispevalo k visokemu vrednotenju statusa meščana.

Okoli Stockholma so že od gradnje prvih železnic za dnevne migrante od leta 1870 naprej, posebno pa v obdobju od 1905 do 1930, nastajala vrtna predmestja srednjega razreda pod vplivom angleških zgledov na podlagi Howardovih idej. To so območja enodružinskih hiš z nizko gostoto.

Drugje v severnem delu Evrope se je taka oblika poselitve mešala s sistemom gradnje delavskih naselij, ki so jih za svoje delavce gradili delodajalci.

"Vasi" dnevnih migrantov. Ker je ta tip suburbanih območij najbližji temu, kar obravnavamo, mu bomo posvetili nekaj več pozornosti. Poleg tega sega tovrstna oblika suburbanih območij tudi najbolj daleč proč od osrednjega mesta. V glavnem velja za taka naselja, da v njih skupaj žive delavci domačini in priseljenci srednjega razreda. V južni Evropi je dnevno potovanje srednjega razreda na delo iz polkmečkih območij redkejše. Tam iz takih območij potujejo na delo predvsem delavci domačini.

Marsikje so nenadzorovano rastoča mesta pogoltnila številna taka naselja dnevnih migrantov, ki so s svojo tipično socialno strukturo postala del mestnega organizma. Takih primerov je veliko po vsej Evropi, čeprav v zadnjem času mesta rastejo že počasneje od svoje okolice.

Poučen je primer Bruslja. Najhitreje raste območje, jugovzhodno od mesta. Vendar v vseh 62 obmestnih občinah prebivalstvo raste že od leta 1960 naprej. Tudi migracijski saldo je bil v vseh občinah, z izjemo, ene pozitiven. Kar 40 % imigrantov je izviralo iz Bruslja. V nekaterih občinah je bil tako večji delež Bruseljčanov kot pa v nekaterih predmestnih območjih samega Bruslja. Ta zunajmestna rast je v glavnem selektivna, saj se priseljujejo predvsem uslužbenci srednjega razreda, še posebno svobodnih poklicev.

Obseg obmestne rasti se spreminja od mesta do mesta. Pri Bruslju sega do okoli 19 km od mesta, pri Liegeu pa je ta meja pri 28 km.

Razvoj "vasi" dnevnih migrantov se je zgodil pred kratkim. Van Ginkel (1979) je nare-

dil izčrpno študijo zunajmestne rasti za osrčje Nizozemske. Ugotovil je, da dejanska rast do leta 1960 ni bila pomembna. Toda sredi sedemdesetih let je območje med štirimi velikimi mesti (Amsterdam, Utrecht, Rotterdam, Haag) vsrkalo 21 % vseh, ki so se iz teh štirih mest izselili. V novozgrajenih predelih tega območja je 72 % prebivalcev živelo v enodružinskih hišah, 43 % pa jih je bilo tudi lastnikov teh hiš. Obe številki sta visoko nadpovprečni v primerjavi s sosednjimi mesti in izražata premožnost tamkajšnjih prebivalcev. V številnih naseljih predstavljajo novi priseljenci veliko večino prebivalstva, domačini so le še v manjšini. Kjer je bila rast naselij dnevnih migrantov počasnejša, so se pojavili bolj zapleteni vzorci poselitve, vključno s prostorsko ločenostjo posameznih skupin prebivalstva znotraj teh naselij. Tako npr. Mödling pri Dunaju sestavlja več različnih delov. V enem živijo prebivalci srednjega razreda, ki predstavljajo prve dnevne migrante iz naselja in živijo v vilah vzdolž Dunajskega gozda. V starem središču naselja živi spodnji srednji razred, še bolj na vzhodu pa živi nižji sloj povojnih priseljencev. Podobna prostorska ločenost je bila opisana še pri številnih drugih mestih, čeprav gre v glavnem povečini za ločevanje med priseljenci in domačini.

Razvoja "vasi" dnevnih migrantov z višjim socialnim statusom njenih prebivalcev južna Evropa še ni doživela in ga v bližnji prihodnosti tudi ni pričakovati. Pri tem je zanimivo, da ravno v južni Evropi vsak dan potujejo na delo na večje razdalje ravno najnižji sloji prebivalstva. "Vasi" dnevnih migrantov tu sestavljajo domačini, ki so si našli zaposlitev v mestu, mnogokrat tudi ob še dodatnem delu na kmetiji. To so seveda omogočile povečane možnosti zaposlovanja v mestu. Čeprav v take vasi ni bilo pritoka priseljencev srednjega razreda iz mesta, pa imajo vendarle značilnosti "vasi" dnevnih migrantov. Vendar pa potovanje teh najnižjih slojev na delo na daljše razdalje ni le značilnost južne Evrope. Saviranta (1970) je raziskoval potovanje na delo v Turku na Finskem. Ugotovil je, da je polovica vseh dnevnih migrantov živela v naselju bivanja, tudi predno so začeli vsak dan hoditi na delo v Turku in ti so prihajali od bolj daleč kot drugi. To je v nasprotju s posplošeno shemo z angleškega govornega področja, po kateri "beli ovratniki" potujejo bolj daleč kot manj kvalificirani in nekvalificirani delavci. Za spremembe v obmestjih je v glavnem krivo vsakdanje potovanje na delo. Vendar očitno tudi v drugih evropskih državah nimajo ravno obilice statističnega gradiva za njeno raziskovanje. Pa vendar podaja White (1984) grob pregled o dnevni migraciji delovne sile v Evropi, pri čemer predvsem poudarja razlike med Severom in Jugom. Na Jugu žive uradniki blizu svojih delovnih mest, delavci pa blizu tovarn, kjer so zaposleni. Pri tem je zanimivo, da v zahodnoevropskih mestih po nekaterih ocenah kar petina zaposlenih živi in dela v isti zgradbi. Zato tudi ne presenečajo majhne oddaljenosti delavcev od delovnih mest. Po rezultatih ankete je v Atenah leta 1963 povprečna oddaljenost znašala 3,7 km. To je v primerjavi z mesti podobne velikosti v ZDA zelo malo. V Messino na Siciliji prihajajo najbolj oddaljeni delavci

* Beli ovratniki (white collars) simbolično predstavljajo ljudi zaposlene v raznih uradih, razvojnih oddelkih ipd. (skratka umske delavce), medtem ko predstavljajo njihovo nasprotje fizični delavci – delavci v proizvodnji, ki jih označujejo kot modre ovratnike.

iz komaj 15 km oddaljenih naselij, pri precej večji Barceloni pa je ta razdalja okoli 20 km. Velika ovira za daljše potovanje na delo v južni Evropi so zelo dolgi odmori za kosilo (celo 3 do 4 ure). Zato v severnem delu Evrope potujejo na delo na precej daljše razdalje, deleži tistih, ki živijo blizu delovnega mesta, pa so manjši. Toliko bolj je zaradi tega razširjen tudi razvoj obmestnih naselij in "vasi" dnevnih migrantov. Kljub temu pa še vedno obstajajo težnje, da bi zaposleni živeli bližje delovnim mestom. Pa vendar je obseg prebivalstvenih premikov čisto drugačen kot na Jugu. Če vzamemo v poštev kot dnevno migracijo samo potovanje na delo prek določenih administrativnih meja, potem je v Pariz vsak dan potovalo 850.000 dnevnih migrantov iz okolice in iz Pariza v okolico nadaljnjih 200.000. Med posameznimi upravnimi enotami mesta je vsak dan potovalo še nadaljnjih 900.000 dnevnih migrantov. Podobno velja tudi za Bruselj. Vanj je potovalo na delo 189.000 dnevnih migrantov, kar predstavlja kar tretjino vseh v mestu zaposlenih. 210.000 dnevnih migrantov pa je potovalo med mestnimi občinami in le 93.000 zaposlenih je delalo in živelo v isti administrativni enoti, vendar ne tudi v isti stavbi. Tudi za Oslo so ugotovili, da je že leta 1950 vanj prihajalo 30.000 dnevnih migrantov, do leta 1960 pa je ta številka narasla na 40.000. Hkrati s številom dnevnih migrantov so rasle tudi potovalne razdalje. Zanimivo je še, da se območje dnevne migracije ni bistveno spreminjalo, pač pa je rasla njena intenzivnost. Z enako velikega območja je prihajalo v mesto vse več dnevnih migrantov. Naslednja logična ugotovitev je, da je velikost tega območja odvisna od velikosti osrednjega mesta. Leta 1930 je v Oslo 79 % dnevnih migrantov potovalo iz naselij, oddaljenih manj kot 15 km, leta 1960 je ta delež znašal le še 53 %, vendar pa je v istem obdobju narastel delež tistih, ki so bili bolj oddaljeni od 35 km z 0 na 11 %. Za precej manjši Turku je bilo ugotovljeno, da je kar 59 % od skupno 10.000 dnevnih migrantov prihajalo iz naselij, bližjih od 5 km.

Rasmussen (1966) ločuje dnevne migrante v dve skupini. Prvo sestavljajo tisti, ki delajo v mestu in so se iz mesta odselili. Ti le redko potujejo na delo na večje razdalje. V drugi skupini so tisti, ki so živeli v obmestju in so se zaposlili v mestu, prihajajo pa na delo tudi iz bolj oddaljenih naselij.

Kljub bolj razširjeni dnevni migraciji v severnih delih Evrope je ta pojav manj izrazit kot npr. v ZDA in Veliki Britaniji, razen v nekaterih redkih primerih (Pariz). Vsekakor pa so ravno naselja dnevnih migrantov s svojo rastjo odločilno prispevala k razmahu suburbanne rasti in k preoblikovanju pokrajine v okolici mest tudi v Evropi.

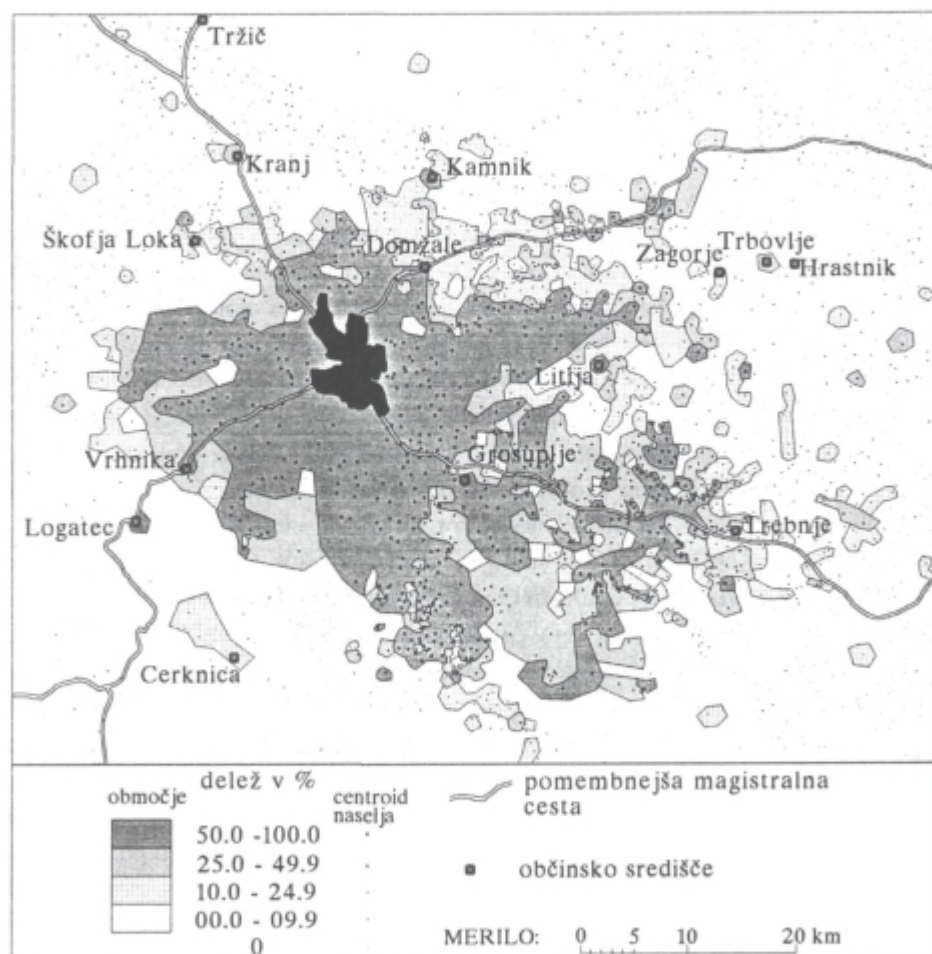
3. OBMESTNO OBMOČJE LJUBLJANE

3.1. DNEVNA MIGRACIJA KOT KAZALEC PREOBRAZBE OBMOČJA

Ljubljana je glavno in tudi daleč največje mesto Slovenije. Pred skoraj 30 leti je Klemenčič (1963-b) pisal, da sega najintenzivnejše območje dnevne migracije v industrijska podjetja Ljubljane do deset kilometrov v njeno okolico. Leta 1951 je vsak dan prihajalo na delo v ljubljanska industrijska podjetja 9.625 delavcev, desetletje kasneje pa že 13.692. Za tedanje čase je bilo to zelo veliko. Toda s hitrim razmahom motorizacije v naslednjih desetletjih se je dnevna migracija izredno povečala, in to predvsem na območjih, kjer je bila sprva še zelo šibka zaradi odvisnosti od sistema javnega prevoza, ki precej slabše pokriva celotno pokrajino kot osebni prevoz. Kako zelo se je povečala intenzivnost dnevne migracije v Ljubljano, nam nazorno kažejo podatki popisa prebivalstva iz leta 1981. Tedaj je bilo v Ljubljani okoli 140.000 zaposlenih v družbenem sektorju. Približno 40.000 jih je stanovalo v isti občini mesta, kot so bili zaposleni, nadaljnjih 50.000 jih je hodilo na delo prek občinske meje v mestu in ravno tako okoli 50.000 jih je prihajalo na delo iz okolice. To predstavlja dobro tretjino celotnega števila zaposlenih. Območje okoli Ljubljane, od koder prihajajo na delo dnevni migranti, je zelo široko, toda intenzivnost dnevne migracije z oddaljenostjo od mesta močno pada. Naj to ponazorimo z naslednjimi podatki. Na delo v Ljubljano so leta 1981 potovali dnevni migranti iz 1.698 slovenskih naselij. Vseh naselij je v Sloveniji okoli 6.000. Iz 758 naselij je prihajalo v Ljubljano 5 ali več dnevni migrantov, iz 17 naselij jih je prihajalo 500 ali več in iz 3 naselij več kot 1.000. Naselja, iz katerih je prihajalo absolutno največ dnevni migrantov, lahko razdelimo v dve skupini. V prvi so tista z neposrednega obrobja Ljubljane, ki so po letu 1981 že postala sestavni deli mesta. V drugi skupini so večja naselja iz okolice, ki so povečini občinska središča. Deleži dnevni migrantov v Ljubljano od vseh zaposlenih v naselju so bili najvišji v Ljubljani najbližjih naseljih, ki so bila povečini tudi znotraj ljubljanskih občin. Naselij, iz katerih so vsi dnevni migranti potovali na delo v Ljubljano, je bilo 30 in dve tretjini od teh so bila naselja z območja petih ljubljanskih občin.

Kakšna je bila intenzivnost dnevne migracije v Ljubljano po naseljih, smo prikazali s kartogramom (sl. 1). Najintenzivnejša je dnevna migracija vzdolž cest, ki vodijo v Ljubljano. Na kartogramu so vrisane samo magistralne ceste, pomembne pa so tudi regionalne, kot nam kaže južni krak območja najintenzivnejše dnevne migracije in krak proti Zasu na vzhodu. Najdalj se območje najintenzivnejše dnevne migracije v Ljubljano razte-

za v jugovzhodni in vzhodni smeri, kjer ni močnejših zaposlitvenih središč, kot so npr. na severu Kranj, Škofja Loka, Domžale in Kamnik, v katere je usmerjen dobršen del dnevne migracije. Okolice Ljubljane je glede na usmerjenost tokov dnevne migracije v osrednje mesto vse prej kot enovita. Lokalna zaposlitvena središča povzročajo tolikšno prepletenost tokov dnevne migracije, da se večja homogena območja s pretežno v Ljubljano usmerjenimi tokovi ne morejo oblikovati. Kljub temu pa moramo ugotoviti, da območje

Sl. 1: Delež dnevnih migrantov, zaposlenih v Ljubljani, od vseh dnevnih migrantov v naselju leta 1981 *

Fig. 1: The percentage of commuters in the commune who were employed in Ljubljana in 1981.

* Kjer ni drugače navedeno, je vir podatkov Zavod RS za statistiko (popis prebivalstva gospodinjstev in stanovanj za ustrezno leto).

razmeroma intenzivne dnevne migracije v Ljubljano sega precej daleč predvsem v jugovzhodni smeri, kjer so tudi gospodarsko najbolj nerazvita območja okolice Ljubljane.

V Sloveniji ni izrazite zgoščenosti prebivalstva, saj je leta 1991 nekaj manj kot dva milijona prebivalcev živelo v približno 6.000 naseljih. Večina teh naselij je bilo zelo majhnih. Zaradi tega tudi ne preseneča podatek, da je bila večina delavcev zaposlenih zunaj kraja bivanja. Delež zunaj naselja zaposlenih delavcev je leta 1981 za vso Slovenijo znašal 60,8 %. Ta delež je bil dejansko nekoliko previsok, ker sta bila Ljubljana in Maribor razdeljena na več občin. Tako je pri statistični obdelavi (npr.) Ljubljano sestavljalo 5 naselij. Če bi mesti, razdeljeni na občini, pri obdelavi obravnavali kot enotni naselji, bi bili skupni števili zunaj kraja bivanja zaposlenih in dnevnih migrantov manjši za število tistih, ki so vsak dan potovali na delo med različnimi občinami znotraj Ljubljane ali Maribora. Razlika med številom dnevnih migrantov in številom zunaj kraja bivanja zaposlenih je zelo majhna. To pomeni, da večina ljudi vsak dan potuje na delo in da je le majhen delež tistih, ki začasno živijo v kraju zaposlitve. Leta 1991 je znašal delež dnevnih migrantov od vseh aktivnih prebivalcev, ki so opravljali poklic, 50,5 %. To pomeni, da je približno polovico vseh tako ali drugače zaposlenih odhajalo na delo v drugo naselje (ali pa v drugo občino znotraj Ljubljane).

Na območju ljubljanskih in okoliških občin*, v okviru katerih bi bilo mogoče omejiti ljubljansko mestno regijo, so bili leta 1981 tokovi dnevne migracije zelo obsežni. Delež zunaj naselja zaposlenih je bil večinoma nad slovenskim povprečjem. Izjeme so bile le občine Ljubljana Center, Logatec in Ribnica. Logatec in Ribnica zaradi oddaljenosti od drugih večjih zaposlitvenih središč, občina Ljubljana Center pa zaradi velike zgoščenosti delovnih mest v mestnem središču. Navzgor sta odstopali občini Domžale in Grosuplje, kot Ljubljani najbližji. Kar se tiče sprememb v obdobju med 1971 in 1981, se je najbolj povečalo gibanje delavcev med posameznimi deli mesta. Delež zunaj kraja bivanja zaposlenih se je najbolj povečal v ljubljanskih občinah, od okoliških v Vrhniki, ki je prav tako na samem obrobju Ljubljane, in v Zagorju, kjer je zaradi monostrukturne usmerjenosti tamkajšnje industrije verjetno začela slabeti zaposlitvena funkcija glavnih lokalnih zaposlitvenih središč, predvsem Zagorja. Najbolj drastično se je zmanjšal delež pri Logatcu, ki je očitno v tem desetletju pridobil dovolj delovnih mest, da mu je uspelo ustaviti odtok delovne sile v dokaj oddaljena sosednja zaposlitvena središča (predvsem v Ljubljano). Zaposlitvena funkcija lokalnih zaposlitvenih središč se je očitno nekoliko okrepila tudi v občinah Trebnje in Ribnica. Predvsem v občini Trebnje z gospodarsko manj razvitim območjem Suhe krajine je treba upoštevati tudi demografsko gibanje, ki kaže vse znake stagnacije, kar je nedvomno tudi prispevalo k zmanjšanju deleža zunaj kraja bivanja zaposlenih delavcev. Upravičeno lahko namreč sklepamo, da so se izseljevali predvsem prebi-

* Občine, pri katerih je vsaj iz desetine naselij 10 in več odstotkov dnevnih migrantov potovalo na delo v Ljubljano in vsaj iz enega naselja 50 ali več odstotkov (poleg ljubljanskih še Domžale, Grosuplje, Kamnik, Litija, Logatec, Ribnica, Škofja Loka, Trebnje, Vrhnika in Zagorje).

valci, ki so bili zaposleni ali pa so si našli zaposlitev bodisi v občinskem središču, Ljubljani ali pa kje drugje, razmeroma daleč od kraja prvotnega bivališča. Delež tistih, ki so hodili na delo v druga naselja, se je zaradi tega zmanjšal.

3.2. DRUŽBENOGOSPODARSKE IN PREBIVALSTVENE ZNAČILNOSTI OBMESTNEGA OBMOČJA LJUBLJANE*

Koliko je določeno območje spremenjeno zaradi vplivov mesta in mestnega načina življenja, najbolj kaže odvisnost njegovega prebivalstva od kmetijske dejavnosti. Delež kmečkega prebivalstva je bil v Sloveniji že leta 1981 zelo majhen (9,2 %). V večini ljubljanskih občin je bil tako rekoč zanemarljiv, obmestne občine pa so se delile v dve skupini. V prvi so bile tiste z deležem, manjšim od republiškega povprečja, v drugi pa tiste, ki so bile nad njim. Posebno nizki so bili deleži pri občinah Domžale, Kamnik in Vrhnika, zelo nadpovprečen pa je bil v občini Trebnje. V primerjavi z letom 1971 so se deleži kmečkega prebivalstva v obmestnih občinah zelo zmanjšali, medtem ko so bili v mestnih, z izjemo občine Ljubljana Vič-Rudnik, že tedaj zelo majhni. Pri obravnavi odvisnosti od kmetovanja ne smemo pozabiti tistih prebivalcev, ki so imeli kmečko gospodarstvo in jim je kmetijstvo pomenilo dodatni vir zaslužka ob sicer nekmetijski zaposlitvi. Za stopnjo urbaniziranosti območja je pomembno, koliko je ljudi, ki jim kmetijstvo ne pomeni ne primarnega ne dodatnega vira za preživljanje. To so ljudje, ki živijo v gospodinjstvih brez kmečkega gospodarstva. Gospodinjstev brez kmečkih gospodarstev je bilo leta 1981 v Sloveniji dobri dve tretjini. V obravnavanih občinah je bilo najmanj ljudi odvisnih od kmetijstva v mestnih občinah. Zaradi obsežnega dela nemestnega območja, ki ga zajema občina Ljubljana Vič-Rudnik, je bil tu delež gospodinjstev brez kmečkih gospodarstev nekoliko manjši, vendar še vedno večji kot pri obmestnih občinah z nadpovprečnim deležem. Jugovzhodni rob ljubljanskega obmestja je dosegel najmanjšo stopnjo deagrarizacije. V občini Trebnje komaj dobra tretjina gospodinjstev ni imela kmečkega gospodarstva. Tudi v občinah Ribnica in Grosuplje je bilo takih gospodinjstev (brez kmečkega gospodarstva) manj od polovice. Najmanjšo stopnjo preobrazbe kažejo najbolj oddaljena območja in slabše razviti jugovzhodni del obmestja, kjer so zaposlitvena središča razmeroma redka in majhna.

Takšno razmerje v stopnji preobrazbe med posameznimi deli ljubljanskega obmestja kaže tudi izobrazbena struktura prebivalstva. V močneje urbaniziranih območjih je prebivalstvo bolj izobraženo. Delež prebivalcev s srednjo, višjo in visoko šolo leta 1981 je bil na območju vseh obmestnih občin pod republiškim povprečjem (18,5 %). Izjema je bila, mestu najbližja in v marsikaterem pogledu mestnim občinam najbolj podobna, občina

* Tudi tu je pregled utemeljen na podatkih za že našteje ljubljanske in okoliške občine, ker za podrobnejši pregled, ki bi se omejil na manjše prostorske enote znotraj meja mestne regije, nismo imeli možnosti.

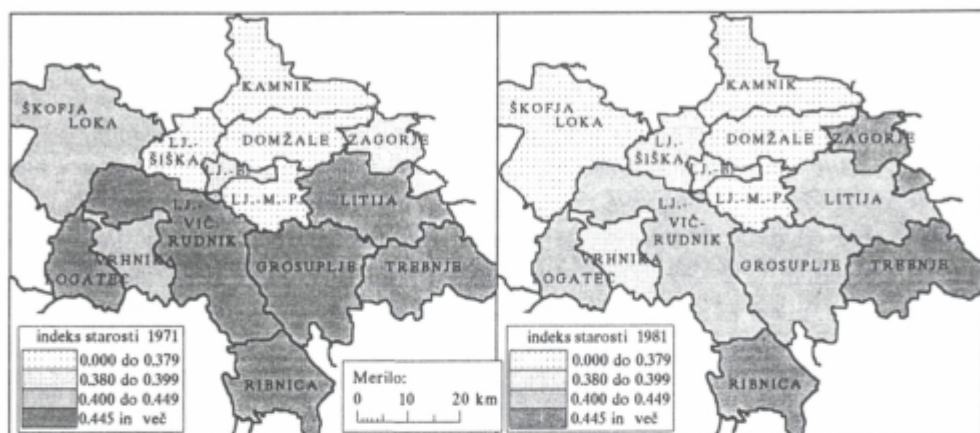
Vrhnika. Toda tudi ta je republiško povprečje presegla šele v obdobju med 1971 in 1981. Občine Škofja Loka, Kamnik in Domžale so bile po izobrazbeni strukturi blizu republiške-mu povprečju in so kazale težnjo po hitrejši rasti deleža bolj izobraženih kot republika v celoti. V vseh štirih izraziteje mestnih občinah je bil delež srednje do visoko izobraženih visoko nadpovprečen. V občini Ljubljana Center je skoraj polovica prebivalstva, starejšega od 15 let, imela najmanj srednjo izobrazbo. Drugo skrajnost je predstavljala občina Trebnje, kjer je bilo takih manj kot desetino. Tudi občine Litija, Logatec, Grosuplje, Zagorje in Ribnica so imele komaj kaj večji delež srednje, višje in visoko izobraženih.

Prebivalstvo Slovenije je razmeroma staro. Proces demografskega prehoda se je v njej tako rekoč že končal. Prebivalstvo nekega območja opredelimo kot staro, kadar je indeks starosti* večji od 0,400. V Sloveniji je ta indeks leta 1981 znašal 0,460, deset let prej pa 0,450. Prebivalstvo se je torej v desetletju med popisoma 1971 in 1981 še nekoliko postaralo. Tudi na mestnem in obmestnem območju Ljubljane je prebivalstvo razmeroma staro, vendar obstajajo med posameznimi občinami precejšnje razlike. Znano je, da imajo navadno mestna središča najstarejše prebivalstvo. Novogradenj je v mestnih središčih malo, stanovanjski standard je običajno slabši kot na novozgrajenih območjih mesta, zato mlajše in mobilnejše prebivalstvo zapušča središče mesta. Tudi pri Ljubljani je tako, kot nam kaže zelo visok indeks starosti za občino Ljubljana Center (1,108, glej tudi sl. 2). Pri vseh drugih občinah je bil indeks starosti leta 1981 precej manjši in pri vseh, razen pri Ribnici, tudi pod republiškimi povprečjem. Najstarejša sta bila južni in vzhodni del občin s poudarkom na sicer najbolj oddaljeni in tudi gospodarsko najmanj razviti občini Trebnje in ravno tako oddaljeni občini Ribnica. Izjema pa je v tej južni polovici območja občina Vrhnika, ki leta 1981 že ni imela indeksa starosti prek 0,400 tako kot tudi vse severne občine. Posebno so bili nizki indeksi starosti v občinah Kamnik Domžale in Ljubljana Moste-Polje. Dotok prebivalstva od drugod je v teh občinah ob že prej razmeroma ugodni starostni sestavi prebivalstva prispeval k temu, da so imele precej več mladega prebivalstva kot druge. O tem, da je bil dotok priseljencev z drugih območij, predvsem pa iz drugih republik, precejšen, nam priča tudi podatek, da je imela leta 1971 starejše prebivalstvo od republiškega povprečja kar polovica občin, leta 1981 pa le še dve. V vseh občinah, razen v Centru, Bežigradu, Ribnici in Zagorju, se je prebivalstvo pomladilo. Najbolj se je prebivalstvo postaralo v mestnem središču Ljubljane (občina Center) in pa v občini Zagorje, ki očitno kaže znake depresivnega starega industrijsko-rudarskega območja.

Glede na velik pomen dotoka prebivalcev od drugod in pa seveda ob intenzivnem preseljevanju prebivalstva tudi znotraj območja obravnavanih 15 občin, je seveda zanimi-

* Menimo, da je za ta indeks ustreznješe ime indeks starosti kot pa indeks staranja, saj kaže, kakšno je razmerje med starim in mladim prebivalstvom, in ne kakšen je proces staranja prebivalstva. Kljub temu se indeks staranja pogosto pojavlja tako v slovenski kot v hrvaški literaturi. Vogelšek (1981) uporablja izraz indeks staranja, Wertheimer-Baletić in Breznik (1980) pa izraz "indeks starenja". Indeks predstavlja kvocient števila 60 in več let starih prebivalcev s številom tistih, ki so mlajši od 20 let.

vo, kakšen delež predstavljajo prebivalci, ki so se priselili iz mestnih naselij. Deleži (sl. 3) teh so bili seveda najvišji v mestnih občinah, kar gre predvsem na račun selitev znotraj mesta. Od mestnih občin odstopa navzdol le občina Ljubljana Vič-Rudnik, ki pa je tudi od

Sl. 2: Indeks starosti v ljubljanskih in okoliških občinah leta 1971 in 1981

Fig. 2: The age index for the Ljubljana and surrounding communes for the years 1971 and 1981.

Sl. 3: Delež iz mestnih naselij priseljenega prebivalstva v ljubljanskih in okoliških občinah leta 1971 in 1981

Fig. 3: The percentage of inhabitants in the Ljubljana and surrounding communes who moved from urban settlements for the years 1971 and 1981.

vseh mestnih občin najbolj nemestna, saj sega daleč na jug in zajema še dobršen del bolj ali manj urbaniziranih nemestnih naselij. Tako imata od nje večji delež iz mestnih naselij priseljenih prebivalcev občini z roba mesta Ljubljane - Domžale in Vrhnika pa tudi nekoli-

ko bolj oddaljena občina Kamnik. Te obmestne občine skupaj z ljubljanskimi tvorijo osrednje območje z nadpovprečnim deležem prebivalcev, ki so se priselili iz mestnih naselij. Druge obrobne občine so bile v tem pogledu pod slovenskim povprečjem, najnižje pa je bila spet občina Trebnje. Leta 1971 je bilo stanje podobno, le da sta bili tedaj občini Domžale in Kamnik še nekoliko pod republiškim povprečjem. V teh dveh občinah in v vrhniški občini se je delež tudi najbolj povečal, kar pomeni, da je bil pritok mestnega prebivalstva vanje največji. Obrobna območja mestne okolice v neposredni bližini osrednjega mesta so torej za priseljevanje mestnega prebivalstva zanimiva, podobno kot to velja za večja mesta razvitega sveta. Delež mestnih priseljencev se je nekoliko zmanjšal v mestnih občinah Bežigrad in Šiška in v obmestni občini Škofja Loka. Tam je bil očitno večji priliv prebivalstva s podeželskih območij, posebno pri mestnih občinah so bili novopriseljeni predvsem iz drugih republik tedanje Jugoslavije.

Delež neslovenskega prebivalstva se je v Sloveniji v desetletju med 1971 in 1981 zelo povečal. Leta 1991 pa je bilo v Sloveniji že 12,2 % prebivalcev, ki se niso narodnostno opredelili kot Slovenci. Rast deleža neslovenskega prebivalstva je bila še posebej nadpovprečno visoka v večini mestnih občin. Od okoliških občin je imela le Vrhnika leta 1981 več kot dvajsetino neslovenskega prebivalstva. Tudi večina začasno navzočega prebivalstva, katerega število je leta 1981 predstavljalo skoraj desetino števila stalnega prebivalstva, je bilo pretežno neslovenska. Ljubljana je torej predstavljala izrazito imigracijsko območje za delovno silo iz drugih jugoslovanskih republik. To priseljevanje, ki je bilo najznačilnejše za osrednja mestna območja, v veliki meri pa tudi za gospodarsko razvitejše okoliške občine (Domžale, Kamnik, Vrhnika), je potekalo navadno v dveh stopnjah. Najprej so se začasno priselili moški, ki so tu našli zaposlitev. Sčasoma so jim sledile še njihove družine ali pa so si družine ustvarili in tako so postali stalni prebivalci kraja, kjer so sprva iskali le delo.

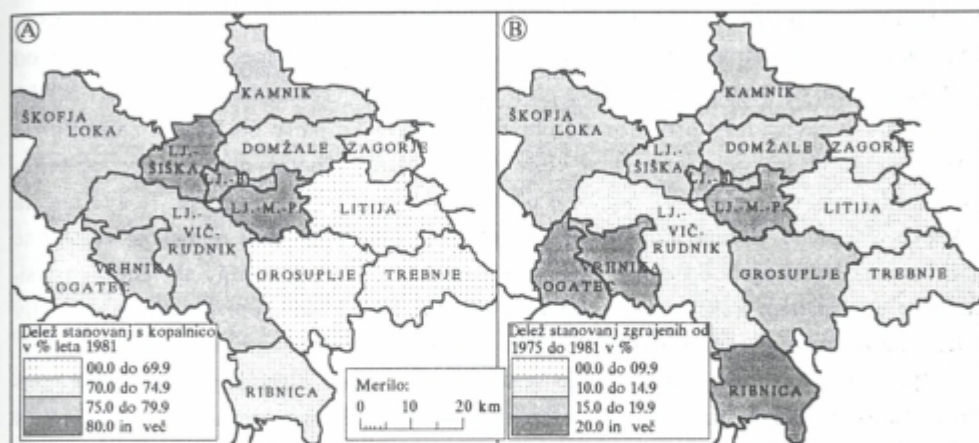
Ob intenzivnem dotoku prebivalstva z drugih območij je seveda logično pričakovati tudi občutno povečanje števila prebivalstva. V celotni Sloveniji se je število prebivalcev med leti 1971 in 1981 povečalo za okoli 10 %, v naslednjem desetletju pa le še za slabe 4 %. Zaradi že omenjenega praznjenja središča mesta se je v občini Ljubljana Center med leti 1971 in 1981 število prebivalstva zmanjšalo za skoraj dve desetini. V drugih mestnih občinah pa je število prebivalstva naraščalo nadpovprečno hitro. Pri obmestnih občinah sta v tem pogledu v ospredju Vrhnika in Domžale. Navzdol odstopajo občine jugovzhodnega dela obmestja, ki so, z izjemo Grosupljega, vse imele manjšo rast števila prebivalstva od republiškega povprečja, občina Trebnje pa je celo povsem stagnirala (indeks rasti števila prebivalstva 101,1), nekaj podobnega pa bi lahko rekli tudi za Ribnico (indeks 102,5). Po letu 1981 se je rodnost v Sloveniji močno zmanjšala (od okoli 15 živorojenih na 1000 prebivalcev v letih 1981, 1982 na pod 12 leta 1989). S tem se je skoraj izenačila s smrtnostjo (okoli 10 umrlih na 1000 prebivalcev). Zato kot kažejo podatki popisa prebivalstva 1991, število prebivalcev republike Slovenije raste zelo počasi (indeks rasti za obdobje 1981-1991 je samo 103,9). Tudi v obravnavanih občinah je po teh podatkih število prebivalstva raslo precej počasneje kot desetletje prej. Pod republiškim povprečjem je bila rast v obmestnih

občinah Trebnje in Zagorje, pri čemer se je v Zagorju še upočasnila, v Trebnjem pa je bila nekoliko večja kot pred desetletjem, vendar gre še vedno bolj za stagnacijo, kot pa za rast števila prebivalstva. V obmestnih občinah, ki so imele med leti 1971 in 1981 skromnejšo rast, se je indeks rasti (števila) prebivalstva povečal (Logatec, Litija, Grosuplje in Ribnica). V tistih, ki so imele veliko nadpovprečno rast, pa se je rast upočasnila in so se indeksi zmanjšali (Vrhnika, Domžale, Kamnik in Škofja Loka). Tako so se indeksi pri obeh naštetih skupinah vrteli okoli 110, navzgor je najbolj odstopal Logatec, navzdol pa Ribnica. Od ljubljanskih občin se je Center praznil nekoliko počasneje kot prej, druge pa so v glavnem rasle precej počasneje. V Bežigradu je bila rast blizu republiškega povprečja, v Šiški pa celo pod njim. Nekaj bolj se je povečalo le število prebivalstva v občinah Moste-Polje in Vič-Rudnik, vendar precej manj kot desetletje poprej. Rast prebivalstva je bila torej po letu 1981 nekoliko bolj uravnovešena kot prej. Predvsem je bila hitrejša rast v obmestnih občinah, mestne pa so v rasti zaostajale. Toda tudi med obmestnimi občinami je prišlo do prerazporeditve in hitro rastočim občinam severnega obrobja se je priključilo še nekaj drugih (Litija na vzhodu, Logatec na zahodu, pa tudi Grosuplje na jugovzhodnem robu Ljubljane), medtem ko je skupina bolj oddaljenih občin na jugu in vzhodu (Trebnje, Zagorje in Ribnica) tudi v desetletju 1981-1991 imela zelo skromno rast prebivalstva. Od občine Domžale sta v tem obdobju rasli hitreje le občini Logatec in Ljubljana Moste-Polje. Torej je ta občina še vedno predstavljala enega od najvitalnejših delov obmestja.

3.3. STANOVANJSKA GRADNJA IN OPREMLJENOST STANOVANJ

Tudi razmerje med kmečkimi hišami in hišami nekmečkega prebivalstva opredeljuje stopnjo preobrazbe naselja. Vendar žal nimamo ustreznih statističnih kazalcev, ki bi nam natančneje prikazali to razmerje. Zato smo si pomagali s popisnimi podatki o opremljenosti stanovanj. Pomemben kazalec razlik v stanovanjskem standardu je delež stanovanj s kopalnico. Ker so kmečke hiše pri prenavljanju kmečkega doma na zadnjem mestu, so slabše opremljene in pogosteje brez kopalnice kot pa nekmečke. Zato je ta delež dober kazalec fiziognomske preobrazbe naselij. V primeru 15 občin mestnega in obmestnega območja Ljubljane tudi v tem pogledu stanje v glavnem ustreza dosedanjim ugotovitvam. Najvišji stanovanjski standard (sl. 4) je, sodeč po opremljenosti s kopalnicami, imela leta 1981 občina Ljubljana Bežigrad (90,5 %). To nas ne preseneča, saj je bilo v tej občini v obdobju 1975-1981 zgrajenih skoraj četrtnina vseh takšnih stanovanj. Tudi druge ljubljanske občine so imele dokaj visok stanovanjski standard. Izjema je bila le občina Ljubljana Center, kjer je bilo zaradi starosti stanovanj in zelo redkih novogradenj stanovanj s kopalnicami le tri četrtnine. Višji deleži stanovanj s kopalnicami kot v mestnem središču so bili v obmestnih občinah Vrhnika, Domžale, Kamnik in Škofja Loka. Nad slovenskim povprečjem sta bili še občini Logatec in Ribnica. Najnižje deleže so imele tri občine z jugovzhodnega obrobja. V Trebnju je bila leta 1981 celo več kot polovica stanovanj brez kopalnice.

Opremljenost stanovanj je tesno povezana s stanovanjsko gradnjo. Nova stanovanja so bolj opremljena, predvsem pa skorajda ni več novih stanovanj, ki ne bi imela kopalnice. Najintenzivnejša je bila stanovanjska gradnja od 1975 do 1981 v ljubljanskih občinah Bežigrad in Moste-Polje ter v obmestnih občinah Logatec, Vrhnika in Ribnica. Nič kaj dosti ni zaostajala občina Domžale, v kateri je bilo v omenjenem obdobju zgrajenih tudi skoraj petina vseh stanovanj. Nad republiškim povprečjem so bile še občine Grosuplje, Škofja Loka in Kamnik. Litija, Trebnje in Zagorje so tudi v tem pogledu zaostajale, pa tudi ljubljanski občini Šiška in Vič-Rudnik sodita med tiste, kjer je bil delež novozgrajenih stanovanj manjši od republiškega povprečja. Najmanj je bilo seveda novozgrajenih stanovanj v središču mesta.

Sl. 4: Delež stanovanj s kopalnico leta 1981 in delež stanovanj, zgrajenih v obdobju od 1975 do 1981, v ljubljanskih in okoliških občinah.

Fig. 4: Percentage of dwellings in the Ljubljana and surrounding communes having bathrooms in 1981 and the percentage built in the period from 1975 to 1981.

Tudi fiziognomski vidik preobrazbe mestne okolice je bil torej najmanj navzoč v vzhodnem delu obmestja. Zelo majhno stopnjo preobraženosti v občini Ljubljana Vič-Rudnik gre pripisati predvsem nemestnemu delu občine na jugu, ki bi bil po vseh svojih značilnostih, če bi ga zajeli kot samostojno statistično enoto, bolj podoben občinam vzhodno od njega, ki kažejo v vseh pogledih slabšo stopnjo preobraženosti, kot jo imajo neposredna okolica mesta in razvitejše obmestne občine na severu in zahodu.

Na podlagi prikazanih statističnih podatkov lahko za preobrazbo obmestja Ljubljane rečemo, da poteka pod vplivom dveh skupin dejavnikov. Prvo skupino sestavljajo krajevni, drugo pa središčni^{*}. Zaradi njihovega medsebojnega prepletanja in sovplivanja

* Med krajevne dejavnike spadajo npr. gospodarska struktura naselja, družbena in starostna sestava njegovega prebivalstva, posestne razmere, razne prostorske omejitve ipd., med

je posledice enih in drugih skoraj nemogoče ločiti. Njihova skupna posledica je različno intenziven proces spreminjanja pokrajine in vsakokratno stanje, ki ga lahko opazujemo prek posameznih reprezentativnih kazalcev. V obmestju Ljubljane ugotavljamo, da je do leta 1981 tu potekala močna urbanizacija mestne okolice. Predvsem obrobje mesta je bilo v tem pogledu zelo preobraženo. Ponekod je mesto preraslo okoliška nemestna naselja. Vendar je val urbanizacije segel tudi precej daleč proč od samega osrednjega mesta. To je posledica intenzivne dnevne migracije na eni strani in vpliva manjših zaposlitvenih središč, v glavnem občinskih središč, na drugi. Znotraj obmestja moramo ločiti dva bistveno različna dela. Prvega predstavljata slabše razviti južni in vzhodni del, kjer je pomembnejša vloga dnevne migracije v Ljubljano, drugega pa severni in zahodni del, kjer so tudi številnejša majhna zaposlitvena središča skupaj z razmeroma industrijsko razvitimi občinskimi središči veliko prispevala k preobrazbi območja. Na severu je občuten tudi precejšen vpliv Kranja kot četrtega najmočnejšega slovenskega zaposlitvenega središča, ki je od Ljubljane oddaljen komaj 30 km. Zato proti severu močno urbanizirano obmestje Ljubljane prehaja v ravno tako urbanizirano območje Kranja. To pa se od Kranja naprej proti severozahodu ob glavnih prometnicah vleče vse do Jesenic. Znotraj močnejše preobraženega območja moramo izločiti še območje obsavskih občin Litijske in Zagorjske. Ti dve kažeta nekoliko drugačno podobo kot občine severnega in zahodnega dela obmestja, vendar se tudi bistveno razlikujeta od občin jugovzhodnega dela obmestja, čeprav sta jim po marsikaterem statističnem kazalcu zelo podobni. Menimo, da gre pri tem predvsem za vpliv stagnacije zasavskega rudarsko-industrijskega območja z vsemi negativnimi posledicami.

Kljub temu da občine zaradi svoje velikosti in notranje raznolikosti niso najprimernejše statistične enote za ugotavljanje stanja preobraženosti obmestja in procesov, ki v obmestju potekajo, smo lahko opazili predvsem v razvitejšem delu obmestja, da raste hitreje kot samo osrednje mesto, da se mestno prebivalstvo vse bolj seli tudi v obmestje, da je fizična rast obmestja zelo nagla in da odvisnost od kmetijske dejavnosti postaja predvsem v mestu bližjih območjih vse manjša.

4. OBČINA DOMŽALE KOT DEL OBMESTNEGA OBMOČJA LJUBLJANE

Občina Domžale se s svojo zahodno mejo naslanja na uradno začrtane meje Ljubljane. Tako rekoč vsa naselja v mestnih občinah, ki mejijo na občino Domžale, so že priključena mestu. Tako se obmestje Ljubljane na vzhodu začne z domžalsko občino. Vpliv Ljubljane pa sega prav do njenih skrajnih vzhodnih meja. Kakor koli torej opredelimo in omejimo ljubljansko mestno regijo, obsega celotno ali pa vsaj velik del domžalske občine. V vsakem primeru lahko rečemo, da je večina občine v vsakdanjem življenju tesno povezana z Ljubljano, saj je vsakdanje potovanje na delo bolj ali manj navzoče prav v vseh delih občine. Prav tako je Ljubljana osrednji srednješolski center za šolajočo se mladino. Domžale in Kamnik namreč dajeta le omejene možnosti za nadaljnje šolanje na srednji stopnji. Tudi v oskrbnem pogledu je Ljubljana za višjo raven oskrbe predvsem z večjo izbiro, še vedno na prvem mestu. Čeprav je večino potreb po dobrinah in storitvah, ne le vsakdanjih, ampak tudi občasnih, mogoče zadovoljiti že v občinskem centru, je večina naselij v občini v pogledu tovrstne oskrbe vendarle še zelo tesno povezana z Ljubljano. Za podrobnejšo analizo žal ni bilo ne časa ne sredstev, vendar to lahko trdimo na podlagi poznavanja razmer. Ne moremo pa podati točnejše razmejitev. Poleg tega moramo vedeti, da gre pri gravitaciji v oskrbnem pogledu na tem območju za medsebojno prepletanje in dopolnjevanje vsaj treh pomembnejših središč. Najprej je tu seveda Ljubljana kot veliko mesto in republiško upravno središče. Potem pa sta tu še občinsko središče Domžale in občinsko središče sosednje občine Kamnik. Pri odločanju o zadovoljevanju različnih potreb v enem od teh ne odloča le bližina, ampak tudi pestrost ponudbe, poznavanje posameznega od teh središč, povezana s tem, kje ljudje delajo oziroma se šolajo ali pa so se šolali itd. Ne odločajo le razumski dejavniki, ampak marsikdaj tudi čustveni. Zato je meje posameznih gravitacijskih območij težko opredeliti. Nedvomno lahko rečemo, da je domžalska občina skoraj v celoti znotraj ljubljanskega gravitacijskega območja, pri čemer v marsikaterem pogledu deli svoje funkcije z Domžalami, v precejšnjem delu občine pa še s Kamnikom. Vpliv drugih sosednjih središč (npr. Kranja, Litije, Zagorja...) je zanemarljiv in ga je opaziti le v posameznih mejnih naseljih. Občina Domžale je torej sestavni del ljubljanskega obmestja. V njej so vplivi Ljubljane, ki jih dopolnjujejo še vplivi predvsem občinskega središča, med najpomembnejšimi dejavniki njene preobrazbe.

4.1. POLOŽAJ ZNOTRAJ OBMESTNEGA OBMOČJA

V tem delu smo si za glavno nalogo naložili podrobneje preučiti preobrazbo tistega dela ljubljanskega obmestja, ki ga znotraj administrativnih meja zajema občina Domžale. Njen položaj znotraj ljubljanskega obmestja je za nas pomemben, saj smo podrobneje preučili le ta del obmestja in nas je seveda zanimalo, kam znotraj dokaj heterogenega metropolitanskega območja Ljubljane spada tako v funkcijskem kot tudi v prostorskem pogledu.

Občina se razteza od meja osrednjega mesta do roba njegovega gravitacijskega območja na severovzhodu. Zdi se nam pomembno omeniti, da je pri oblikovanju Ljubljane in njene mestne aglomeracije imela pomembno vlogo razdelitev Slovenije na razmeroma velike občine s precejšnjo izvršno oblastjo in s tem tudi vplivom na gospodarski, družbeni in prostorski razvoj. Ta relativna samostojnost občin se kaže že v sami Ljubljani, ki je razdeljena na pet občin. V vsaki je zraslo večje ali manjše družbeno središče, v skoraj vseh občinah so zgradili večje ali manjše industrijske cone ipd. Poleg pravega mestnega središča, ki ga predstavlja občina Ljubljana Center, imamo v mestu še subcentre okoli sedežev mestnih občin, kjer se seveda kopičijo centralne funkcije. Čeprav pred drugo svetovno vojno Ljubljana ni bila pomembno industrijsko mesto, pa danes industrijske površine v mestu zajemajo kar veliko prostora.^{*} Zvezdast tloris Ljubljane, ki so ga ustvarile tu sekajoče se prometnice, je eden od temeljev za razporeditev glavnih industrijskih con v mestu. Jugozahodni krak mesta je zrastle ob cestni in železniški povezavi s Trstom oziroma s Koprom. Tu so večje strnjene, industriji namenjene površine, rezultat zadnjih let razvoja. Južni krak ob Dolenjski cesti in železnici ima v glavnem še vedno le pretežno stanovanjsko funkcijo. Severni del mesta je na splošno bolj prepređen z industrijskimi površinami. Na vzhodu med železnico proti Zidanemu mostu in od tod proti Mariboru oziroma Zagrebu in cesto, ki povezuje vzhodni del Ljubljane z Domžalami in Zasavjem, leži ena od večjih industrijskih con. Posebno veliko prostora zavzemajo tu prometne površine. Med severozahodnim in severnim krakom mesta, ki sta zrasla ob železniških in cestnih povezavah z Gorenjsko (Kranj, Jesenice) na eni strani ter z vhodnim delom Gorenjske (Domžale, Kamnik) in Štajersko (Celje, Maribor) na drugi, je druga velika industrijska cona, katere jedro je po vojni zgrajeni Litostroji. V severnem kraku mesta, ki je segel že prek Save s priključevanjem tamkajšnjih naselij, so v zadnjih letih namenili precej novih površin industriji. Ta nova industrijska cona je tako rekoč že povsem na meji z domžalsko občino. Nekaj kilometrov naprej, zahodno od ceste Ljubljana-Maribor, pa je ravno v zadnjem času domžalska občina začela graditi precej veliko obrtno cono Trzin-Mlake, namenjeno manjšim proizvodnim obratom. Usklajevanje načrtovanja razvoja

^{*} Ko govorimo o površinah, namenjenih industriji, seveda ne mislimo le na površine, namenjene neposredni proizvodnji, ampak tudi površine, ki so z njo v posredni zvezi, npr. razna skladišča ipd.

industrije v mestu in znotraj celotne mestne regije je bilo zaradi razlik v interesih posameznih občin in zaradi neupoštevanja tržnih mehanizmov, ki bi uravnavali takšen razvoj, precej oslabiljeno. Funkcionalna struktura Ljubljane tako ni enotna, ampak pod vplivom občinskih meja. Pri tem bi precej posplošeno lahko ugotavljali, da je npr. severozahodni del Ljubljane (občina Ljubljana Šiška) bolj industrijsko-stanovanjski. Po podatkih o družbenem proizvodu za leto 1988 je bilo v tej občini v sekundarnem sektorju ustvarjenega skoraj tri četrtine vsega družbenega proizvoda občine. Samo panoga industrija in rudarstvo je v tej občini ustvarila dve tretjini družbenega proizvoda. Pravo nasprotje je bila seveda občina Ljubljana Center, ki predstavlja poslovno in upravno središče mesta. Tu je bilo skoraj tri četrtine družbenega proizvoda ustvarjenega v terciarnem sektorju. Daleč pred vsemi drugimi področji dejavnosti je bila tu trgovina z dobrima dvema petinama celotnega družbenega proizvoda, medtem ko je bil delež industrije komaj nekaj nad desetino. Del mesta, ki ga predstavlja občina Ljubljana Bežigrad, je zrastel iz vilskih predmestij in ima danes poleg občine Center največ centralnih funkcij. Ta občina je bila tudi po družbenem proizvodu na prebivalca na drugem mestu za občino Center, ki je daleč presegala vse mestne občine in seveda še veliko bolj republiško povprečje. Dokajšnjo raztresenost posameznih funkcij po mestu kaže tudi razbitost ljubljanske univerze. Dobršen del družboslovja je v severnem delu mesta v bežigrajski občini, kjer je tudi večja koncentracija srednjih šol, pa tudi nekaterih drugih poslovnih, raziskovalnih in izobraževalnih ustanov. Jedro Univerze je sicer v središču mesta, vendar sega z njegovega roba še krepko proti jugozahodu v občino Vič-Rudnik, kjer je še nekaj fakultet in osrednje študentsko naselje.

● Mesto, ki se zvezdasto širi ob mestnih vpadnicah, obdajajo manjša krajevna središča. Najbližja so občinska središča Domžale ob cesti proti Mariboru, Grosuplje v smeri proti Zagrebu in Vrhnika v smeri proti Kopru oziroma Trstu. Proti severozahodu leže Medvode, ki pa so bile Ljubljani preblizu, da bi lahko ob konkurenci takih sosednjih središč, kot sta Kranj in Škofja Loka, postale središče lastne občine, kar bi jih nedvomno veliko bolj izenačilo s prej omenjenimi mesti. Znotraj radija dvajsetih kilometrov okoli Ljubljane sta še Kamnik severno od Domžal in Škofja Loka zahodno od Medvod in južno od Kranja. V tridesetkilometrskem pasu okoli mesta pa so Logatec v primorski smeri, Kranj v gorenjski in Litija v smeri proti Zasavju. Od središč občin, obravnavanih v prejšnjem poglavju, sta več kot trideset kilometrov zračne razdalje oddaljeni Ribnica in Trebnje, vendar sta bili ti dve občini obravnavani, ker del njunega ozemlja še močno gravitira k Ljubljani. Nasprotno pa nismo obravnavali Kranja, ki je zaradi svoje velikosti oblikoval svoje lastno gravitacijsko območje in lastno mestno regijo. Stroge meje med kranjsko in ljubljansko mestno regijo ni. V nekaterih pogledih se funkcije Kranja in Ljubljane dopolnjujejo, v nekaterih pa je opaziti podrejenost Kranja kot manjšega mesta in kot administrativnega središča nižje stopnje. Kljub temu menimo, da obstaja razlika med občinskimi središči, ki dopolnjujejo vlogo Ljubljane znotraj ljubljanske mestne regije, in Kranjem, ki je v tem pogledu bolj samostojen. Njegove okolice, ki jo obvladuje z vsakdanjimi družbenogospodarskimi stiki, ne moremo kar kratkomalo priključiti takšnemu območju okoli Ljubljane, saj Ljubljana s svojimi vplivi sega tja le v manjši meri in še zdaleč ne toliko kot drugod v

svojem obmestju. To je nazorno pokazala analiza dnevne migracije v Ljubljano, ki je bila iz kranjske občine in z Gorenjske nasploh zanemarljivo majhna.

Občinska središča, kot največja mesta in zaposlitvena središča v okolici Ljubljane, so skupaj z drugimi zaposlitvenimi središči v svojih občinah imela očitno predvsem industrijsko vlogo. Kot kažejo podatki o družbenem proizvodu po občinah za leto 1988, je bila industrija v večini obmestnih občin nadpovprečno pomembna. Delež v industriji ustvarjenega družbenega proizvoda se je v teh občinah gibal od dveh tretjin do skoraj štirih petin. Najbolj je industrija izstopala v ribniški občini, v grosupeljski pa je bil njen delež manjši od polovice zaradi velikega deleža gradbeništva. V primerjavi z drugimi obmestnimi občinami je bil delež industrije v domžalski majhen. Naslednja značilnost domžalske občine v primerjavi z drugimi je ta, da na drugem mestu po deležu družbenega proizvoda ni trgovina, ampak so obrt in storitve z dobro desetino, kar je krepko nad republiškim povprečjem. Delež trgovine je v obmestnih občinah v glavnem na drugem mestu (Grosuplje gradbeništvo, Trebnje pa kmetijstvo), vendar je njen delež povsod pod povprečjem. Očitno je večina ustvarjenega družbenega proizvoda na tem področju v rokah ljubljanskih občin, predvsem občin Center in Bežigrad. Za Domžale moramo povedati še to, da je bil tam nadpovprečen tudi delež kmetijstva. Ob prevladujoči vlogi trgovine, financ, gostinstva v mestu je torej v obmestju prevladujoča vloga industrije. Podton temu pa daje, če gledamo posebej domžalsko občino, še velik pomen obrti in storitev, čemur je ta občina posvečala posebno pozornost, in zato ni čudno, da v tem pogledu izstopa od drugih delov obmestja.

Domžalska občina predstavlja tisti del ljubljanskega obmestja, skozi katerega pelje osrednja cestna povezava med Ljubljano in severovzhodno Slovenijo, oziroma gledano nekoliko širše, je to povezava severnega Jadrana z vzhodnim delom Avstrije, zahodnim delom Madžarske, s Slovaško, z delom Češke in naprej z drugimi deli vzhodne Evrope. Od regionalnih povezav sta tu pomembni še dve od treh cestnih povezav Ljubljane z zassavskimi središči, čeprav je pomembnejša njihova povezava z Ljubljano po železnici. Za pretekli, predvsem industrijski razvoj je veliko pomenila železniška povezava med Ljubljano in Kamnikom. Omeniti moramo tudi to, da je prek domžalske občine do pred nekaj leti, ko je bila zgrajena gorenjska avtocesta, potekala najkrajša povezava med Ljubljano in njenim letališčem na Brniku. Domžalska občina torej predstavlja ena od vrat v Ljubljano. Vendar pomeni to zanjo zaradi slabih in nefunkcionalnih cest ne le prednost, ampak tudi obremenitev.

Že v prejšnjem poglavju smo spoznali, da sodi občina Domžale v razvitejši del obmestja z intenzivnejšimi procesi preobrazbe. Pri večini statističnih kazalcev je med obmestnimi občinami na drugem mestu. Navadno je pred njo Vrhnika, ki resnično predstavlja sam prag Ljubljane in je tudi po večini statističnih kazalcev mestnim občinam najbolj podobna. Domžale so imele ob popisu leta 1981 med vsemi obmestnimi občinami najmlajše prebivalstvo, razmeroma velika deleža iz mestnih naselij priseljenega prebivalstva in srednje do visoko izobraženih, starih 15 in več let. Delež kmečkega prebivalstva je bil majhen, prav tako je bil majhen tudi delež gospodinjev s kmečkim gospodarstvom. Prebivalstvo občine se je od leta 1971 do 1981 naglo povečevalo, nagla pa je bila tudi fizična rast naselij

- stanovanjska gradnja. Tudi opremljenost stanovanj je bila na visoki ravni v primerjavi z drugimi obmestnimi občinami.

Občina Domžale torej predstavlja tisti del obmestja Ljubljane, ki je nanjo vezan kot na glavno zaposlitveno središče, ki ga dopolnjujejo razmeroma močna krajevna zaposlitvena središča. Ta so hkrati krajevni viri pobud za preobrazbo območja. V tem pogledu je to poseben del obmestja. Sosednja občina Kamnik je domžalski sicer v marsikaterem pogledu podobna, vendar je zaradi nekoliko večje oddaljenosti od Ljubljane nanjo precej manj navezana. Vrhnika na drugi strani je Ljubljani zelo blizu, vendar tam ni tako močnih krajevnih zaposlitvenih središč in tako je leta 1981 kar iz polovice naselij te občine večina dnevnih migrantov potovala na delo v Ljubljano. Občina Škofja Loka je razpeta med dve močni zaposlitveni središči, Kranj in Ljubljano, pri čemer ima tudi nekaj lastnih krajevnih, zaradi česar je tudi tu prepletanje tokov dnevne migracije dokaj močno. Druge obmestne občine so bile, kot so pokazali statistični kazalci, dosti drugačne in predstavljajo drug pol obmestne preobrazbe, ki bi ga bilo ravno tako zanimivo obdelati.

4.2. NEKAJ POMEMBNEJŠIH ZNAČILNOSTI OBČINE DOMŽALE

Tako kot obstajajo večje in manjše razlike med obmestnimi občinami, obstajajo tudi razlike znotraj njih. Toda predno se bomo lotili podrobnejšega prikaza občine Domžale in preobrazbe pokrajine v delu obmestja, ki ga obsega, si pogledimo nekaj njenih bistvenih značilnosti. Te nam bodo kasneje v pomoč pri razumevanju preobrazbe občine v celoti in v njenih posameznih delih.

Občina spada med srednje velike slovenske občine tako po velikosti (23.991 ha) kot po številu prebivalstva (39.576 leta 1981 oziroma 44.185 leta 1991). Ker je po velikosti nekoliko pod slovenskim povprečjem, po številu prebivalstva pa nekoliko nad njim, je tudi gostota poselitve nad slovenskim povprečjem. Povprečna gostota je bila leta 1981 165 prebivalcev na kvadratni kilometer, leta 1991 pa 184. Večina jih je živela v vzhodnem, razvitem delu občine. Tu so tudi vsa glavna krajevna zaposlitvena središča, pa tudi prometna povezanost z Ljubljano je zelo ugodna. Glavna zaposlitvena središča v tem delu občine so poleg občinskega središča še Vir v neposredni bližini, Mengeš, Jarše, Količevo, Radomlje in Preserje pri Radomljah. Vsa ta naselja se nahajajo v trikotniku Domžale-Mengeš-Radomlje* Zunaj ravninskega območja sta le dve omembe vredni krajevni zaposlitveni sre-

* Klemenčič (1965-b) je zapisal, da je pred našimi očmi nastala pokrajina z gosto posejanimi industrijskimi naselji, ki s svojimi gravitacijskimi zaledji oblikujejo industrijska področja tam, kjer so bili industrijski zaposlitveni centri enakomerno in gosto razporejeni, tako da medsebojna razdalja med njimi ni presegala ene ure in so se zaradi tega njihova gravitacijska območja med seboj povežala. Kot primer navaja v kratkem času izoblikovano povezano industrijsko območje med Jesenicami in Ljubljano in Kamnikom in Ljubljano,

dišči. To sta Moravče in Lukovica v vzhodnem delu občine s po enim industrijskim obratom in z več kot 100 zaposlenimi. Med podjetji v občini so bila najštevilnejša tista iz tekstilne stroke. Zastopanost drugih panog industrije je bila zelo pisana, od farmacevtske prek kemične do papirne in obutvene. Občina Domžale je tudi znana po obrti. Delež v narodnem dohodku občine in število zasebnih obrtnikov sta v zadnjih dvajsetih letih rasla hitreje kot v celotni Sloveniji. Leta 1971 je bilo v občini približno 560 obrtnikov, leta 1981 skoraj 700, leta 1989 pa že 1317. Podobno kot industrijski obrati so tudi delavnice zasebnih obrtnikov v glavnem v naseljih že omenjenega industrijskega trikotnika. Vendar je razpršenost teh kljub temu nekoliko večja, tako da je nekaj obrtne dejavnosti tudi v manjših krajevnih središčih v vzhodnem delu občine.

V zahodnem ravninskem delu nista osredotočena le prebivalstvo in proizvodnja, ampak tudi družbene dejavnosti. Tu je večina šol, vsi otroški vrtci, zdravstveni dom ipd. Centralne osnovne šole so v Domžalah (3), Trzinu, Mengšu, Preserjah pri Radomljah in Dobu ter v vzhodnem delu občine v Moravčah in na Brdu pri Lukovici. Poleg osnovnih šol so v Domžalah oz. na sosednji Rodici še osnovna šola s prilagojenim programom, center srednjih šol in živinorejski oddelek Biotehniške fakultete iz Ljubljane.

4.2.1. Promet in komunalna opremljenost ter ureditev v občini

Skozi občino pelje magistralna cesta, ki povezuje Ljubljano s Celjem (naslednica nekdanje ceste Dunaj-Trst). To je eden od krakov slovenskega cestnega križa. Po osamosvojitvi Slovenije je tej cestni smeri končno priznan osrednji pomen za Slovenijo. Zaradi vojne v južnem delu nekdanje Jugoslavije se je na to prometnico zgrnil tudi del prometa, ki je prej potekal po dolenski smeri. Zaradi tako povečanega obsega prometa so postale razmere na tej cesti nemogoče, saj je bila že pred tem neustrezna za opravljanje svoje pomembne vloge. Ta cesta je tudi osrednja občinska prometna os in je velikega pomena predvsem za vzhodni del občine. Po njej vozi več kot 100 avtobusov na dan, na zahodu, kjer se proti Ljubljani nanjo priključijo še avtobusne proge iz smeri Kamnika, pa je teoretično mogoč prevoz z več kot 200 avtobusi na dan. Za vzhodni del občine je pomembna tudi regionalna cesta proti Moravčam in Zagorju. Ta povezuje Moravško dolino z domžalskim industrijskim trikotnikom in z Ljubljano. Tudi po njej potekajo avtobusne proge z več kot 50 avtobusi na dan. V ravninskem delu občine je gostota regionalnih oz. asfaltnih lokalnih cest in avtobusnih prog, ki potekajo po njih, še večja. Poleg avtobusnih povezav, ki v glavnem potekajo med Kamnikom in Ljubljano prek Radomelj, Domžal ali Mengša, je za potniški in tovorni promet pomembna tudi železniška proga Ljubljana-Domžale-Kamnik.

Telefonsko omrežje je v glavnem pokrivalo celotno območje občine, vendar je bila

kjer so se hkrati z naglim razvojem industrije z enako ali celo še večjo hitrostjo razvijale tudi druge neindustrijske dejavnosti. Del omenjenega območja predstavlja tudi industrijski trikotnik Domžale-Mengeš-Radomlje.

gostota omrežja še razmeroma majhna. Leta 1981 je bilo v občini skoraj 1500 telefonskih naročnikov, kar pomeni približno 27 ljudi na en telefon. Slabo desetletje pred tem je bilo to razmerje še 65 ljudi na en telefon. V letu 1989 se je število telefonskih naročnikov povzpelo na 5904, vendar gre to veliko povečanje v glavnem na račun zahodnega dela občine, medtem ko je vzhodni del sorazmerno precej manj napredoval. Gostota se je tako povečala, da je na enega telefonskega naročnika prišlo približno 8 prebivalcev, kar je še vedno slabše od republiškega povprečja (5 prebivalcev na telefonskega naročnika), vendar se je ravno v zadnjem času to omrežje pospešeno širilo in dopolnjevalo.

Razvejano vodovodno omrežje je v glavnem pokrivalo celotno občino. V zadnjem času se gradi tudi kanalizacijsko. Najprej seveda v gosteje naseljenih ravninskih naseljih, vendar si svoja omrežja gradijo tudi v nekaterih, zahodnemu razvitemu delu najbližjih krajevnih skupnostih (Prevoje, Lukovica).

Občina Domžale je razdeljena na 27 krajevnih skupnosti. Od tega imajo tri sedež v Domžalah. Naselij, kjer so sedeži krajevnih skupnosti, je torej 25. Če bi skušali razdeliti vsa naselja glede na stopnjo centralnosti, npr. po merilih, ki jih je uporabil Kokole (1971), bi ugotovili, da je že centralnih naselij najnižje stopnje, to je subcentralnih vasi, zelo malo. V občini je namreč le osem naselij s sedežem pošte. Dvoje od teh so Domžale z najvišjo stopnjo centralnosti v občini in Mengeš, ki je vsaj za stopnjo nižji. Od preostalih šestih naselij dve deloma ustrezata merilom za subcentralni vasi in štiri deloma merilom za centralno vas. Vrišer (1988) je znotraj domžalske občine ugotovil naselja prve druge in tretje stopnje centralnosti. Vseh skupaj jih je po njegovem dvanajst. Domžale so edino naselje tretje stopnje, Mengeš, Lukovico in Moravče so centralna naselja druge stopnje, najnižjo stopnjo centralnosti pa ima še osem naselij (Blagovica, Dob, Ihan, Krašnja, Krtina, Radomlje, Trzin in Vrhpolje). Gledano z vidika cele Slovenije je morda takšna razdelitev ustrezna, vendar pa ko se spustimo na raven občine, nujno opazimo nekatere pomanjkljivosti. Razlika v stopnji centralnosti med Mengšem na eni strani in Lukovico in Moravčami na drugi je nedvomno večja kot med Domžalami in Mengšem. Če bi torej poskušali vzpostaviti hierarhijo centralnih naselij samo znotraj občine, potem bi lahko rekli, da ima od 166 naselij neko minimalno stopnjo centralnosti vsaj tistih petindvajset, ki so sedeži krajevnih skupnosti in ki imajo poleg tega vsa v glavnem še nekaj drugih dejavnosti za zadovoljevanje potreb prebivalstva sosednjih okoliških naselij (npr. društvena dejavnost). Najnižjo stopnjo centralnosti lahko pripišemo enajstim naseljem (Češnjice, Dragomelj, Homec, Krašnja, Krtina, Peče, Prevoje pri Šentvidu, Rova, Velika Vas, Trojane in Zlato Polje), ki imajo poleg sedeža krajevne skupnosti le malo drugih dejavnosti (npr. štiri razrede osnovne šole, trgovina, gostilna ...). Sedem naselij bi lahko uvrstili med naselja druge stopnje centralnosti (Blagovica, Dob, Ihan, Jarše, Krašnja, Preserje pri Radomljah, Vrhpolje). Večina od teh ima vsaj štiri razrede osnovne šole in župnišče ter še nekaj drugih dejavnosti. V naslednjo, še nekoliko višjo stopnjo centralnosti bi lahko uvrstili naslednjih pet naselij: Lukovica, Moravče, Radomlje, Vir, Trzin. Glavna značilnost teh naselij je, da imajo več dejavnosti za oskrbo sosednjih naselij, vendar pri nekaterih posamezne pomembne dejavnosti manjkajo, predvsem pri naseljih z ravnine, ki si delijo funkcije s so-

sednjimi. Npr. Radomlje nimajo osemletne osnovne šole, ker je ta že zunaj meja naselja v sosednjih Preserjeh, podobno je tudi z Virom, pri tem je osnovna šola na drugi strani Kamniške Bistrice na Rodici. Vir tudi nima sedeža pošte, ima pa poštno poslovalnico, bančno podružnico, dva vrtca ipd. Podoben je tudi Trzin. Lukovica in Moravče sta še najbolj tipični centralni naselji te stopnje, saj ležita v manj poseljenem vzhodnem delu, med manjšimi in manj zraslimi naselji in tako pride njuna centralnost veliko bolj do izraza. Ta se izraža z osnovno šolo z zelo širokim zaledjem, zdravstveno postajo, s pošto, trgovino, z gostilnami ipd. Mengeš je nedvomno centralno naselje, za stopnjo višje od prej omenjenih, saj ima banko, lekarno, številne specializirane trgovine in je v marsikaterem pogledu že zelo podoben Domžalam, vendar nima administrativnih funkcij, ki jih ima občinsko središče. Zato je treba postaviti Domžale še za stopnjo nad Mengeš, saj imajo poleg administrativnih funkcij tudi večjo in pestrejšo ponudbo različnih oskrbnih dejavnosti. Takšna delitev naselij je seveda le ena od možnih in vsekakor ima ravno take pomanjkljivosti kot vsako opredeljevanje po nekih izbranih merilih. Vendar menimo, da je s tako razdelitvijo mogoče prikazati določeno hierarhijo med naselji kot nosilci posameznih centralnih funkcij v občini in da so razlike znotraj posameznih hierarhičnih skupin vendarle manjše kot med skupinami. Predvsem pa je pomembno, da nam takšna razdelitev podaja sliko okostja sistema centralnih naselij v občini.

Ravninska aglomeracija ima za glavno središče Domžale, medtem ko je Mengeš dopolnilno središče. Nekoliko nižjo raven oskrbe znotraj aglomeracije ponujajo Radomlje, Vir in Trzin, njihovo ponudbo pa dopolnjujejo še naselja, ki smo jim določili nižjo stopnjo centralnosti. V vzhodnem delu občine so Moravče središče Moravške doline, tako po legi kot po funkciji, Lukovica pa funkcionalno veže nase Črni Graben, in to kljub svoji legi na skrajnem zahodu doline. Zaradi tega so ob magistralni cesti proti vzhodu še tri središča nižje stopnje, ki ponujajo nižjo raven oskrbe svojemu zaledju. V Moravški dolini so središča nižje stopnje razporejena predvsem v hribovitem zaledju Moravč. Za ravninski del je značilnejša delitev funkcij med sosednjimi naselji, ker imamo opravka s tako rekoč povsem med seboj zraslimi naselji, medtem ko je na hribovitem vzhodu občine hierarhičnost veliko izrazitejša, toda kljub temu še vedno težko natančno določljiva.

4.2.2. Nekaj temeljnih naravnogeografskih potez

Temeljna značilnost občine je, da je njen zahodni del ravninski, vzhodni pa hribovit. Ravninski svet je nastal z nasipavanjem Kamniške Bistrice in njenih pritokov. Kamniška Bistrica teče skozi občino od severa proti jugu, od Kamnika mimo Domžal, in se zunaj meja občine izliva v Savo. Ravninski svet ob njej leži na obsežnem pleistocenskem prodnem vršaju, ki se v južnem delu občine neopazno spusti v poplavno ravnico. Na skrajnem zahodnem robu se izpod ravninskih naplavin dviga višji dolomitni svet. Vzhodni hriboviti del spada k Posavskim gubam. V trojansko antiklinalo si je vrezala dolino Radomlja, po moravški sinklinali pa sta si dolini vrezali Drtiščica na vzhodu, ki pri Moravčah zavije

proti severu in se skozi južno krilo trojanske antiklinale prebije do Radomlje, in Rača, ki nadaljuje pot nekoliko naprej od tam, kjer je bila Drtiščica preusmerjena proti severu. Južno od Doba se Radomlja in Rača združita in se kot Rača izlivata v Kamniško Bistrico pri Domžalah. Dolinski svet Moravškega je bolj razčlenjen, blažjih oblik, z vmesnim gričevjem iz ilovic in peščenih apnencev okrog Moravč in od tu proti vzhodu. Na jugu in zahodu je gričevnat svet svetlih apnencev, ki na skrajnem jugu prehaja v višji svet litijske antiklinale, kjer prevladujejo glinasti skrilavci ter kremenovi konglomerati in peščenjaki. Povsem drugačna je podoba doline Radomelje. Že njeno slikovito ime Črni graben pove, da je dolina tesna, z le redkimi razširitvami in da Radomlja prenaša predvsem temne kamnine (glinasti skrilavci in peščenjaki sestavljajo v glavnem severna pobočja doline s številnimi globoko vrezanimi dolinami njenih pritokov, ki so na sotočju z glavno dolino nasuli številne manjše vršaje). Zaradi prevlade apnencev in dolomitov v južnih pobočjih Črnega grabna so ta tudi precej bolj strma in neposeljena. Nasprotno pa so bila severna pobočja s svojimi terasami in pomoli za naselitev vabljivejša.

Kamniškobistriška ravnina je severno od Domžal zelo primerna za kmetijstvo, v južnem delu pa so razmere nekoliko slabše, vlažnost je večja, nekatera območja, zlasti ilovnata poplavna ravnica ob Rači in spodnji Radomlji, pa so tudi zamočvirjena. Tu so ravno v zadnjih letih izvajali obsežne hidromelioracije. Pri vsem tem je treba povedati, da je ravno za kmetijsko rabo najprimernejši svet tudi najgostejše poseljen in industrializiran. Za kmetijsko obdelavo so ugodna še osrednja območja Moravske doline in območje terasnega sveta, deloma precej ravnega, deloma pa blago gričevnatega, ki se razteza zahodno od Lukovice, kjer se Črni graben začne odpirati proti ravnini. V vzhodnem delu občine prevladujejo gozdovi. Ti rastejo po hribovju, ki obdaja obe glavni dolini, in večinoma skoraj povsem obkrožajo manjše obdelovalne površine, sredi katerih se nahajajo hribovska naselja in zaselki. To hribovje seže na severozahodu prek 900 m (najvišji vrh Špilik 957 m), na jugu pa prek 800 m visoko. Tu je tudi največ padavin, okoli 1.600 mm, medtem ko jih pade v nižjem svetu in na ravnini od 1.300 do 1.500 mm. Podnebje ima značilnosti blage kontinentalnosti.

5. PREOBRAZBA OBČINE DOMŽALE

5.1. METODE DELA IN VIRI PODATKOV

Naš namen je bil prikazati preobrazbo občine Domžale in ugotoviti, kateri procesi so imeli odločilno vlogo pri njej. Zato smo izbrali najznačilnejše nam dostopne statistične kazalce. Ti so bili zaradi časa, v katerem je potekala raziskava, v glavnem stari že celo desetletje. Temeljno uporabljeno gradivo so bili podatki popisa prebivalstva, gospodinjstev in stanovanj 1981. Na podlagi teh smo si ustvarili sliko tedanjega stanja; da bi ugotovili smeri in intenzivnost procesov preobrazbe, pa smo te podatke primerjali z enakimi popisnimi podatki za leto 1971. Osnovna statistična enota, ki smo jo obravnavali, je bilo naselje. Zaradi majhnosti velikega dela naselij je vrednost statističnih kazalcev podoba dejanskega stanja le pri naseljih, ki so večja od določenega statističnega praga 100 (oziroma skrajni minimum 30) enot. Pri manjših naseljih so posamezne vrednosti statističnih kazalcev lahko plod naključnih dejavnikov. Naselja smo izbrali za temeljno statistično enoto, ker so nekatere krajevne skupnosti preveč notranje heterogene in bi nam zameglile dejansko stanje.

Pri predelavi besedila dizertacije za objavo smo želeli osvetliti še stanje leta 1991. Tako smo povsod, kjer je bilo to mogoče, dodali še podatke o stanju za to leto. Poskusili smo se tudi izogniti majhnosti naselij in smo jih zato združevali v "statistične obdelovalne enote" (SOE). Pri tem smo si prizadevali, da bi bile te enote čim bolj notranje homogene in hkrati dovolj velike za statistično obdelavo.

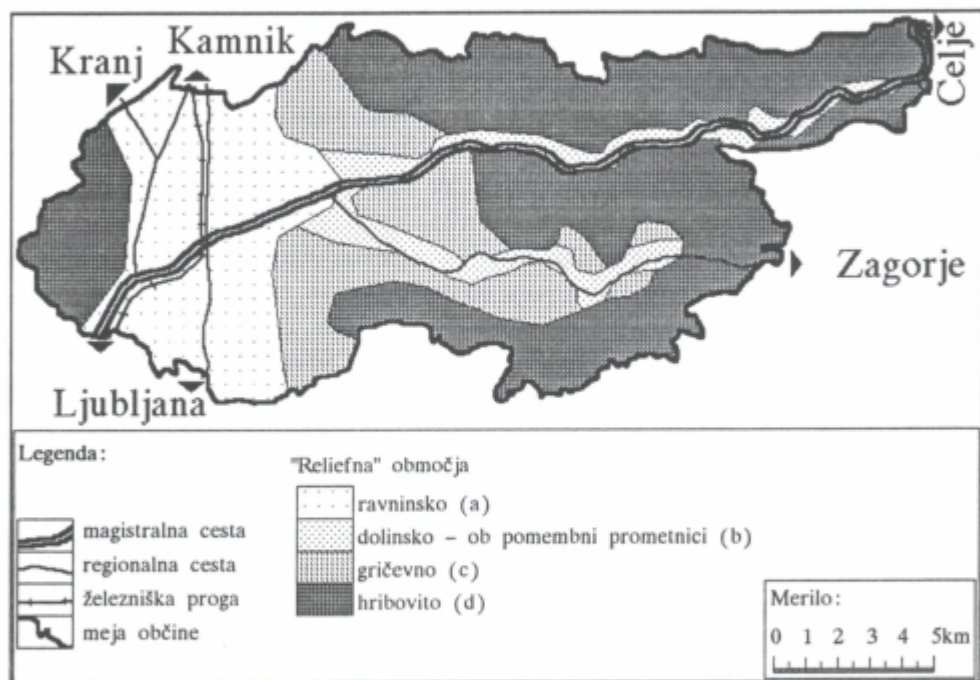
Vse izračunane statistične kazalce smo prikazali na kartogramih, in sicer povečini ploskovno z različno gostoto pik. Celotno ozemlje občine smo na ploskve, pripadajoče posameznim SOE, razdelili tako, da smo vlekli meje med njimi približno po sredini med pari mejnih naselij.

Večino podatkov smo prikazali tudi v tabelarični obliki. V tabelah smo naselja razdelili v štiri skupine. Prvo so sestavljala naselja, ki ležijo na Kamniškobistriški ravnini. To so ravninska naselja. Drugo so sestavljala naselja, ki ležijo v obeh glavnih dolinah, in sicer v neposredni bližini glavnih cest, ki ta naselja z dobrimi avtobusnimi zvezami povezujejo z zaposlitvenimi središči. Tretjo in četrto skupino so sestavljala naselja zunaj glavnih dolin, v nižjem gričevju in hribovju. Na dve skupini smo jih ločili glede na nadmorsko višino, na kateri ležijo. Ta meja je bila 400 metrov. Ta t. i. "reliefna" območja so prikazana na sl. 5.

Testiranje s testom "Hi-kvadrat" je pokazalo pri večini statističnih kazalcev, da obstaja velika verjetnost povezanosti med vrednostjo statističnega kazalca in območjem, v katero so se uvrščala naselja.

Naselja smo glede na izračunane statistične kazalce razvrstili v skupine tudi z metodo tvorjenja skupin ("cluster analysis"). Skupine smo tvorili z uporabo štirih različnih skupin kazalcev. S kazalci stanja za leto 1971, s kazalci stanja za leto 1981, s kazalci sprememb v obdobju med 1971 in 1981 in z vsemi kazalci skupaj.

Spremembe v rabi tal smo opazovali le na nekaj manjših sondnih območjih. Izbrali smo območja okrog posameznih naselij, pri katerih so bile vrednosti posameznih statističnih kazalcev pričakovane ali pa nad oz. pod pričakovanimi za tisti del občine. Spremembe so bile ugotovljene s pomočjo interpretacije letalskih posnetkov, in sicer za leta 1975, 1980 in 1985.

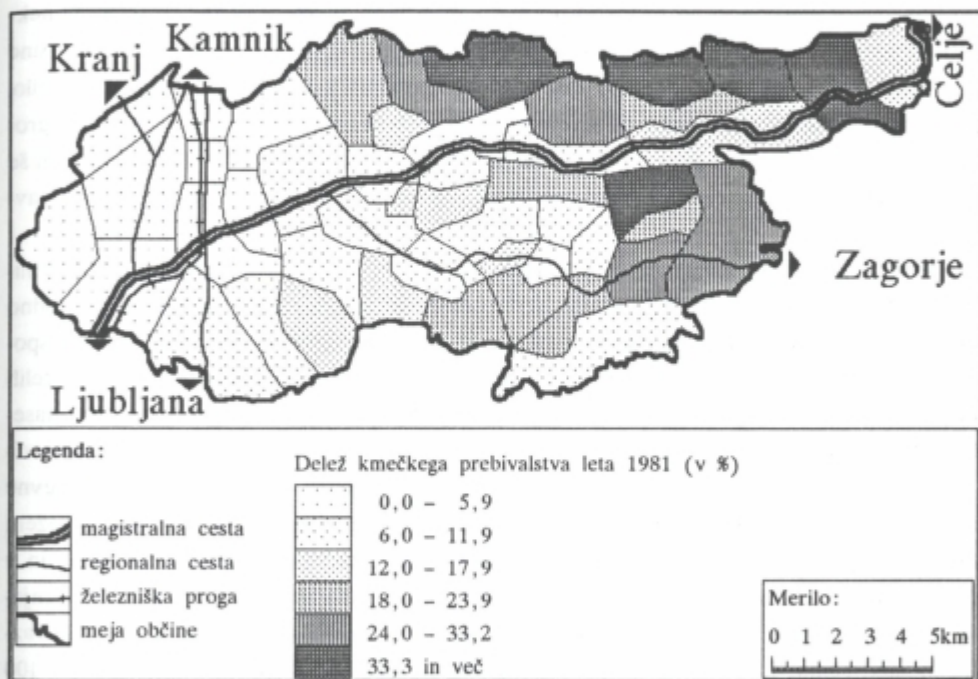
Sl. 5: "Reliefna" območja občine Domžale

Fig. 5: The regions of the commune of Domžale by characteristic relief: (a) plain, (b) valleys along highways, (c) low hills, (d) high hills.

5.2. SOCIALNO PRESTRUKTURIRANJE PREBIVALSTVA KOT DEJAVNIK PREOBRAZBE

V domžalski občini je stopnja deagrarizacije dosegla že precej višjo raven kot v celotni Sloveniji, saj je imela leta 1981 samo 5,7 %, leta 1991 pa le še 4 % kmečkega prebivalstva. Med različnimi deli občine so bile glede na stopnjo deagrarizacije zelo velike razlike

(sl. 6). Izredno majhen delež kmečkega prebivalstva v večini, predvsem večjih naselij je bil deloma posledica dvojne zaposlitve, deloma pa priseljevanja iz kmetijsko prenaseljenih in slabše dostopnih območij. Majhne kmetije njihovim lastnikom mnogokrat niso omogočale normalnega preživetja. Zato so si morali poiskati dodatno zaposlitev tudi zunaj kmetijstva. Tam, kjer to ni bilo mogoče, pa so se mlajši ljudje odselili tja, kjer je bilo moč najti delo in dobiti stanovanje. V prvem obdobju industrializacije je bila oddaljenost med vzhodnimi hribovitimi območji in območji na ravnini, ki so se industrializirala, sorazmerno velika zaradi tedanje nerazvitosti prometne infrastrukture in prometnih sredstev. Zaradi tega se je ta za kmetovanje manj primeren del občine počasi praznil. Prebivalstvo se je že pred drugo svetovno vojno od tod odseljevalo. Ljudje so iskali delo predvsem v tujini. Iz

Sl. 6: Delež kmečkega prebivalstva v občini Domžale leta 1981

Fig. 6: The percentage of the farming population in the commune of Domžale in 1981.

tedanjih občin Blagovica in Moravče se je največ ljudi odselilo v Nemčijo, iz občine Trojane v Francijo, nekaj pa se jih je odselilo v Avstrijo, Argentino, Italijo, Kanado in drugam (Klopčar 1989, 53-54). Po vojni so se selili predvsem v naselja na ravnini, ki so zato naglo rasla. Tako se je naglo večal tudi delež nekmečkega prebivalstva. Nasprotno pa je v oddaljenih hribovitih naseljih delež kmečkega prebivalstva dolgo ostajal nespremenjen. Šele s povojnim razvojem prometa, ki je tudi bolj oddaljena območja odprl procesu urbanizacije, se je predvsem v dolinskih naseljih močno povečal delež nekmečkega prebivalstva. Ta naselja so postala zanimiva tudi za priseljevanje s prometno slabše dostopnih območij.

Tako ni čudno, da je bil leta 1981 v večini naselij na ravnini delež kmečkega prebivalstva manjši od občinskega povprečja. Jeršič in Klemenčič (1975) sta zapisala, da je delež kmečkega prebivalstva na Bistriški ravnini med leti 1961 in 1967 padel z dvanajst odstotkov na pet. Zaradi koncentracije industrije je delež v sekundarnih in terciarnih dejavnostih zaposlenega prebivalstva rasel že pred drugo svetovno vojno. Že leta 1931 so bile skoraj brez kmečkih značilnosti tedanje občine Domžale (26,4 % kmečkega prebivalstva), Jarše (28,4 %), Vir (30,4 %), Mengeš (32,1 %) in Lukovica (38,1 %) (Klopčar 1989, 101-102).

Rast števila nekmetijskega prebivalstva in bližina potrošniških središč sta vodili k preusmerjanju kmetijstva od polikulturenega v specializirano mesno-mlečno s pridelovanjem krompirja. Zaradi pomanjkanja delovne sile in ustrezne mehanizacije v kmetijstvu je prišlo tudi do ozelenjevanja in ponekod do manj intenzivne obdelave. Po vojni so se na nekdanjih veleposestvih oblikovala družbena posestva agrokombinata, ki je svoje površine povečeval tudi z nakupovanjem od zasebnikov, zaposlenih zunaj kmetijstva. Tako je bilo, kot pišeta Jeršič in Klemenčič (o. c.), leta 1965 polovica zemlje na ravnini v rokah agrokombinata. Poleg velikih zaokroženih, družbenih parcel z eno kulturo so bile na ravnini še vedno tudi manjše parcele zasebnih lastnikov, predvsem v okolici naselij in na robu ravnine.

Nedvomno lahko povzamemo ugotovitev, da se je v dobrih dveh desetletjih pod vplivom industrializacije Bistriška ravnina skoraj povsem deagrarizirala, pri čemer prehodno obdobje tega procesa sega že v predvojni čas, ko so se začela oblikovati polkmečka gospodinjstva. Zemlja je sčasoma prešla v družbene roke ali pa v roke polkmetov in ostarelih kmetov. Posledice takšne deagrarizacije so bile vidne tudi v spremenjenem videzu naselij.^{*} Dolinski in gričevnat svet v zaledju že industrializirane ravnine je proces deagrarizacije zajel kasneje, ko je z napredovanjem stopnje motorizacije prišlo do množične dnevne migracije v industrijska središča na ravnini. Leta 1981 so bila naselja z nizkim deležem kmečkega prebivalstva pogosta tudi ob obeh glavnih prometnicah v Črnem grabnu in v Moravški dolini. Predvsem velja to za dno obeh dolin in nižje gričevje med njima. Obstajale pa so tudi redke izjeme med hribovitimi naselji. Ta naselja so bila največkrat plod različnih naključnih dejavnikov, saj so bila majhna in skoraj nobeno ni imelo več kot 100 prebivalcev. Kljub temu je bil hriboviti del občine izrazito kmetijski in ga je (sub-)urbani-zacija bistveno manj preoblikovala kot dolinski ali pa celo ravninski del občine. To nam potrjujejo tudi deleži kmečkega prebivalstva po naseljih glede na posamezna območja

* Jeršič in Klemenčič (1975) govorita o spremenjeni agrarni fiziognomiji, katere značilnost so garaže, nadstropne hiše, trgovine ipd., novozgrajene hiše vzdolž cest in vaških poti pa so povezale prejšnja agrarna naselja v bolj ali manj povezano zgrajeno območje nekmečkih hiš. Tako so se na industrializiranih območjih na obeh bregovih Kamniške Bistrice naselja že zrasla med seboj, na robovih ravnine pa so prevladovala ločena lokalna jedra poselitve z več agrarnega v splošnem zunanem videzu. V petnajstih letih od tedaj, ko je bilo to zapisano, so se tudi ta jedra na obrobju ravnine večinoma že povsem spremenila in prevlade agrarnega v glavnem ne zasledimo več.

(tab. 1). Kar tretjina vseh hribovitih naselij je imela delež kmečkega prebivalstva večji od tretjine. V Črnem grabnu so imela nekatera naselja skoraj dve tretjini kmečkega prebivalstva (Javorje pri Blagovici, Veliki Jelnik), druga pa več kot polovico (Prevoje, Vrh nad Krašnjo, Prvine, Zavrh pri Trojanah). Od 27 naselij, ki so imela več kot tretjino kmečkega

Tab. 1: * Naselja občine Domžale po deležu kmečkega prebivalstva leta 1981 glede na območje, na katero spadajo

Tab. 1: The settlements of the commune of Domžale by the percentage of the farming population in 1981 and by region.

Število naselij Vrstični delež v % Stolpčni delež v %	Območje				Skupaj
	Ravnin- sko	Dolin- sko	Gričev- no	Hribo- vito	
DELEŽ (v %)	1	2	3	4	
0 do 5.9 1	21 60.0 65.6	6 17.1 22.2	6 17.1 14.6	2 5.7 3.0	35 21.1
5.9 do 11.9 2	7 22.6 21.9	5 16.1 18.5	11 35.5 26.8	8 25.8 12.1	31 18.7
11.9 do 19.9 3	4 11.8 12.5	8 23.5 29.6	12 35.3 29.3	10 29.4 15.2	34 20.5
19.9 do 33.3 4		6 15.4 22.2	10 25.6 24.4	23 59.0 34.8	39 23.5
33.4 in več 5		2 7.4 7.4	2 7.4 4.9	23 85.2 34.8	27 16.3
Skupaj -število -delež	32 19.3	27 16.3	41 24.7	66 39.8	166 100.0

Mi-kvadrat (Pearson): 83.81 (12 stopinj prostosti)

Polja s pričakovano frekvenco manj kot 5: 1 od 20 (5.0%)

prebivalstva, le štiri niso bila s hribovitega območja. Pravo nasprotje je predstavljalo ravninsko območje. Leta 1981 je kar 60 % naselij z deležem kmečkega prebivalstva, manjšim od 6 %, spadalo med ravninska naselja. Na drugih območjih so bila takšna naselja bolj kot ne - izjeme.

Stopnja deagrarizacije je bila v občini razmeroma visoka že leta 1971 (13,9 % kmečkega prebivalstva). Razlike med posameznimi deli občine pa so bile tedaj večje. Deagrarizacija je bila v obdobju med 1971 in 1981 najintenzivnejša v vzhodnem delu občine, kjer so

* Kjer ni drugače navedeno, je vir podatkov v tabeli Zavod RS za statistiko (popis prebivalstva za ustrezno leto).

se zelo visoki deleži kmečkega prebivalstva bistveno bolj zmanjšali kot na že prej močnejše deagrarizirani ravnini. Od kmetijstva bolj odvisna so bila v obeh obdobjih v glavnem ista naselja. Bistveno se je spremenila le stopnja njihove odvisnosti. Med leti 1971 in 1981 se je zaradi povečane dostopnosti v naseljih vzhodnega dela občine lahko zunaj kmetijstva zaposlilo več ljudi, ne da bi se jim bilo treba preseliti. To nam potrjuje tudi podatek, da je bila leta 1971 povezanost med tem, v katero območje je spadalo naselje, in deležem kmečkega prebivalstva v njem veliko večja kot pa deset let kasneje (Hi-kvadrat leta 1971 115,3, leta 1981 pa le 83,8 ob 12 stopinjah prostosti - tab. 2). Skoraj šest desetlin naselij hri-

Tab. 2: Naselja občine Domžale po deležu kmečkega prebivalstva leta 1971 glede na območje, na katero spadajo

Tab. 2: The settlements of the commune of Domžale by the percentage of the farming population in 1971 and by region.

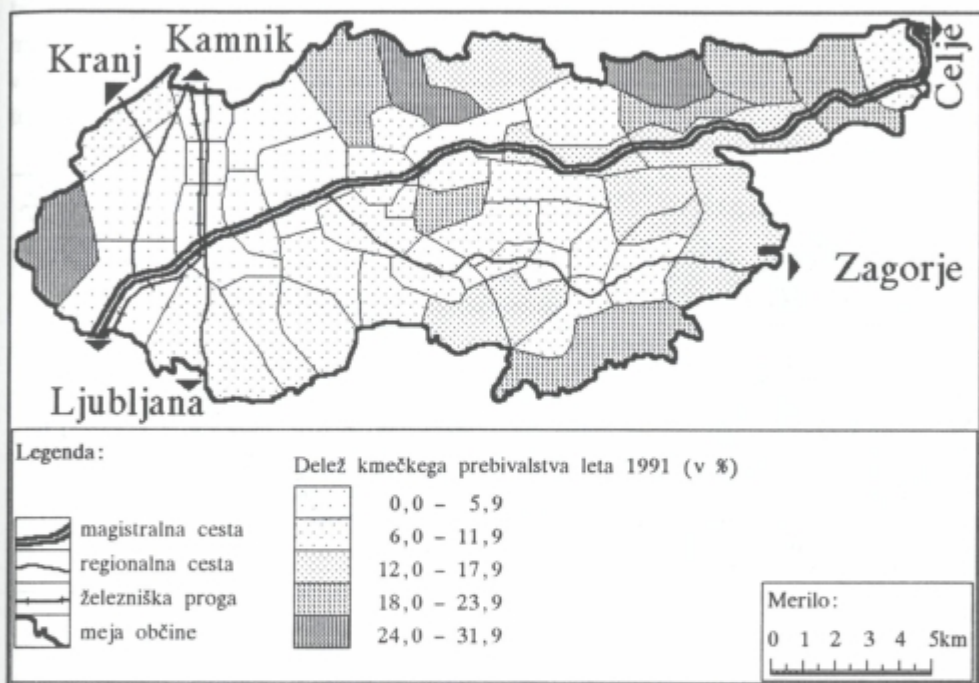
Število naselij Urstični delež v % Stolpčni delež v %	Območje				
	Ravnin- sko	Dolin- sko	Gričev- no	Hribo- vito	Skupaj
DELEŽ (v %)	1	2	3	4	
0 do 5.9 1	9 81.8 28.1	1 9.1 3.7	1 9.1 2.4		11 6.6
5.9 do 14.9 2	15 53.6 46.9	7 25.0 25.9	5 17.9 12.2	1 3.6 1.5	28 16.9
14.9 do 33.3 3	7 14.0 21.9	9 18.0 33.3	20 40.0 48.8	14 28.0 21.2	50 30.1
33.4 do 49.9 4	1 2.8 3.1	8 22.2 29.6	13 36.1 31.7	14 38.9 21.2	36 21.7
50.0 in več 5		2 4.9 7.4	2 4.9 4.9	37 90.2 56.1	41 24.7
Skupaj število delež	32 19.3	27 16.3	41 24.7	66 39.8	166 100.0

Hi kvadrat (Pearson): 115.32 (12 stopinj prostosti)

Polja s pričakovano frekvenco nanj kot 5: 5 od 20 (25.0%)

bovitega območja je imelo leta 1971 še več kot polovico kmečkega prebivalstva, skoraj tri desetine ravninskih manj kot 6 %, kar tri četrtine pa manj kot 15 %. Urbanizacija je po letu 1971 vse bolj zajemala tudi obrobje industrializiranega in urbaniziranega ravninskega območja. Predvsem se je ta val urbanizacije, kot ga lahko spremljamo prek stopnje deagrarizacije posameznih naselij, širil na vzhod po dolinah, zajel pa je tudi posamezna, višje v hribovitem svetu ležeča naselja.

Po letu 1981 so se, kot kaže sl. 7, taki procesi nadaljevali. Visokih deležev kmečkega prebivalstva tako ob zadnjem popisu prebivalstva tudi v vzhodnih delih občine ni bilo več. Vasi okoli Češnjic (Češnjice, Jelša, Lipa, Poljane, Selce, Veliki Jelnik) so predstavljale SOE z najvišjim deležem kmečkega prebivalstva leta 1991 (28,1 %), če ne upoštevamo Dobena* (28,6 %), skoraj četrtino kmečkega prebivalstva pa je imela SOE, v kateri so bile vasi Čeplje, Straža in Dupeljne. Približno petino kmečkega prebivalstva so imele še neka-

Sl. 7: Delež kmečkega prebivalstva v občini Domžale leta 1991

Fig. 7: The percentage of the farming population in the commune of Domžale in 1991.

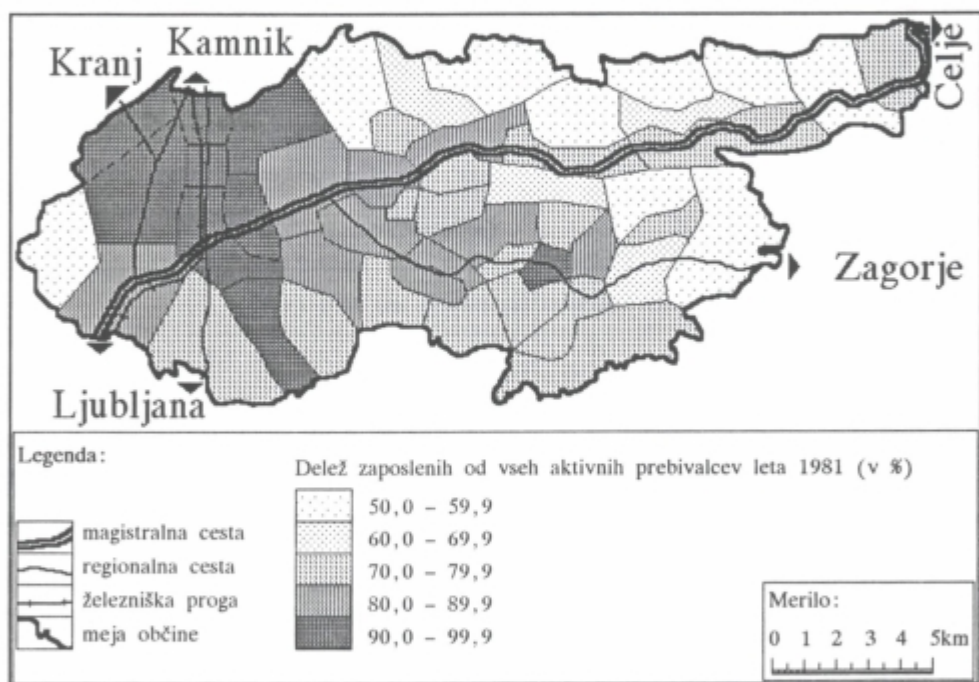
tere SOE v katerih so bile predvsem hribovske vasi. Te so bile pogostejše v Črnem grabnu kot v Moravški dolini. Glavni razlog za ohranjanje velikega deleža kmečkega prebivalstva je slaba dostopnost, ponekod pa tudi sorazmerno ugodne** razmere za kmetijstvo.

* Dobena namreč nismo mogli združiti z nobenim od sosednjih naselij v občini, ker se od vseh preveč razlikuje. To naselje – SOE je zato še vedno premajhno za statistično obdelavo, zato so dobljeni rezultati lahko plod naključnih dejavnikov.

** Ugodnejše kot v podobnih okoliških območjih oz. naseljih.

5.3. STOPNJA ZAPOSLENOSTI

Podobno, kot nam kaže stopnjo preobraženosti določenega območja delež kmečkega prebivalstva, nam jo kaže tudi delež zaposlenega prebivalstva. Pravzaprav je ta odvisen od deleža kmečkega prebivalstva. Več ko je prebivalstva, ki kmetuje in si samo na ta način zagotavlja sredstva za preživljanje, manj je zaposlenih v nekmetijskih dejavnostih. Pomemben kazalec preobrazbe obmestnega območja je delež zaposlenih prebivalcev od vseh aktivnih. Visok delež zaposlenih pomeni majhno povezanost s kmečkim načinom življenja in s tem večjo stopnjo "mestnosti" naselja. Med zaposlenimi imamo take, ki v prostem času delajo na kmetiji, in druge, ki niso več povezani s kmetijstvom. Tako eni kot

Sl. 8: Delež zaposlenih prebivalcev od vseh aktivnih prebivalcev v občini Domžale leta 1981

Fig. 8: The percentage of the work force in the commune of Domžale which was regularly employed in 1981.

drugi pa se razlikujejo od čistih kmetov. Zaposlovanje prebivalcev iz prvotno kmečkih naselij v nekmetijstvu prinaša v ta naselja novosti in spremembe, ki so toliko večje, kolikor večji je delež zunaj kmetijstva zaposlenih.

V domžalski občini je po deležu zaposlenih od aktivnih prebivalcev najbolj izstopal osrednji del Kamniškobistriške ravnine z jedrom v industrijskem trikotniku Domžale -

Mengeš - Radomlje (sl. 8). Leta 1981 je bilo tu več kot devet desetih aktivnih prebivalcev zaposlenih bodisi v družbenem sektorju bodisi pri samostojnih obrtnikih. Tudi v večini

Tab. 3: Naselja občine Domžale po deležu zaposlenih od vseh aktivnih prebivalcev naselij leta 1981 glede na območje, na katero spadajo

Tab. 3: The settlements of the commune of Domžale by the percentage of the work force in the settlements which was regularly employed in 1981 and by region.

Število naselij Urstični delež v % Stolpčni delež v %	Območje				
	Ravnin- sko	Dolin- sko	Gričev- no	Hribo- vito	Skupaj
DELEŽ (v %)	1	2	3	4	
0.0 do 59.9 1		2 5.7 7.4	3 8.6 7.3	30 85.7 45.5	35 21.1
60.0 do 69.9 2		7 23.3 25.9	6 20.0 14.6	17 56.7 25.8	30 18.1
70.0 do 79.9 3	3 8.1 9.4	6 16.2 22.2	15 40.5 36.6	13 35.1 19.7	37 22.3
80.0 do 89.9 4	9 28.1 28.1	7 21.9 25.9	12 37.5 29.3	4 12.5 6.1	32 19.3
90.0 do 100.0 5	20 62.5 62.5	5 15.6 18.5	5 15.6 12.2	2 6.3 3.0	32 19.3
Skupaj število delež	32 19.3	27 16.3	41 24.7	66 39.8	166 100.0

Hi kvadrat (Pearson): 98.05 (12 stopinj prostosti)

Polja s pričakovano frekvenco nanj kot 5: 1 od 20 (5.0%)

naselij na robu ravnine je znašal delež zaposlenih od aktivnih prebivalcev več kot štiri petine. Tako visoki deleži so se pojavljali še v posameznih skupinah naselij v vzhodnem delu občine, predvsem v dnu dolin ob cestah. Za hriboviti in slabše dostopni vzhodni del so bili značilni deleži zaposlenih komaj nekaj večji od polovice. Nekoliko izjemen je v tem pogledu jugovzhodni hriboviti del z vasi Katarija, Velika Vas in Zalog pri Kresnicah v vzhodnem delu občine. Vzrok za sorazmerno visoke deleže zaposlenih od aktivnih v teh naseljih lahko pripišemo njihovi večji navezanosti na Savsko dolino na jugu, s kate-

* Pri računanju števila zaposlenih za leto 1981 smo prištevali k zaposlenim vse, ki so bili popisani kot delavci v združenem delu ali pa pri osebah, ki so samostojno opravljale poklic, ali pri drugih osebah. Če bi k zaposlenim šteli še osebe, ki so samostojno opravljale poklic, bi bil njihov delež od aktivnega prebivalstva, predvsem v ravninskih naseljih, še nekoliko večji.

ro so ta naselja bolj prometno povezana kot pa z Moravško dolino na severu in prek nje z Domžalami.

Veliko večjo zaposlenost in majhno navezanost na kmetijstvo na ravnini nam kaže podatek, da je bilo kar šest desetih vseh naselij, v katerih je bil delež zaposlenih med aktivnimi prebivalci večji od 90 %, ravninskih naselij, dobrih 85% tistih, kjer je bil ta delež manjši od 60 %, pa je bilo hribovskih naselij (tab. 3). Tudi dobršen del (skoraj polovica) dolinskih naselij je imel delež zaposlenih večji od 80 %, medtem ko je večina naselij z gričevnatega območja imela deleže med 70 % in 90 %.

Tab. 4: Naselja občine Domžale po deležu zaposlenih od vseh aktivnih prebivalcev naselij leta 1971 glede na območje, na katero spadajo

Tab. 4: The settlements of the commune of Domžale by the percentage of the work force in the settlements which was regularly employed in 1971 and by region.

Število naselij Urstični delež v % Stolpčni delež v %		Območje				
		Ravnin- sko	Dolin- sko	Gričev- no	Hribo- vito	Skupa j
DELEŽ (v %)		1	2	3	4	
0.0 do 19.9	1				13 100.0 19.7	13 7.8
20.0 do 39.9	2		5 19.2 18.5	1 3.8 2.4	20 76.9 30.3	26 15.7
40.0 do 59.9	3		5 9.6 18.5	20 38.5 48.8	27 51.9 40.9	52 31.3
60.0 do 79.9	4	8 18.2 25.0	13 29.5 48.1	17 38.6 41.5	6 13.6 9.1	44 26.5
80.0 do 100.0	5	24 77.4 75.0	4 12.9 14.8	3 9.7 7.3		31 18.7
Skupa j	število delež	32 19.3	27 16.3	41 24.7	66 39.8	166 100.0

Hi kvadrat (Pearson): 141.37 (12 stopinj prostosti)
Polja s pričakovano frekvenco nanj kot 5: 4 od 20 (20.0%)

Stanje leta 1971 je bilo glede na razporeditev naselij z visokimi in nizkimi deleži zaposlenih zelo podobno kot leta 1981. Toda stopnja zaposlenosti je bila posebno v posameznih naseljih vzhodnega dela precej manjša. Tako je bilo tu kar nekaj naselij z manj kot petino, še več pa z manj kot z dvema petinama zaposlenih od vseh aktivnih prebivalcev. Urbanizacija vzhodnega dela občine do leta 1971 še ni preobrazila v večjem obsegu. Le nekatera naselja v dnu dolin so presegla tripetinski delež zaposlenih. Naselja z

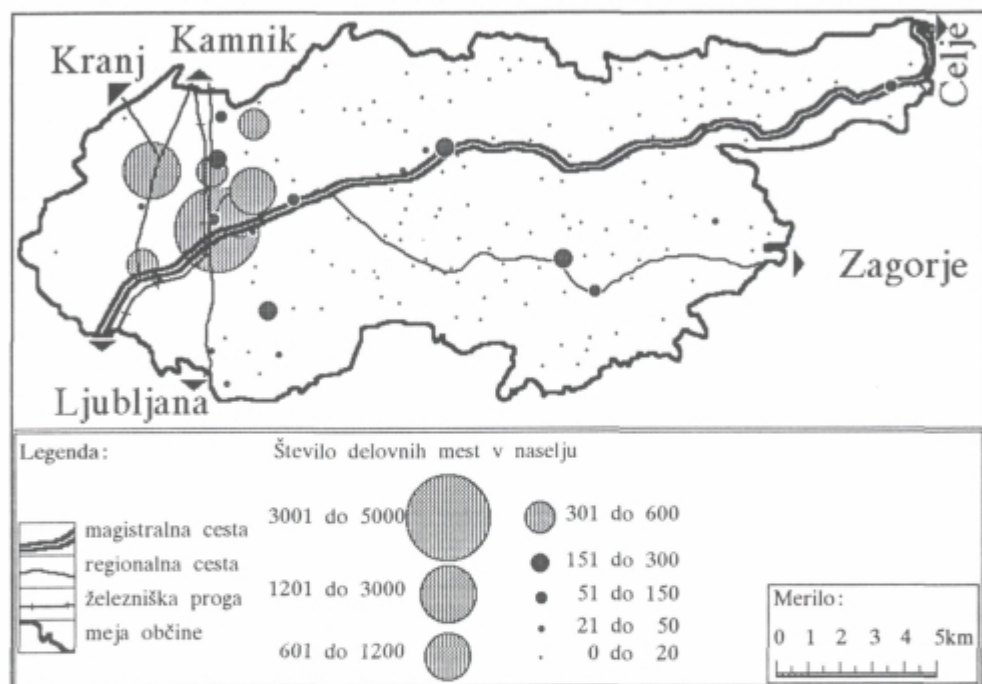
majhnimi deleži zaposlenih so bila precej bolj kot deset let kasneje zgoščena predvsem na hribovitem območju (tab. 4). Kar 13 naselij v tem območju je imelo manj kot petino zaposlenih od vseh aktivnih prebivalcev v naselju. V naseljih drugih treh območij tako majhne stopnje zaposlenosti ni bilo. Prav tako v nobenem od hribovitih naselij ni bilo več kot štiri petine zaposlenih od aktivnih, medtem ko je tako stopnjo zaposlenosti dosegalo kar tri četrtnine ravninskih naselij.

Med leti 1971 in 1981 se je stopnja zaposlenosti v vzhodnem delu občine naglo povečevala in zato so se razlike zmanjševale. Boljšo dostopnost do zaposlitvenih središč je v tem obdobju omogočil predvsem osebni promet. Avtobusne zveze se namreč niso bistveno izboljšale. Izboljšana dostopnost je sprožila val zaposlovanja in s tem tudi močnejši prodor mestnih vplivov. Deleži zaposlenih so se v številnih naseljih vzhodnega dela povečali kar za več kot 30 %. Nasprotno pa so se tam, kjer so bili deleži že leta 1971 visoki, celo nekoliko zmanjšali, najverjetneje zaradi (povečanega) deleža samostojnega osebnega dela, saj je občina Domžale znana kot obrtniška občina.

5.4. ZAPOSLOITVENA SREDIŠČA

Najpomembnejše zaposlitveno središče za prebivalce domžalske občine je Ljubljana. Tja jih je leta 1981 vsak dan potovalo na delo kar 5032 oz. 29,5 % od vseh zaposlenih. V Ljubljani zaposleni prebivalci občine Domžale so bili od kraja zaposlitve oddaljeni povprečno 16 km. To je kar precej več kot pri naslednjem najpomembnejšem zaposlitvenem središču - Domžalah. Tam je bilo skupaj zaposlenih 4495 (26,4 % vseh zaposlenih) občanov, od tega jih je bilo 1808 iz samih Domžal, drugi pa so prihajali iz povprečno 6 km oddaljenih naselij. Enaka je bila povprečna oddaljenost od tretjega največjega zaposlitvenega središča - Vira. Ta je bil tudi največje občinsko zaposlitveno središče, v katerem je bilo zaposlenih več ljudi, kot je imel zaposlenih prebivalcev. Na Vir je hodilo na delo 1630 ljudi (9,6 %), od tega jih je bilo iz drugih občinskih naselij 1188. Tudi po številu zaposlenih četrto središče je imelo še več kot 1000 zaposlenih (1345 ali 7,9 %). To je bil Mengeš. Ta je bil sicer v vseh drugih pogledih v občini drugo najpomembnejše središče, po svoji zaposlitveni funkciji pa je nekoliko zaostajal za Virom. Tem štirim najpomembnejšim središčem, v katerih je bilo zaposlenih približno sedem desetlin vseh zaposlenih iz občine, je sledila skupina treh zaposlitvenih središč z med 550 in 650 zaposlenimi iz občine. To so bila Količevo (650 ali 3,8 %), Zgornje Jarše (574 ali 3,4 %) in sosednje občinsko središče Kamnik (564 ali 3,3 %). Kamnik je bil poleg Ljubljane edino pomembnejše zaposlitveno središče zunaj občine. Skupno je bilo v teh sedmih središčih zaposlenih dobre štiri petine (83,8 %) vseh zaposlenih prebivalcev iz občine. Druga zaposlitvena središča so bila manjša, zato bomo omenili le še najpomembnejša: Preserje pri Radomljah (306), Radomlje (292), Moravče (237), Ihan (201) in Lukovica pri Domžalah (178). Vsa omenjena zaposlitvena središča v občini so ležala znotraj industrijskega trikotnika Domžale-Mengeš-Radomlje. Izjeme so bili le Moravče, Lukovica in Ihan.

Zaposlene v občini Domžale lahko razdelimo v tri temeljne skupine glede na to, kje so zaposleni. Več kot polovica jih je bilo zaposlenih znotraj že večkrat omenjenega domžalskega industrijskega trikotnika. Skoraj tri desetine jih je bilo zaposlenih v povprečno precej bolj oddaljeni Ljubljani. Približno petina pa jih je bilo zaposlenih v drugih manjših zaposlitvenih središčih.

Sl. 9: Naselja občine Domžale po številu delovnih mest leta 1991*

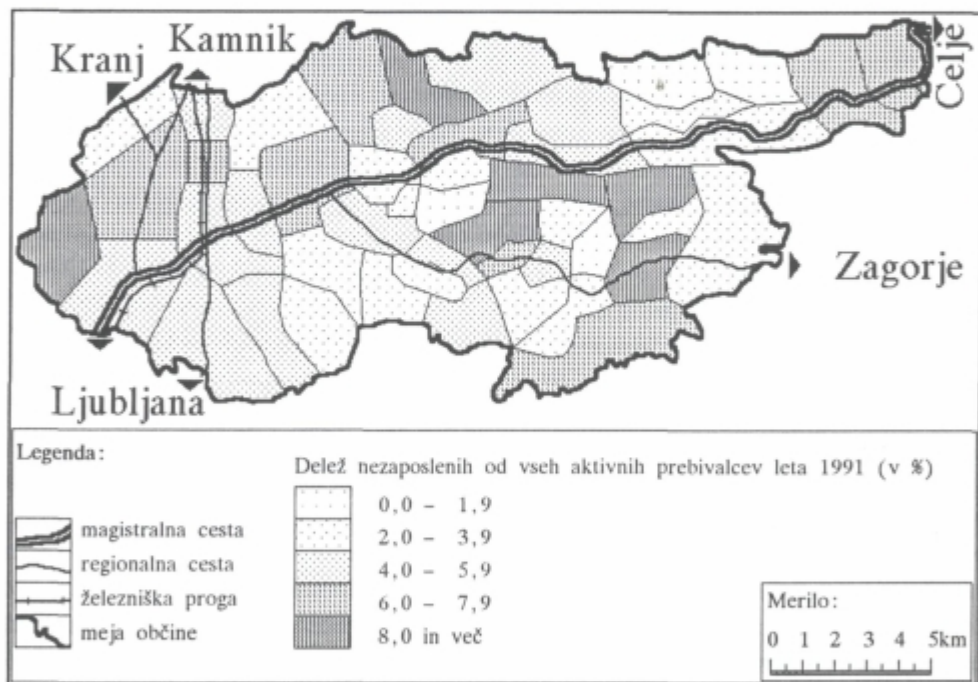
Fig. 9: The number of jobs in the settlements of the commune of Domžale in 1991.

Najugodnejšo strukturo delovnih mest je imela seveda Ljubljana. Tu je bila pestrost izbire največja, zato tudi ni čudno, da je ravno iz Domžal potovalo na delo v Ljubljano največ ljudi. Precej raznolika je bila tudi izbira delovnih mest znotraj industrijskega trikotnika, vendar je bilo tu več delovnih mest v industriji. Poleg industrije sta bili močnejše zastopani še trgovina in deloma tudi gostinstvo, kar pa se druge neindustrijske zaposlitve tiče, je bila v pretežni večini zgoščena v Domžalah kot v upravnem središču občine. Zunanaj občine je bil z vidika večje pestrosti delovnih mest zanimiv še Kamnik kot občinsko upravno središče. Manjša krajevna zaposlitvena središča v občini in zunaj nje so imela navadno le po en, običajno industrijski obrat, kjer je bila tudi kvalifikacijska struktura

* Število delovnih mest smo izračunali iz števila dnevnih migrantov, ki prihajajo na delo v naselje, in iz v zaposlenih v kraju bivanja.

zaposlenih dokaj nizka. Pogosto so bile to le manjše poslovne enote večjih industrijskih obratov.

Tudi po letu 1981 se temeljna shema zaposlitvenih središč v občini ni bistveno spremenila. Ponekod se je število zaposlenih povečalo, drugje pa zmanjšalo. Kakšna je bila razporeditev delovnih mest po občini leta 1991, prikazuje sl. 9. Najpomembnejše zaposlitveno središče občine - Domžale so imele 4951 delovnih mest, Mengeš 2086, Vir 1215 in Količevno 1044. Po velikosti naslednji dve zaposlitveni središči sta imeli že precej manj kot 1000 delovnih mest (Radomlje 592, Jarše 523). Trzin, ki je v zadnjem času najbolj krepil vlogo zaposlitvenega središča, je imel 373 delovnih mest. Krajevni središči vzhodnega dela občine Lukovica in Moravče skupaj z Ihanom tvorita skupino naselij z 230 do 250 delovnimi mesti. Vsa druga naselja so imela manj kot 140 delovnih mest (le Rodica in Dob več kot 100). V vzhodnem delu občine sta bili zaposlitveno pomembni le še dve naselji, in sicer Trojane (90) in Drtija (88 delovnih mest).

Sl. 10: Delež nezaposlenih prebivalcev od vseh aktivnih v občini Domžale leta 1991

Fig. 10: The percentage of the work force in the commune of Domžale which was unemployed in 1991.

Leta 1991 je bil podobno kot povsod po Sloveniji vse izrazitejši tudi problem brezposelnosti. V občini je bilo od vseh aktivnih prebivalcev 5,2 % brezposelnih (R Slovenija - 6,3 %). Najvišji (8 % in več) so bili deleži nezaposlenih v okolici Moravč (SOE: Negastrn - Vinje, Dole - Imenje - Podstran - Prikrnica, Ples - Sp. in Zg. Dobrava, Gabrje - Hrastnik -

Limbarska Gora), severno od Lukovice (SOE: Čeplje - Dupeljne - Straža) in na skrajnem zahodu Dobeno (sl. 10). Vzhodni del občine je bil zelo raznolik. Tu so se prepletala območja z nadpovprečnimi deleži nezaposlenih z območji, kjer so bili ti deleži izrazito podpovprečni. To pripisujemo povezovanju več dejavnikov (npr. stopnja zaposlenosti, možnost vračanja h kmetijstvu oz. odvisnost od nekmetijske zaposlitve itn.) Na ravnini so bili deleži bolj izenačeni in so se vrteli okoli občinskega povprečja. Po letu 1991 se je številno brezposelnih hitro povečevalo, vendar nam podatkov o tem o tem ni uspelo dobiti.

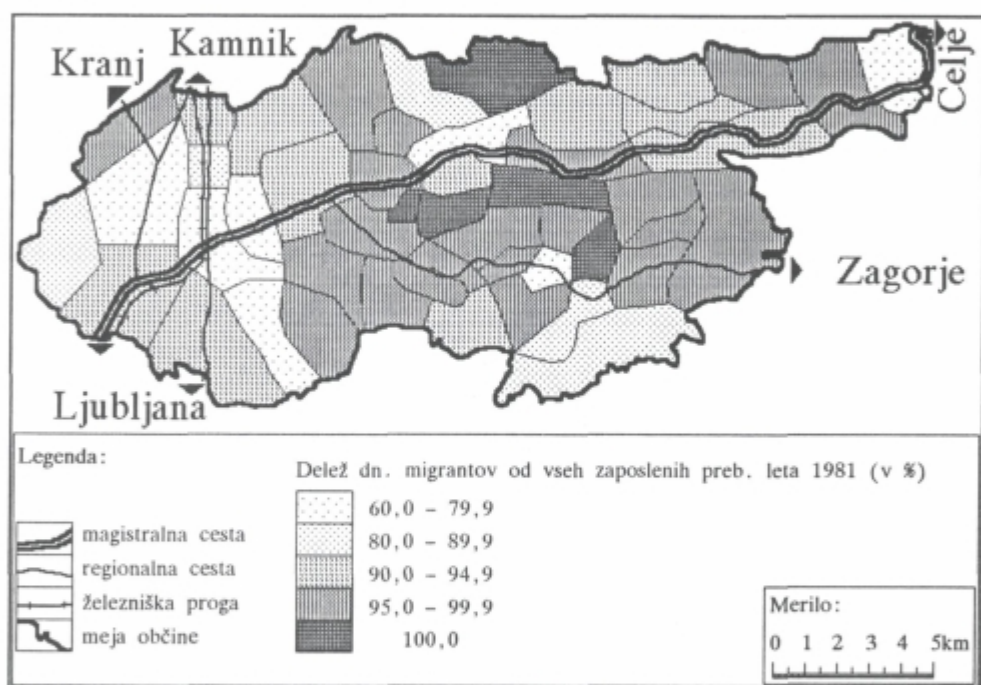
5.5. DNEVNA MIGRACIJA

5.5.1. Obseg in dinamika dnevne migracije

Obseg dnevne migracije je odvisen od razporeditve prebivalstva, delovnih mest, njihove strukture in od prometnih povezav. Glede na razporeditev delovnih mest v občini Domžale in njeni okolici, ni prav nič presenetljivo, da je velika večina zaposlenih leta 1981 vsak dan potovala na delo zunaj kraja, kjer so bivali. Dневnih migrantov je bilo več kot tri četrtine vseh zaposlenih. Za celotno Slovenijo je ta delež znašal le 60 %. Iz velike večine naselij vzhodnega dela občine so vsak dan potovali na delo vsi zaposleni, saj v njih ni bilo delovnih mest (sl. 11). Vendar so bila tam tudi naselja z izrazito podpovprečnim deležem dnevnih migrantov (SOE: Brdo - Lukovica - Trnjava, Moravče - Rudnik, Hribi - Trojane - V Zideh). V vseh primerih gre za območja, kjer je bilo nekaj več delovnih mest. Tudi na ravnini so bili deleži najmanjši prav tam, kjer je bilo največ delovnih mest (osrednji del ravnine). Zanimivo pri tem je, da je bil delež dnevnih migrantov večji od 93 % tudi pri številnih ravninskih naseljih, in sicer kar pri 15 od skupno 32, kolikor smo jih uvrstili med tovrstna naselja (tab. 5). To kaže na zelo veliko prepletenost tokov dnevne migracije, predvsem na Kamniškobistriški ravnini. Tu so bila naselja marsikdaj že povsem zraščena drugo z drugim in so ob cestah prehajala eno v drugo brez večjih vmesnih nepozidanih površin. Dnevna migracija je imela tako tu podobne značilnosti kot dnevna migracija med različnimi upravnimi deli mesta. Kljub sorazmerno številnim delovnim mestom v tej, lahko bi rekli mali, industrijski, suburbani aglomeraciji, je precejšen del zaposlenih potoval na delo tudi drugam (predvsem v Ljubljano). Zanimivo je, da je bil leta 1981 delež dnevnih migrantov pri veliki večini naselij večji od 85 %, in to ne glede na območje, v katerega so spadala. To kaže tudi nizka vrednost izračunanega Hi-kvadrata. Močna zastopanost dnevnih migrantov torej ni le značilnost vzhodnega dela občine, ampak celotne občine.

Visok delež zunaj naselja bivanja zaposlenih za občino Domžale ni bil značilen le leta 1981, ampak je bilo podobno stanje tudi desetletje pred tem. Zaposlenih je bilo tedaj manj aktivnih prebivalcev. Predvsem velja to za vzhodni del. Toda večina tistih, ki so bili zaposleni, je hodila na delo zunaj kraja bivanja. Leta 1971 je bilo v tem pogledu nekaj izjem pri nekaterih zelo majhnih naseljih zaradi naključnih vplivov, sicer pa so v vzhodnem delu po podpovprečnem deležu izstopali Lukovica, Moravče in Trojane. V zahodnem delu so

imeli manj kot tričetrtinski delež zunaj naselja bivanja zaposlenih Domžale, Vir in Mengeš od pomembnejših zaposlitvenih središč, od drugih manj pomembnih pa Ihan, Depala vas in Mala Loka. Od slednjih treh je imel nekaj več delovnih mest le Ihan, kjer je bila velika prašičja farma. Zanimivo je tudi, da je bilo leta 1971 v vzhodnem delu občine le malo naselij, v katerih je bilo več kot 30 zaposlenih. Zaposlenost se je začela tu naglo povečevati prav po letu 1971. S tem se je povečalo tudi število dnevnih migrantov, ki so potovali na delo proti zaposlitvenim središčem na zahodu. Razlike med posameznimi območji leta 1971 niso bile bistveno pomembnejše kot leta 1981 (tab. 6). Mogoče je bila

Sl. 11: Delež dnevnih migrantov od vseh zaposlenih prebivalcev v občini Domžale leta 1981

Fig. 11: The percentage of all employed inhabitants of the commune of Domžale who commuted on a daily basis in 1981.

največja razlika v veliko večjem deležu naselij s hribovitega območja, kjer so vsi zaposleni delali zunaj kraja bivanja. Teh je bilo dobre tri četrtine. Leta 1981 je bil njihov delež na tem območju že manjši od dveh tretjin. To pomeni, da se je nekaj posameznih delovnih mest v tem obdobju odprlo tudi v manjših, više ležečih naseljih vzhodnega dela. Predvidevamo, da gre predvsem za delovna mesta v zasebnem sektorju, saj po podatkih za leto 1986 v teh naseljih delovnih mest v družbenem sektorju skoraj ni bilo. Tudi sicer so bila v primerjavi s celotnim številom zaposlenih ta delovna mesta tako redka, da je bilo celotno

območje vzhodnega dela gospodarsko povsem odvisno od dnevnega potovanja na delo.

Za leto 1991 podajamo pregled deleža dnevnih migrantov od vseh aktivnih prebivalcev, ki so opravljali poklic. Ker med slednje spadajo tudi kmetje, so bili deleži povsod tam, kjer je bilo še dosti kmečkega prebivalstva, temu primerno majhni. Prebivalci, ki opravljajo poklic kmeta, delajo to običajno na domači kmetiji in le izjemoma potujejo na delo na kmetijo v drugo naselje. Pogostejši pa so prebivalci, ki samostojno opravljajo poklic oz. imajo lastno podjetje in se vsak dan vozijo delat v pisarno, (obratovalnico, podjetje), ki ni v kraju, kjer prebivajo.

Tab. 5: Naselja občine Domžale po deležu dnevnih migrantov od vseh zaposlenih prebivalcev leta 1981 glede na območje, na katero spadajo

Tab. 5: The settlements of the commune of Domžale by the percentage of all workers who commuted to work in 1981 and by region.

Število naselij Urstični delež v % Stolpčni delež v % DELEŽ (v %)		Območje				Skupaj
		Ravnin- sko 1	Dolin- sko 2	Gričev- no 3	Hribo- vito 4	
0.0 do 77.9	1	6 42.9 18.8	4 28.6 14.8	2 14.3 4.9	2 14.3 3.0	14 8.4
78.0 do 84.9	2	1 14.3 3.1	1 14.3 3.7		5 71.4 7.6	7 4.2
85.0 do 92.9	3	9 31.0 28.1	6 20.7 22.2	3 10.3 7.3	11 37.9 16.7	29 17.5
93.0 do 99.9	4	15 37.5 46.9	6 15.0 22.2	13 32.5 31.7	6 15.0 9.1	40 24.1
100.0	5	1 1.3 3.1	10 13.2 37.0	23 30.3 56.1	42 55.3 63.6	76 45.8
Skupaj	-število -delež	32 19.3	27 16.3	41 24.7	66 39.8	166 100.0

Hi-kvadrat (Pearson): 49.52 (12 stopinj prostosti)

Polja s pričakovano frekvenco nanj kot 5: 8 od 20 (40.0%)

Tudi leta 1991 so bili največji deleži dnevnih migrantov v naseljih v okolici Moravč (SOE: Pogled - Serjuče - Soteska, Negastrn - Vinje, Goričica - Selo) in na zahodu Črnega grabna (SOE: Imovica - Prevalja). Tu so bili ti deleži večji od 85 %. Deleži, večji od štirih petin, pa so bili v celotnem prehodnem območju med ravnino in hribovjem (sl. 12). Deleži, večji od treh četrtin, so bili značilni še za južni rob ravnine, in za precejšen del Moravške doline. V Črnem grabnu pa le za SOE Brdo - Lukovica - Trnjava. Manj od polovice je

Tab. 6: Naselja občine Domžale po deležu dnevnih migrantov od vseh zaposlenih prebivalcev leta 1971 glede na območje, na katero spadajo

Tab. 6: The settlements of the commune of Domžale by the percentage of all workers who commuted to work in 1971 and by region.

Število naselij Urstični delež v % Stolpčni delež v % DELEŽ (v %)	Območje				Skupaj
	Ravnin- sko	Dolin- sko	Gričev- no	Hribo- vito	
	1	2	3	4	
0.0 do 74.9 1	6 50.0 18.8	3 25.0 11.1		3 25.0 4.5	12 7.2
75.0 do 82.9 2	1 20.0 3.1	1 20.0 3.7	1 20.0 2.4	2 40.0 3.0	5 3.0
83.0 do 91.9 3	10 40.0 31.3	3 12.0 11.1	5 20.0 12.2	7 28.0 10.6	25 15.1
92.0 do 99.9 4	13 40.6 40.6	8 25.0 29.6	8 25.0 19.5	3 9.4 4.5	32 19.3
100.0 5	2 2.2 6.3	12 13.0 44.4	27 29.3 65.9	51 55.4 77.3	92 55.4
Skupaj -število -delež	32 19.3	27 16.3	41 24.7	66 39.8	166 100.0

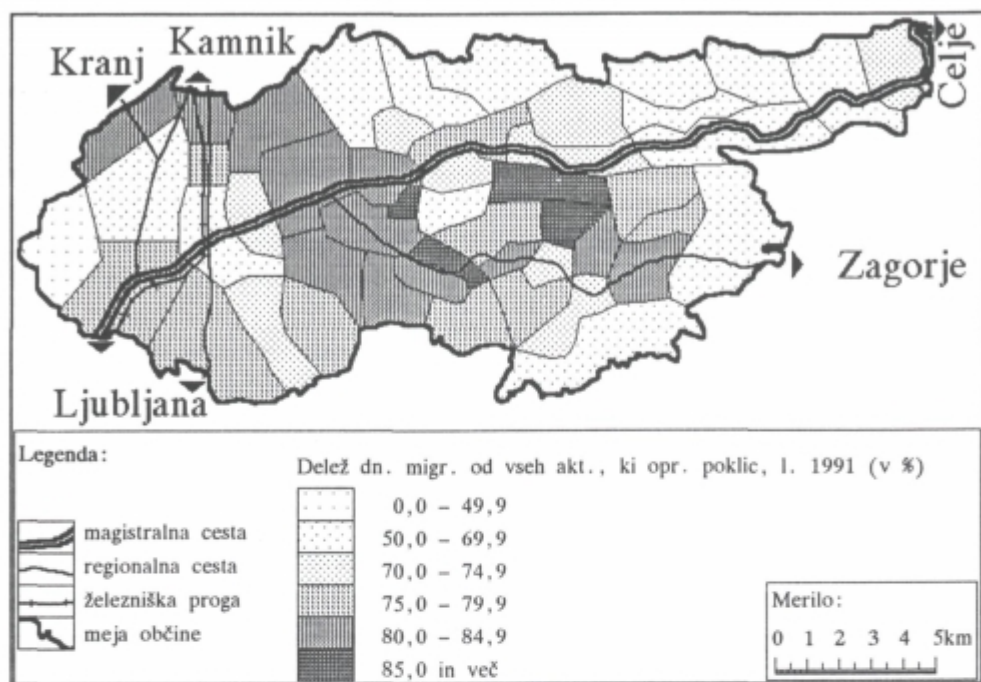
Hi-kvadrat (Pearson): 54.62 (12 stopinj prostosti)

Polja s pričakovano frekvenco nanj kot 5:10 od 20 (50.0%)

bilo dnevnih migrantov le v osrčju ravnine (največ delovnih mest), v večini hribovitega dela Črnega grabna in na južnem in vzhodnem robu Moravske doline (večji delež kmečkega prebivalstva).

5.5.2. Smeri dnevne migracije, oddaljenost dnevnih migrantov in način prevoza

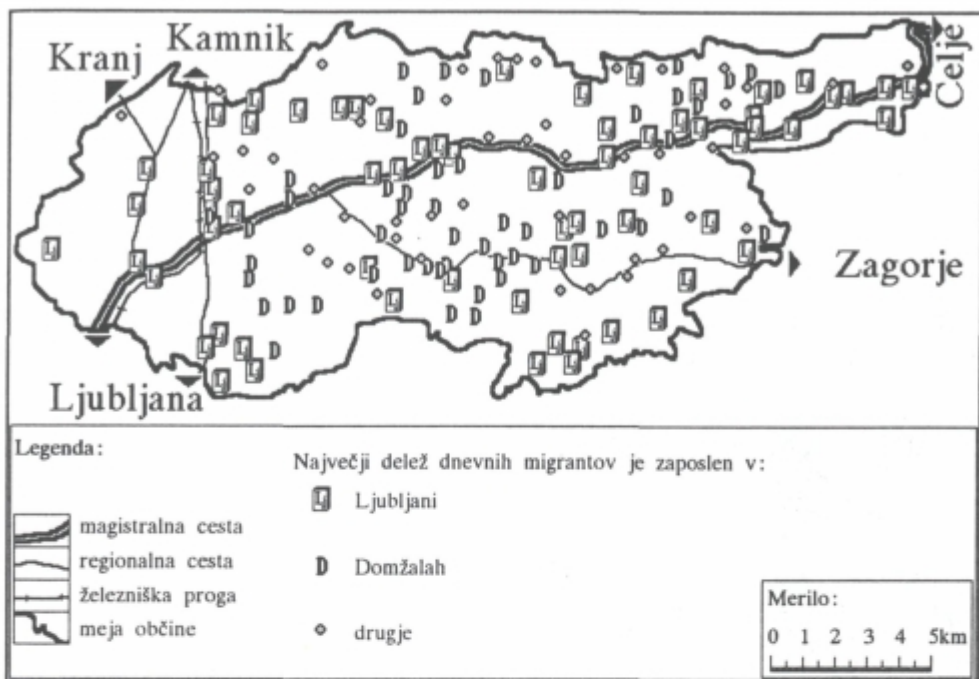
Iz 166 naselij v občini Domžale so leta 1981 delavci potovali na delo v 155 krajev zaposlitve. Od tega jih je bilo 59 v sami občini, drugi pa zunaj nje. Obstajalo je kar 1568 različnih povezav med krajem zaposlitve in krajem bivanja. V Domžale so potovali na delo iz 142 naselij, v Ljubljano iz 139, na Vir iz 126 in na Količevo iz 103. Iz 70 do 80 naselij so hodili na delo še v Mengeš, Kamnik in Zgornje Jarše, v druga zaposlitvena središča pa so hodili na delo iz po manj kot 50 naselij domžalske občine. Največ naselijem je bila najpomembnejše zaposlitveno središče Ljubljana. V njih so imeli dnevni migranti v Ljubljano relativno ali pa celo absolutno večino. Teh naselij je bilo 67 (sl. 13). Domžale so bile naj-

Sl. 12: Delež dnevnih migrantov od vseh aktivnih prebivalcev, ki opravljajo poklic, v občini Domžale leta 1981

Fig. 12: The percentage of all employed and self-employed inhabitants of the commune of Domžale who commuted on a daily basis in 1981.

pomembnejše zaposlitveno središče dnevnim migrantom iz 51 naselij. Za 43 naselij so bila to druga zaposlitvena središča v občini in le iz 5 naselij je največji delež dnevnih migrantov potoval na delo v zaposlitvena središča zunaj občine. Naselja, ki so bila prek dnevne migracije najtesneje povezana z Ljubljano, pa niso bila le iz njene bližnje okolice, ampak tudi s precej oddaljenih območij. Skupina naselij na skrajnem zahodu občine, vključno z Domžalami, je bila tesno navezana na Ljubljano zaradi dobre prometne dostopnosti (bližine) in zaradi večje pestrosti pri izbiri delovnih mest. Skupina bolj oddaljenih naselij je svoje tesne vezi z Ljubljano lahko vzdrževala zaradi ugodne prometne lege. To so bila v glavnem naselja ob magistralni cesti Ljubljana-Celje ali v njeni bližini in pa ob regionalni cesti skozi Moravško dolino. Ta naselja so imela dobro avtobusno povezavo z Ljubljano. Lahko bi izluščili še tretjo skupino naselij na skrajnem južnem robu vzhodnega dela občine, od koder so hodili na delo v Ljubljano po regionalni cesti Litija-Ljubljana, torej po savski dolini. Na Domžale so bila najbolj navezana naselja iz osrednjega dela občine. Predvsem velja to za zahodni del Moravske doline in pa nekatera višje ležeča naselja v hribih nad Črnim grabnom. Še posebno velja to, če bi gledali navezanost teh naselij na domžalski industrijski trikotnik v celoti.

Sl. 13: Naselja občine Domžale glede na kraj zaposlitve, v katerega potuje iz njih na delo največ dnevnih migrantov

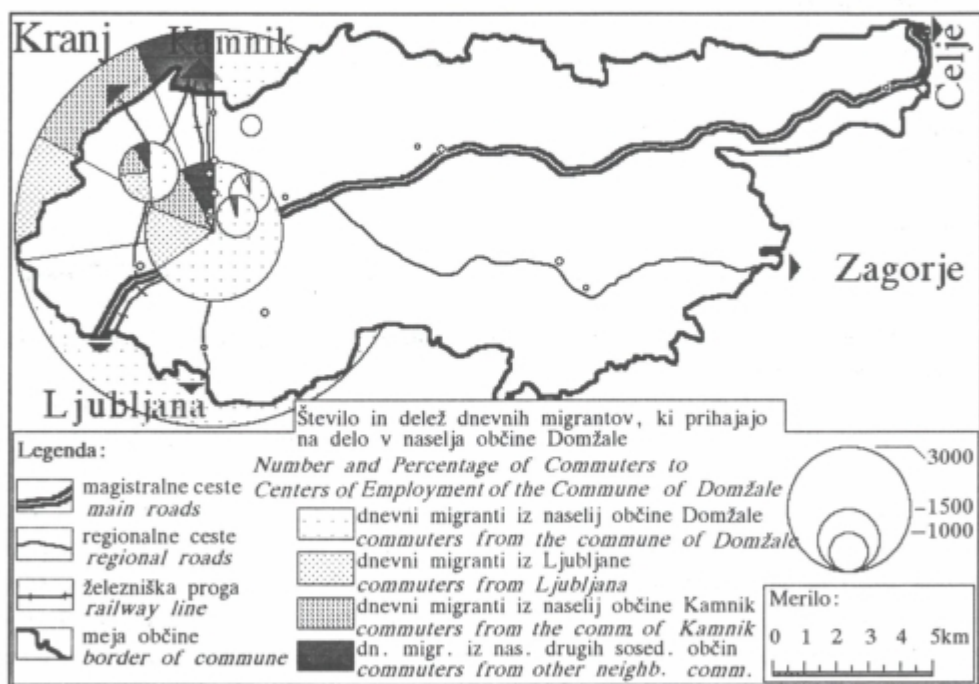
Fig. 13: Settlements of the commune of Domžale. Symbols indicate the centers of employment to which the largest percent of residents commuted (Ljubljana, Domžale, other).

Leta 1981 je bil najboljšežnejši tok dnevnih migrantov iz Domžal v Ljubljano. Vsak dan je v tej smeri potovalo kar 1616 zaposlenih. Precej manj je bilo v Ljubljani zaposlenih iz Trzina (616) in Mengeša (564). Drugi tokovi dnevnih migrantov so bili še manjši npr. Vir-Domžale 275, Domžale-Vir 260, Domžale-Količevo 150, Mengeš-Domžale 142, Domžale-Mengeš 140 itn. Po več kot 100 ljudi med dvema naseljema v eno smer je potovalo še med devetimi pari naselij. Celotni tok dnevnih migrantov med temi 18 pari naselij, s po več kot 100 potujočimi dnevnimi migranti v eno smer, je obsegal štiri desetine vseh dnevnih migrantov v občini. Vsa naselja, ki so v teh parih predstavljala izvore dnevnih migrantov, so bila ravninska in so skoraj brez izjeme spadala v domžalski industrijski trikotnik. Ravno tako so tudi vsa naselja iz občine, ki so predstavljala cilje dnevne migracije, spadala v ta industrijski trikotnik. Od naselij - ciljev zunaj občine je bil poleg Ljubljane pomemben le še Kamnik.

Leta 1991 je v Ljubljano vsak dan potovalo na delo 6599 ljudi (43,5 % vseh dnevnih migrantov), v Domžale pa približno trikrat manj (2256 oz. 14,9 %). Tudi naslednja zaposlitvena središča (pomembnejši cilji dnevne migracije) so bila v glavnem ista kot desetletje prej. Količevo je bilo cilj za 6,2 % dnevnih migrantov iz občine, Vir za 6,1 %, Kamnik za

5,1 % in Mengeš za 5,1 %. V naštetih naseljih je bilo zaposlenih štiri petine vseh dnevnih migrantov iz občine (Pelc 1992-a, 107).

V desetih letih se je število dnevnih migrantov iz Domžal v Ljubljano povečalo za dobro četrtino (od 1616 na 2040), iz Mengša več kot za polovico (od 564 na 883) in iz Trzin na za slabo petino (od 616 na 735). Za obe najbolj mestni naselji v občini se je pomen Ljubljane zelo povečal, vezi z njo pa so se močno okrepile. To kaže tudi nezanemarljivo število dnevnih migrantov, ki so v ti dve naselji prihajali iz Ljubljane (v Domžale 484 in v Mengeš 277^{*}; v vso občino skupaj pa 945). To pomeni, da krajevna mestna središča iz ljubljanskega obmestja prevzemajo nase del mestnih funkcij Ljubljane. Ne gre pa le za bivanje, ampak kot kažejo navedeni podatki, tudi za delo, iz poznavanja stanja pa vemo,

Sl. 14: Kraji dela v občini Domžale leta 1991 po številu dnevnih migrantov in struktura glede na kraj bivanja (povzeto po Pelc 1992-b)

Fig. 14: Centers of employment of the commune of Domžale – number and percentage of commuters by the place of residence (from Pelc 1992-b)

da gre za delitev funkcij do neke mere tudi pri oskrbi (sl. 14). Poleg dnevnega potovanja na delo v Ljubljano in iz nje je bila pomembna le še izmenjava dnevnih migrantov med

* Za Domžale je to približno sedmina od vseh dnevnih migrantov, ki prihajajo tja na delo, za Mengeš pa skoraj petina.

domžalsko in kamniško občino. Šlo je za nekaj več kot 1000 dnevnih migrantov v vsako smer. Največji delež med tistimi, ki so potovali na delo v Kamnik, so imeli prebivalci Mengša (skoraj petino). Njim je kamniško industrijsko območje bližje kot Domžalčanom. To je hkrati tudi izraz tesne povezanosti celotne obmestne industrijske in prebivalstvene aglomeracije na Kamniškobistriški ravnini.

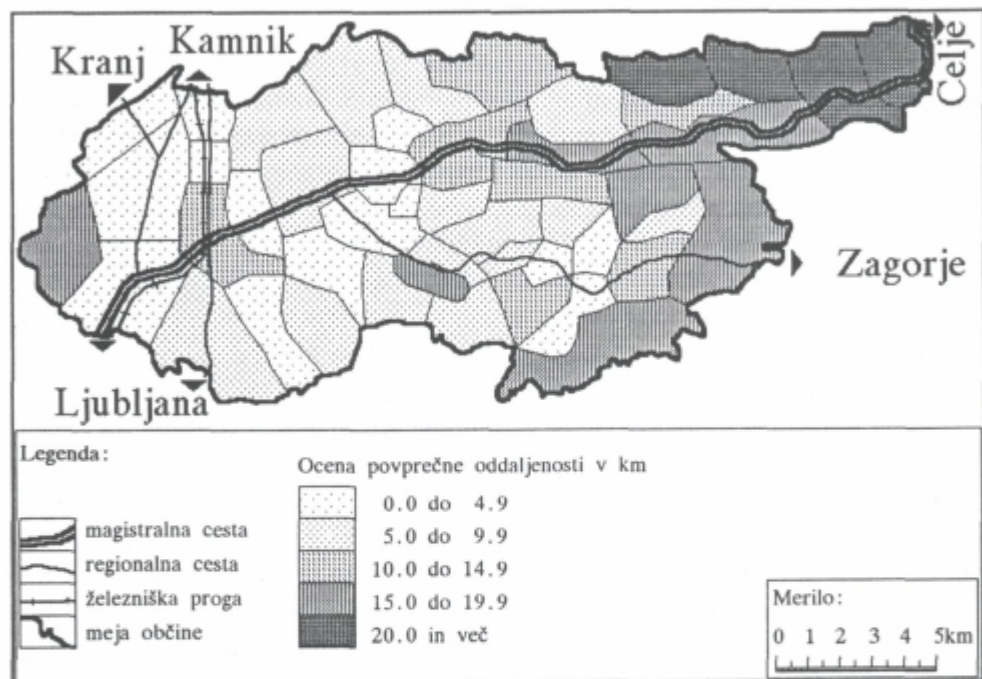
Ob vsej prepletenosti tokov dnevne migracije, še posebno na zahodnem ravninskem območju, se je seveda treba vprašati tudi, kakšne razdalje vsak dan premagujejo dnevni migranti. V ZDA in Veliki Britaniji je potovanje na delo na daljše razdalje razmeroma pogost pojav, medtem ko je v južni Evropi to bolj izjema kot pravilo (White, 1984). V tem pogledu je Slovenija nekako v sredini. Povprečne prepotovane razdalje so majhne, vendar je porabljen čas precej velik. Za povprečno razdaljo 15 km so v osemdesetih letih dnevni migranti porabili celo uro (Pelc, 1990-b). Kar četrтина jih je bila v Sloveniji leta 1981 od kraja zaposlitve oddaljena 15 km ali več, kar v naših prometnih razmerah pomeni, da so povprečno porabili več kot dve uri na dan za potovanje na delo in vrnitev domov. V tem času je seveda vključeno čakanje na avtobus ali vlak in ves drug izgubljen čas, ki spremlja potovanje na delo predvsem z javnimi prevoznimi sredstvi.

Dnevni migranti iz domžalske občine so leta 1981 skupaj prepotovali vsak dan več kot 270.000 km. To pomeni, da so bili od kraja zaposlitve povprečno oddaljeni približno 10 km. Seveda so bile med naselji precejšnje razlike (sl. 15). Z oddaljevanjem od domžalskega industrijskega trikotnika in od osrednjih prometnic se je povprečna oddaljenost od delovnih mest povečevala. Da bi dobili čim stvarnejšo sliko o dejanski oddaljenosti, smo povezali podatke o oddaljenosti dnevnih migrantov od krajev zaposlitve z oceno oddaljenosti v naselju bivanja zaposlenih od delovnih mest. To oceno smo izračunali na podlagi predpostavke, da je oddaljenost zaposlenih, ki živijo in delajo v istem naselju, v sorazmerju z velikostjo (številom prebivalcev) tega naselja. Skupna ocena oddaljenosti zaposlenih od delovnih mest je pokazala, da je bila povprečna oddaljenost v večini ravninskih naselij zelo majhna. Le pri redkih je presegala 8 km. Največja je bila na skrajnem severovzhodnem delu občine, in sicer v večini naselij nad 20 km. Številni dnevni migranti s tega območja so bili zaposleni v Ljubljani, pa tudi ravninsko industrijsko območje je od tod že precej oddaljeno. Bližjih delovnih mest je malo. Ob cestah je bila v vzhodnem delu občine povprečna oddaljenost nekoliko manjša, z nekaj izjemami v hribih.*

Ocena dostopnosti do delovnih mest za vse zaposlene v občini nam je pokazala, da je dostopnost izrazito boljša v naseljih ravninskega območja (tab. 7). V skoraj devetih desetih teh naseljih je bila ocena povprečne oddaljenosti zaposlenih do delovnih mest manjša

* Npr. Golčaj. To je bilo naselje, ki je imelo leta 1981 samo dva prebivalca. Povprečna oddaljenost je torej lahko majhna, že če je bil le eden od njiju zaposlen v neposredni bližini kraja bivanja. Tudi v drugih primerih gre v glavnem za majhna naselja, zato so zanje statistični kazalci le informativni in jim ne moremo pripisovati posebne teže, predvsem pa na njihovi podlagi ne moremo delati nikakršnih sklepov. Vpliv naključnih dejavnikov je pri njih prevelik.

od osmih kilometrov. V naseljih dolinskega in gričevnega območja jih je bilo največ s povprečno oddaljenostjo med osmimi in dvanajstimi kilometri, v naseljih hribovitega območja pa so bili zaposleni po naših ugotovitvah večinoma več kot petnajst kilometrov oddaljeni od delovnih mest.

Sl. 15: Ocena povprečne oddaljenosti vseh zaposlenih od delovnih mest v občini Domžale leta 1981

Fig. 15: Estimate of the average distance of all workers from their place of employment in the commune of Domžale in 1981.

Ločitev kraja bivanja od kraja zaposlitve je v večji meri omogočil šele razvoj različnih oblik prometa. Posebno razmah avtobusnega in osebnega prometa je široka območja v okolici večjih zaposlitvenih središč spremenil v območja intenzivne dnevne migracije. Avtobus je v primerjavi z vlakom veliko prilagodljivejši. Gradnja železnic pomeni ogromen strošek, ki je sprejemljiv le ob določeni mejni velikosti potniških in blagovnih tokov na določeni progi. Avtobus pa lahko vozi tudi po nekoliko slabših cestah in njegov prag gospodarnosti prevoza je na določeni progi precej nižji. Še prilagodljivejši kot avtobus je v tem pogledu prevoz na delo z osebnim avtomobilom. Vendar je za uporabnika tudi dražji. Med oblike osebnega prevoza lahko štejemo tudi vožnjo z motornim kolesom in s kolesom. Ti dve sta cenejši, vendar tudi manj udobni in močno odvisni od vremenskih razmer. Osební avtomobil je na območjih, kjer je omrežje linij javnega prevoza redkejšje,

glavni spodbujevalec obsežnejših dnevnih potovanj na delo. Njegova uporaba ima svoje prednosti pa tudi slabosti. Glavne prednosti so, da je udobnejši, da njegov uporabnik ni vezan na določen vozni red in da se lahko pelje od domačega praga do delovnega mesta. Slabosti pa so predvsem naslednje. Osební avtomobil zaradi visoke cene (odvisno od razvisti avtomobilizma v posamezni državi) ni dostopen vsem slojem prebivalstva. Prevoz z njim je dražji. Navadno je za voznika vožnja utrudljivejša, kot če bi se peljal z javnim prevoznim sredstvom. Pogosto je utrudljivost vožnje večja, prihranek časa pa manjši zara-

Tab. 7: Naselja občine Domžale po dostopnosti do delovnih mest za vse zaposlene v naselju (ocena) za leto 1981 glede na območje, na katero spadajo

Tab. 7: The settlements of the commune of Domžale by the accessibility of the place of employment for all workers in each settlement (estimate) in 1981 and by region.

Število naselij Urstični delež v % Stolpčni delež v %	Območje				
	Ravnin- sko	Dolin- sko	Gričev- no	Hribo- vito	Skupaj
DELEŽ (v %)	1	2	3	4	
0 do 7.9 1	28 80.0 87.5	1 2.9 3.7	5 14.3 12.2	1 2.9 1.5	35 21.1
7.9 do 11.9 2	4 10.5 12.5	9 23.7 33.3	16 42.1 39.0	9 23.7 13.6	38 22.9
11.9 do 14.9 3		4 14.3 14.8	15 53.6 36.6	9 32.1 13.6	28 16.9
14.9 do 19.9 4		8 19.5 29.6	4 9.8 9.8	29 70.7 43.9	41 24.7
20.0 in več 5		5 20.8 18.5	1 4.2 2.4	18 75.0 27.3	24 14.5
Skupaj -število -delež	32 19.3	27 16.3	41 24.7	66 39.8	166 100.0

Hi-kvadrat (Pearson): 147.89 (12 stopinj prostosti)

Polja s pričakovano frekvenco nanj kot 5: 3 od 20 (15.0%)

di pregostega prometa ob konicah (v času prihajanja na delo in odhajanja z dela), ko je cestno omrežje preobremenjeno in prihaja zaradi tega do prometnih zastojev. Kljub vsem navedenim slabostim se je večina dnevnih migrantov v naših razmerah odločala za osebni avtomobil, če je le imela to možnost. Glavni razlog je prav odvisnost od samega sebe in ne od drugih. Ta razlog je bil podkrepljen s slabo kakovostjo storitev naših javnih prevoznikov. Povprečne hitrosti potovanja z javnimi prevoznimi sredstvi so bile zelo nizke. Ob prometnih konicah so bili že tako večinoma neudobni avtobusi še prenatrpani in vse

prej kot prijetni za vožnjo. Problematična je bila tudi pogostost javnih prometnih linij. Z oddaljevanjem od večjih središč se je zmanjševala, s tem pa se je povečeval čakalni čas (med začetkom oziroma koncem dela in prihodom oziroma odhodom avtobusa). Tako je bila odločitev o uporabi osebnega vozila za prevoz na delo odvisna predvsem od tega, ali ima dnevni migrant osebni avtomobil ali ne. ZDA kot prva dežela avtomobilizma so imele že leta 1930 25 milijonov avtomobilov oziroma približno en avtomobil na pet prebivalcev (Levy, 1985).

V Sloveniji se je avtomobilizem razmahnil šele v sedemdesetih letih. Leta 1971 je prišlo še skoraj deset prebivalcev na en avtomobil. V domžalski občini, kjer je bilo prebivalstvo nekoliko bolj opremljeno z avtomobili, pa je bilo razmerje skoraj devet prebivalcev na en avto. Leta 1980 je imelo v povprečju že skoraj vsako gospodinjstvo v Sloveniji avtomobil. Razmerje med avtomobili in prebivalci je bilo tedaj ena proti nekaj več kot štiri, v domžalski občini pa ena proti nekaj manj kot štiri. Do leta 1989 je število osebnih avtomobilov še vedno raslo hitreje od števila prebivalstva. Razmerje se je znižalo v celotni Sloveniji na približno 1:3,6 in v domžalski občini na 1:3,25. Razmah avtomobilizma je bil torej tolikšen, da dva avtomobila v gospodinjstvu nista bila prav nobena redkost več. V tem pogledu ni bilo bistvene razlike v primerjavi z razvitimi evropskimi državami.

Zastopanost uporabe osebnega avtomobila za potovanje na delo je bila zato zelo pogosta. Po podatkih za leto 1981 je kljub visoki stopnji avtomobilizacije v Sloveniji še vedno prevladovala uporaba avtobusa. V domžalski občini je leta 1981 nekaj manj kot tretjina dnevnih migrantov (32,7 %) uporabljala za prevoz na delo osebni avtomobil, dobri dve petini (41,4 %) pa avtobus. V primerjavi s celo Slovenijo je bil delež uporabnikov osebnega avtomobila precej večji, in sicer na račun avtobusa. V Sloveniji je na delo z osebnim avtomobilom potovala dobra četrtina dnevnih migrantov (26,5 %), z avtobusom pa več kot polovica (53,6 %). Precej nadpovprečen je bil v domžalski občini tudi delež tistih, ki so na delo hodili oziroma se vozili s kolesom. Znotraj domžalskega industrijskega trikotnika smo imeli opravka s pravo aglomeracijo med seboj tako rekoč zraslih majhnih zaposlitvenih središč, med katerimi je bilo zaradi bližine mogoče tudi hoditi na delo in se voziti s kolesom. Delež pešcev in kolesarjev je bil tako med dnevnimi migranti v domžalski občini večji od petine (20,9 %), medtem ko je bil za celotno Slovenijo ta delež le 13,2-odstoten. Z vlakom je na delo potovalo precej manj ljudi. Redko železniško omrežje pač ni dovoljevalo množičnejše dnevne migracije z vlakom. Še redkeje kot vlak so dnevni migranti za potovanje na delo uporabljali motorna kolesa. Ta oblika prevoza je bila pred glavnim razmahom avtomobilizma sicer bolj zastopana, vendar zaradi velike odvisnosti od vremena in s tem tudi zaradi vpliva na zdravje ni pomenila drugega kot izhod v sili.

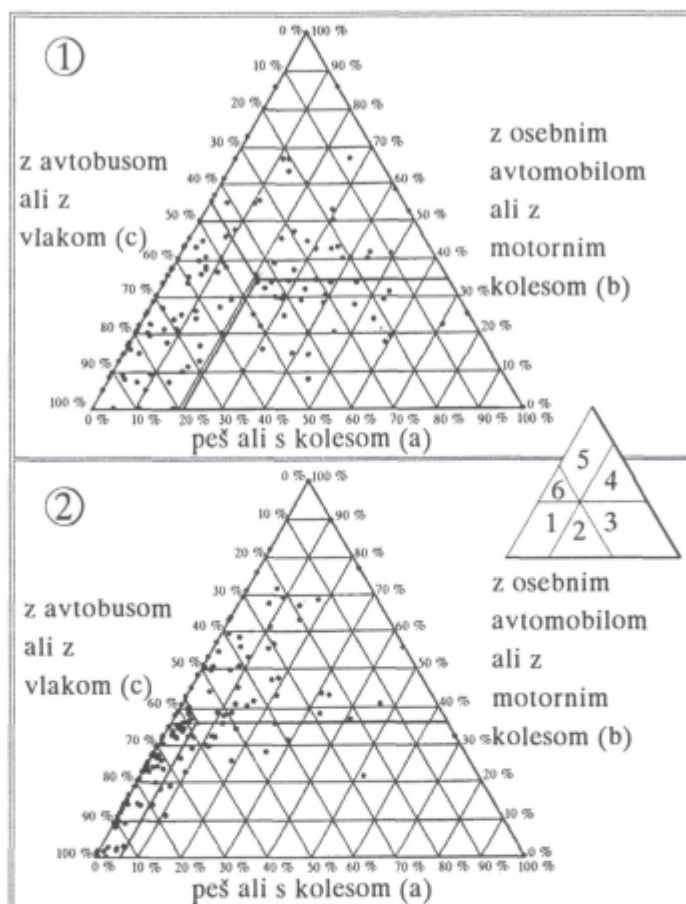
Do leta 1991 se je delež uporabnikov osebnih avtomobilov močno povečal tako v celi Sloveniji (na 44,3 %) kot v domžalski občini (na 52,7 %). Temu ustrezno se je zmanjšal delež dnevnih migrantov, ki so na delo potovali z avtobusom (na 42,5 % v RS in na 32,3 % v občini Domžale). Močno se je zmanjšal tudi delež pešcev in kolesarjev, posebno v občini Domžale, vendar je bil še vedno večji od republiškega povprečja (7,5 % in 11,5 %). Vse bolj se je torej uveljavljal prevoz na delo z osebnim avtomobilom. Posebno

pogosto so tako potovali na delo moški, medtem ko so se ženske pogosteje vozile z avtobusi (Pelc 1992-b). Za prevoz na delo z osebnim avtomobilom je bilo značilno, da je bil nadpovprečno zastopan pri tistih dnevnikih migrantih, ki so za potovanje na delo porabili od 15 do 44 minut. Pešci in kolesarji so premagovali predvsem krajše razdalje, zato jih je večina za prihod na delo porabila povprečno manj kot pol ure. Tudi tisti, ki so se vozili z avtobusom, so najpogosteje porabili od 15 do 44 minut, vendar je bilo med njimi tudi več takih, ki so na delo potovali uro ali več. Predvsem so bili v tej skupini zastopani moški, kar pomeni, da so si ženske zaradi značilnega družbenega položaja v povprečju precej težje privoščile daljšo odsotnost z doma kot moški (o. c.). Delež dnevnih migrantov, ki so za potovanje na delo (v eno smer) porabili več kot eno uro je bil leta 1991 v Sloveniji 14,2-odstoten v domžalski občini pa 11,1-odstoten. Višja stopnja motorizacije, sorazmerno dobro razvejano prometno omrežje in pogoste avtobusne zveze so se torej kazale v nadpovprečno dobri prometni dostopnosti. Ta se je med različnimi deli občine bistveno razlikovala. Toda tudi najslabše dostopna območja v občini so bila precej bolj dostopna kot najslabše dostopna območja Slovenije.

Dnevne migrante smo glede na to, kako so leta 1981 prihajali na delo, razvrstili v tri skupine. V prvi so bili dnevni migranti, ki so na delo hodili peš oziroma so se vozili s kolesom. Čeprav je ta skupina predstavljala kar petino vseh dnevnih migrantov domžalske občine, so prepotovali le dobro dvajsetino skupne prepotovane poti na delo. Njihova povprečna oddaljenost od kraja zaposlitve je bila tri kilometre. Drugo skupino so sestavljali dnevni migranti, ki so uporabljali svoja lastna motorna prevozna sredstva (motorno kolo, osebni avtomobil). Njihova povprečna oddaljenost od kraja zaposlitve je bila sedem (motoristi) oz. enajst (avtomobilisti) kilometrov. V tretjo skupino so sodili tisti, ki so potovali na delo z avtobusom in vlakom, torej z javnimi prevoznimi sredstvi. To sta bili dobri dve petini vseh dnevnih migrantov, prepotovali pa so več kot polovico (53,6 %) skupaj dnevno prepotovane poti. Povprečno so bili uporabniki avtobusa štirinajst, vlaka pa petnajst kilometrov oddaljeni od kraja zaposlitve. Razmerje med opisanimi tremi skupinami dnevnih migrantov je bilo 1 : 1,7 : 2,1. Uporabnikov javnega prevoza je bilo torej približno komaj dvakrat več kot pešcev in kolesarjev. Razmerje med skupinami v skupni prepotovani poti na delo pa je bilo 1 : 6,2 : 10. Uporabniki javnih oblik prevoza so torej prepotovali skupaj kar desetkrat več kot pešci in kolesarji, pa tudi za več kot polovico več kot uporabniki osebnega prevoza (motorno kolo, osebni avtomobil).

Zastopanost posameznih skupin po različnih naseljih občine je bila zelo različna. Da bi ugotovili, kakšne so razlike med naselji, smo jih razvrstili v dva trikotniška diagrama (sl. 16).

Prvi diagram, kjer so naselja razvrščena glede na številčno zastopanost posameznih oblik potovanja na delo med dnevnimi migranti, kaže veliko razpršenost naselij okrog povprečnega razmerja med tremi temeljnimi oblikami. Razlike med naselji so bile precejšnje. Pri manjših so imeli pomembno vlogo tudi naključni dejavniki. Vendar je bilo razmerje med tremi temeljnimi oblikami prevoza predvsem plod razmer, značilnih za območja, kjer so naselja ležala.

Sl. 16: Razdelitev naselij občine Domžale v trikotniškem diagramu glede na način prihajanja na delo, in sicer glede na delež od skupnega števila dnevnih migrantov (1) oz. od skupne prepotovane razdalje (2)

Fig. 16: Triangle diagrams of the settlements of the commune of Domžale distributed according to means of transportation to work. (1) the percentage of commuters, (2) the percentage of the total travel distance for the commune of Domžale: on foot or by bicycle (a), by automobile or motorcycle (b) and by bus or train (c).

Drugi diagram kaže, kakšna je bila razporeditev naselij glede na delež prepotovane razdalje z vsakim od treh temeljnih načinov potovanja na delo. Tudi v njem so naselja precej razpršena okrog občinskega povprečja. Veliko bolj so zgoščena v delu trikotnika, kjer močno prevladujeta osebni in javni prevoz. Nekaj je bilo tudi naselij s precej nadpovprečnim deležem peš oziroma s kolesom prepotovane skupne razdalje.

Da bi lahko razmerje med zastopanostjo posameznih oblik potovanja na delo prikazali tudi na kartogramu, smo oba trikotniška diagrama razdelili na 6 polj, in sicer s črtami, ki predstavljajo povprečni delež posameznega načina potovanja na delo v občini (1 - 6 glej

Tab. 8: Deleži posameznih načinov prihajanja na delo glede na povprečne vrednosti za občino

Tab. 8: The percentages of the individual means of transportation to work with respect to the average values for the commune: section (a), by bus or train (b), on foot or by bicycle (c), by automobile or motorcycle (d), above average (+), below average (-).

Polje	Delež glede na občinsko povprečje (+ večji, - manjši)		
	avtobus in vlak	peš in kolo	os. avto in mot. kolo
a	b	c	d
1	+	-	-
2	+	+	=
3	-	+	-
4	=	+	+
5	-	-	+
6	+	=	+

sl. 16). Vrednosti po posameznih poljih so razvidne iz tabele (tab. 8). Polja oziroma naselja v njih smo poimenovali po tistem načinu potovanja na delo, ki se je razlikoval od drugih dveh bodisi po tem, da je bil v nasprotju z njima nadpovprečen, bodisi da je bil podpovprečen (v tab. 8 označeno z debelejšim znakom). Skupine naselij, ki so padle v posamezna polja, smo tako razdelili na:

- naselja z nadpovprečno zastopanim

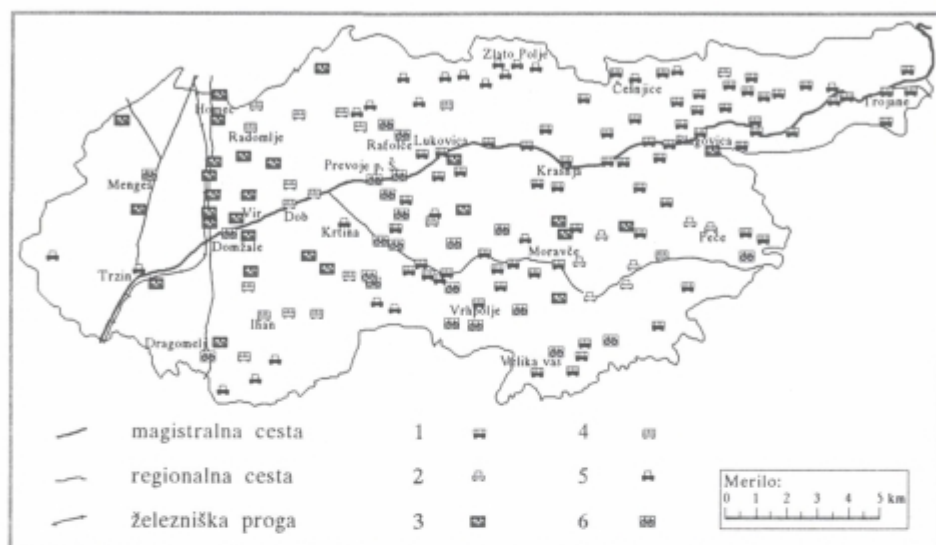
- javnim prevozom (polje 1),
- pešačenjem (kolesarjenjem - polje 3),
- osebnim prevozom (polje 5) in

- naselja s podpovprečno zastopanim

- javnim prevozom (polje 4),
- pešačenjem (kolesarjenjem - polje 6),
- osebnim prevozom (polje 2).

Po številu uporabnikov so bila najpogostejša naselja z nadpovprečnim deležem uporabnikov javnega prevoza. Taka naselja so bila predvsem v vzhodnem delu občine, in sicer najpogosteje v bližini magistralne ceste skozi Črni graben in ob regionalni cesti skozi Moravško dolino, predvsem zahodno od Moravč (sl. 17). Nadpovprečno je bil javni prevoz zastopan tudi v naseljih skrajnega južnega roba tega vzhodnega dela občine. Podpovprečno so javni prevoz uporabljali predvsem na vzhodnem obrobju ravninskega dela obči-

ne, kjer so bile razdalje do avtobusnih postaj v primerjavi z oddaljenostjo delovnih mest sorazmerno velike in zategadelj je bolj prišlo v poštev pešačenje, kolesarjenje in vožnja z motornim kolesom oz. z osebnim avtomobilom.

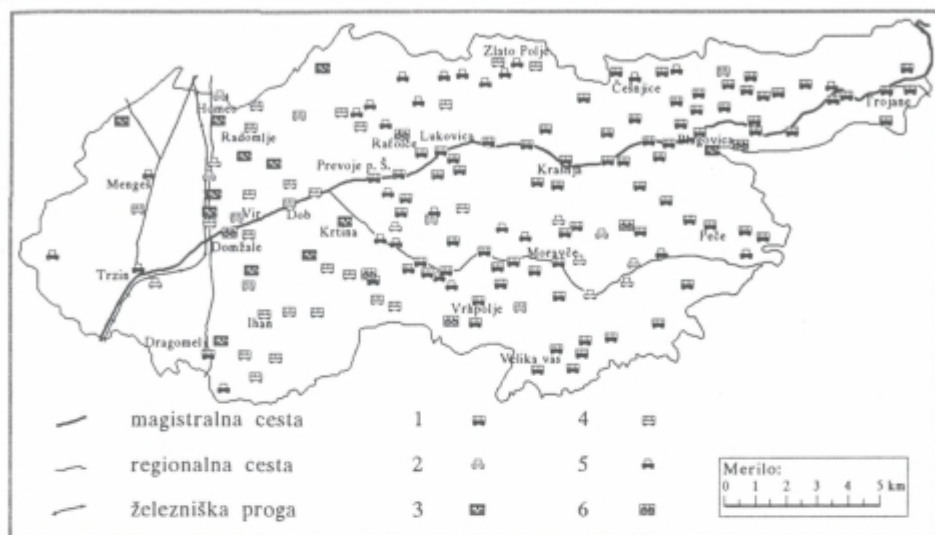
Sl. 17: Naselja občine Domžale glede na pomen različnih oblik potovanja dnevnih migrantov na delo (delež od skupnega števila) (1-6 – glej tab. 8)

Fig. 17: The settlements of the commune of Domžale by the importance of the means of transportation used by commuters (percentage of the total number), (1-6 – see Tab. 8).

Osební prevoz je bil relativno najpomembnejši za potovanje na delo v številnih hribovitih naseljih, kjer je bila oddaljenost od avtobusnih postaj dejansko velika, delovnih mest v bližini pa tudi ni bilo. Cela skupina takih naselij je bila v okolici Zlatega Polja na severu osrednjega dela občine. Na ravnini je bil osebni prevoz relativno najpomembnejši v naseljih, ki so bila blizu Ljubljane vendar z njo niso imela dobrih avtobusnih zvez. Izjema je seveda Trzin na zahodu, kjer je osebni prevoz tako v ospredju zaradi bližine Ljubljane, pa tudi Domžal in Mengša. Trzin ima sicer dobre avtobusne zveze z vsemi tremi omenjenimi središči, vendar javni prevoz kljub temu ni konkurenčen osebnemu, ravno zaradi majhne razdalje, na kateri se najočitneje izrazijo prednosti osebnega prevoza pred javnim. Večina naselij, v katerih je pomen osebnega prevoza podpovprečen, je vzhodno od Moravč. Tu sta močnejše zastopani drugi dve obliki potovanja na delo, in sicer avtobus v oddaljenejša zaposlitvena središča in pešačenje oziroma kolesarjenje na delo v krajevna središča, predvsem v Moravče in Drtijo. V okolici Moravč je bilo celo nekaj naselij, kjer je bilo nadpovprečno zastopano pešačenje oziroma kolesarjenje.

Hoja oziroma vožnja na delo s kolesom je bila sicer najznačilnejša za ravninski del občine, in to predvsem za njen osrednji del. Podpovprečna zastopanost tega načina poto-

vanja je bila najizrazitejša na območjih, stran od zaposlitvenih središč, kjer sta bila nadpovprečno zastopana javni in osebni prevoz, vendar ne eden ne drugi ne izrazito. Predvsem so bila taka naselja v vzhodnem delu občine, in sicer ne zelo daleč od ravnine in

Sl. 18: Naselja občine Domžale glede na pomen različnih oblik potovanja dnevnih migrantov na delo (delež od skupne prepotovane poti) (1–6 – glej tab. 8)

Fig. 18: The settlements of the commune of Domžale by the importance of the means of transportation used by commuters (percentage of the total travel distance), (1–6 – see Tab. 8).

tudi ne pretirano visoko v hribih. Na ravnini je bil izrazito podpovprečen delež pešcev in kolesarjev značilen za osrednji dve mestni središči v občini (Domžale in Mengeš), kjer sta zaradi obsežnega toka dnevnih migrantov v Ljubljano prevladovala osebni in javni prevoz.

Glede na prepotovano razdaljo je bil pomen javnega prevoza še večji (sl. 18). Predvsem v vzhodnem delu občine so se v veliki večini naselij dnevni migranti nadpovprečen delež skupno prepotovane poti na delo prepeljali z avtobusi. Poleg javnega prevoza je bil, predvsem v nekaterih že prej omenjenih hribovitih naseljih, pomemben še osebni prevoz. Vzhodno od Moravč je bila skupina naselij, kjer tako po deležu od števila uporabnikov kot po deležu od prepotovane razdalje ne izstopata ne osebni prevoz ne pešačenje in kolesarjenje, ampak je podpovprečno zastopan osebni prevoz. Vzhodni del ravnine in njeno obrobje predstavljata območje podpovprečne zastopnosti javnega prevoza še izraziteje kot pri deležu uporabnikov različnih oblik prevoza. Predvsem je veliko manj ravninskih naselij spadalo v skupino z nadpovprečnim pešačenjem in kolesarjenjem. Kljub temu da je ta način prihajanja na delo primeren le za krajše razdalje, je bilo nekaj naselij, ki so sestavljala to skupino. To pomeni, da je bila na ravnini gostota delovnih mest velika, povprečna oddaljenost od njih pa v omenjenih naseljih majhna.

Zelo posplošeno vzeto, lahko rečemo, da je bila dnevna migracija v vzhodnem delu občine povsem v znamenju uporabe javnega prevoza, čigar pomen se je zmanjševal proti zahodu in z oddaljevanjem od dna dolin, po katerih tečejo ceste z rednimi avtobusnimi zvezami. V hribih je bil izrazitejši osebni prevoz, na ravnini pa so posebno v osrednjem delu, na delo v glavnem hodili in kolesarili.

5.5.3 Nekaj značilnosti dnevnih migrantov

V zvezi z značilnostmi dnevnih migrantov nas je, glede na razpoložljive podatke, zanimalo predvsem dvoje. Najprej, koliko so dnevni migranti še povezani s kmetovanjem, in nato še, ali so bolj ali manj selitveno gibljivi od drugih aktivnih prebivalcev. Seveda so bile pri tem za nas predvsem pomembne razlike med posameznimi deli občine. Tam, kjer je proces suburbanizacije šele začel preoblikovati prejšnjo pretežno kmečko strukturo, je povezanost ljudi, ki so zaposleni zunaj kmetijstva, s kmetijstvom še zelo velika. Kmetovanje po opravljenem delu na delovnem mestu zunaj kmetijstva pa je marsikdaj v takih območjih prevladujoča oblika kmetovanja.

Nekaj podatkov o tem, koliko so dnevni migranti še povezani s kmetijstvom, smo našli v odgovorih o opravljanju kmetijskih del. Na to vprašanje so prebivalci odgovarjali pri popisu prebivalstva leta 1981. Po zbranih odgovorih sodeč, bi lahko rekli, da kmetijstvo kot postranska dejavnost aktivnih prebivalcev v občini Domžale ne igra posebno pomembne vloge. Delež aktivnega prebivalstva, ki je občasno opravljalo kmečka dela, je bil le 6,7-odstoten. Ta delež je bil med dnevnimi migranti nekoliko večji (8,4 %) med drugimi aktivnimi prebivalci pa precej manjši (3,2 %). To pomeni, da so bili dnevni migranti bistveno bolj povezani s kmetijsko dejavnostjo kot drugi aktivni prebivalci. Ta občasna (kmetijska) dejavnost je bila veliko bolj navzoča v vzhodnem delu občine, na ravninskem, zahodnem delu pa le v zelo skromnem obsegu. To velja tako za dnevne migrante kot za druge aktivne prebivalce. Nekaj izjem je bilo tudi v vzhodnem delu občine. V glavnem so bila to naselja blizu magistralne in regionalne ceste (npr. skupina naselij vzhodno od Moravč). Za vzhodni del občine je bil značilen zelo nadpovprečen delež, in to predvsem med drugimi aktivnimi prebivalci, precej manj pa med dnevnimi migranti.

Vprašanje o občasnem opravljanju kmetijskih del za ugotavljanje povezanosti prebivalstva s kmetijsko dejavnostjo ni ravno najprimernejše, vendar pa ima določeno obvestilno vrednost, kajti tudi glede na odgovore nanj lahko ločimo znotraj občine dve temeljni, povsem različni območji. Ravninsko, kjer je kmetijska dejavnost pri večini prebivalstva nepomembna, in vzhodno, reliefno razgibano območje, kjer ločevanje od kmetijstva kot temeljne ali postranske dejavnosti precejšnjega dela prebivalstva šele poteka. Navedeni podatki pa ne dajejo prave podlage za ostrejšo notranje razlikovanje obeh območij.

Zanimiva je tudi selitvena mobilnost dnevnih migrantov v primerjavi z drugimi aktivnimi prebivalci. Na podlagi popisnih podatkov smo lahko ugotavljali, kolikšen je bil delež prebivalcev, ki ne živijo od rojstva v kraju bivanja. Ta kaže, da so bili selitveno mobilnejši

dnevni migranti. Delež dnevnih migrantov, ki niso od rojstva živeli v kraju bivanja, je bil leta 1981 67,8-odstoten (drugi aktivni 59,2 %). Povprečen delež med vsemi aktivnimi je bil 64,3-odstoten. Dnevni migranti so zaradi svojega vsakdanjega življenjskega ritma, ki vključuje dnevno potovanje na delo, mobilnejši kot drugi aktivni prebivalci (med slednjimi so najmanj mobilni kmetje zaradi navezanosti na kmetijo). Nadpovprečen delež tistih, ki so se že selili, med vsemi aktivnimi je v ravninskih naseljih, kjer je delež kmečkega prebivalstva majhen, obenem pa je v njih veliko priseljenega prebivalstva. Nekatera ravninska naselja so imela majhen delež tistih, ki so se že selili, med dnevnimi migranti, velik pa med drugimi aktivnimi prebivalci. To so bila naselja, v katera so se priseljevali prebivalci, ki so se v njih tudi zaposlili. Nekaj naselij s takimi deleži je bilo tudi v dolinah vzhodnega dela občine. Tudi tam je šlo za priseljevanje prebivalcev, ki so v teh naseljih našli zaposlitev. Kljub velikemu vplivu naključnih dejavnikov v naseljih vzhodnega dela občine lahko ugotovimo temeljno zakonitost. Prebivalci odmaknjenih hribovskih naselij se običajno niso selili naravnost v mesto - kraj zaposlitve, ampak je bil novi kraj bivanja pogosto v dolini, od koder so se nato vsak dan vozili na delo. Razlogov za to je bilo več. Med pomembnejše sodi povezanost z domom in s starši, ki so običajno tam ostali, navezanost na nemestno okolje in sorazmerno slabe razmere za pridobitev stanovanja v kraju zaposlitve. Ker je bila preselitev v dolino pogosto povezana tudi z zgraditvijo lastne hiše, je bila tudi dokončna in ni pomenila le prehodne postaje pri preselitvi iz kmečkega okolja v mestno. Primeri, ko so se prebivalci selili v dveh korakih, so bili manj pogosti. Podnajemniških stanovanj je bilo v naseljih v dolini malo, zato tudi ljudi, ki bi na tak način čakali na stanovanje v mestu, ni bilo veliko. Če pa so bili, so bili predvsem iz drugih republik nekdanje Jugoslavije, in ne s tega območja.

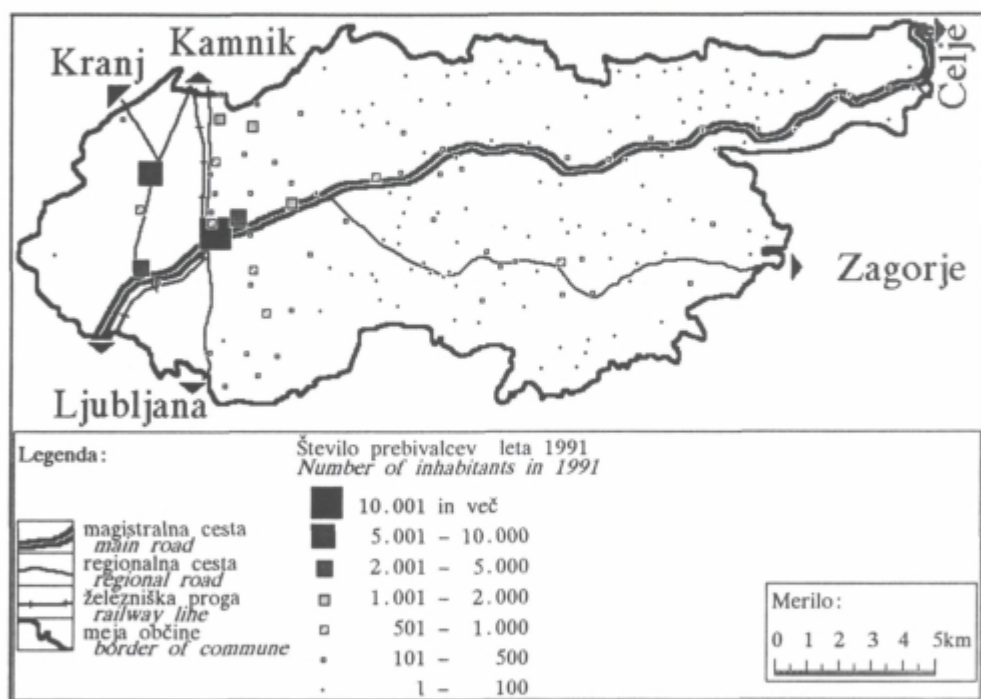
V vzhodnem delu občine je po deležu aktivnih prebivalcev, ki niso od rojstva živeli v kraju bivanja, izstopala okolica Lukovice. Od tod so delovna mesta na ravnini že zelo dobro dostopna, pa tudi sama Lukovica skupaj z Brdom, kjer je osnovna šola, je dovolj veliko krajevno zaposlitveno središče, da je pritegnila nekaj delovne sile iz bolj oddaljenih krajev v bližje ali pa v samo Lukovico.

Žal nismo imeli možnosti za obdelavo popisnih podatkov o kvalifikacijski in izobrazbeni strukturi dnevnih migrantov. Na podlagi obdelanega gradiva pa sklepamo, da so tisti, ki vsak dan prepotujejo večje razdalje, višje na izobrazbeni in kvalifikacijski lestvici. To nam potrjuje dejstvo, da je bil v nekaterih od Ljubljane bolj oddaljenih naselij delež v njej zaposlenih dnevnih migrantov večji kot pa v drugih, ki so ji bližja. Ljubljana je pomembno zaposlitveno središče za ljudi z višjo strokovno usposobljenostjo, saj ima veliko zahtevnejših delovnih mest. Zato je bilo tudi veliko dnevnih migrantov v Ljubljano iz vseh večjih mestnih naselij v občini. Poleg tega je dosežena razvojna stopnja tolikšna, da sodimo, da je kot drugje v razvitem svetu tudi tu izobrazbena in kvalifikacijska raven dnevnih migrantov, ki potujejo na daljše razdalje, višja. Seveda moramo upoštevati, da v slabše dostopnih naseljih takšno pravilo ne velja, kar kaže tamkajšnja izobrazbena raven prebivalstva. Od tod potujejo dnevni migranti daleč zato, ker so že najbližja dostopna delovna mesta zelo oddaljena.

5.6. GLAVNI KAZALCI PREOBRAZBE

5.6.1. Rast prebivalstva

Rast števila prebivalstva nam kaže, ali spada neko naselje v območje, kjer se prebivalstvo koncentrira, ali pa v območje, ki se prazni. Za naselja v bližini mest je značilna nagla rast zaradi velikega dotoka prebivalstva tako iz oddaljenejših slabo dostopnih krajev kot tudi iz osrednjega mesta. V obmestju Ljubljane je šlo v sedemdesetih in osemdesetih letih predvsem za priseljevanje iz drugih republik nekdanje Jugoslavije, saj je pri slovenskem prebivalstvu stalne preselitve v glavnem nadomestila dnevna migracija.

Sl. 19: Velikost naselij v občini Domžale leta 1991

Fig. 19: Size of the settlements of the commune of Domžale in 1991.

Občina Domžale je predstavljala najvitalnejši del ljubljanskega obmestja in je bila po rasti števila prebivalstva med najhitreje napredujočimi. Po velikosti naselij se je delila na dva povsem različna dela. Na zahodnem, ravninskem delu so prevladovala sorazmerno velika naselja, na hribovitem vzhodu pa številna majhna naselja z redkimi večjimi krajevnimi središči v dolinah (sl. 19). Prebivalstveno težišče občine je bilo podobno kot industrijsko na območju med Domžalami, Trzinom, Mengšem in Radomljami. Daleč največje na-

Tab. 9: Velikost naselij občine Domžale v različnih obdobjih

Tab. 9: The size of the settlements of the commune of Domžale in different periods, by the size of the settlement (a), the number of settlements (b) and the number of inhabitants (c).

velikost naselij (število prebivalcev)	število naselij					število prebivalcev		
	1880	1931	1981	1991	kumu- lativ- no 1991	1991	kumu- lativ- no 1991	pov- pre- čno 1991
a	b					c		
10001 in več	0	0	0	1	1	11023	11023	11023
5001 – 10000	0	0	2	1	2	5186	16209	5186
2001 – 5000	0	1	2	2	4	5563	21772	2782
1001 – 2000	2	1	2	3	7	3839	25611	1280
501 – 1000	1	2	6	7	14	4656	30267	665
201 – 500	13	19	20	19	33	5858	36125	308
101 – 200	37	26	21	22	55	3181	39306	145
51 – 100	60	62	41	36	91	2620	41926	73
1 – 50	53	55	72	76	167	2259	44185	30
Skupaj – nas.	166	166	166	167	-	-	-	-
- preb.	18883	19985	39576	44185	-	-	-	265

selje so bile leta 1991 Domžale (11023 prebivalcev). Tam je živela približno četrtina vseh prebivalcev občine. Naslednji po številu prebivalstva je bil Mengeš (5186). Ti dve naselji skupaj sta imeli več kot tretjino vsega prebivalstva občine. Druga naselja so bila manjša. V naseljih z več kot tisoč prebivalci je živelo več kot pol občanov, čeprav je bilo takih naselij le 7. V majhnih naseljih je kljub njihovi številnosti živelo le malo ljudi. V 103 naseljih z manj kot 100 prebivalci jih je prebivalo le 11 %. Leta 1991 je kar šest naselij imelo 10 ali manj prebivalcev, še nadaljnjih 70 pa med 11 in 50. Po letu 1880 se je najbolj povečalo število majhnih naselij. Najbolj pa so se povečala naselja na ravnini (Pelc, 1990-a). Skupina naselij z 51 do 500 prebivalci se je zmanjšala od 110, leta 1880, na samo 77, leta 1991. Večina te spremembe je šla na račun naselij, ki so se zmanjšala, nekaj pa jih je zraslo, saj se je skupina naselij z več kot 500 prebivalci tudi povečala s 3 v letu 1880 na 14 leta 1991.

Še zanimivejša je primerjava s stanjem leta 1880 (pred razmahom industrializacije na ozemlju sedanje občine), če med seboj primerjamo značilna območja (ravninsko, dolinsko, gričevno, hribovito - sl. 5). Leta 1880 je na hribovitem območju, kamor smo prištevali 66 naselij (slabi dve petini od vseh), živela še skoraj četrtina (24,0 % - tab. 10) vseh prebivalcev. V 41 naseljih (slaba četrtina od vseh) gričevnega območja je živela približno šestina prebivalcev. Skoraj ravno toliko jih je živelo v 27 naseljih dolinskega območja. Največ ljudi pa je že tedaj živelo v ravninskih naseljih. Čeprav so po številu (32) predstavljala le slabo petino od vseh naselij, sta v njih živeli dobri dve petini ljudi (41,7 %).

Hribovito območje se je intenzivno praznilo vse od začetka industrializacije naprej. Leta 1991 sta v tamkajšnjih naseljih živeli kar dve petini manj ljudi kot leta 1880 (indeks 60,1). Povprečna velikost naselij se je skoraj preplopolovila (od 68 prebivalcev na 40), delež od skupnega prebivalstva občine pa je padel na komaj 6,1 %. Proti koncu devetnajstega

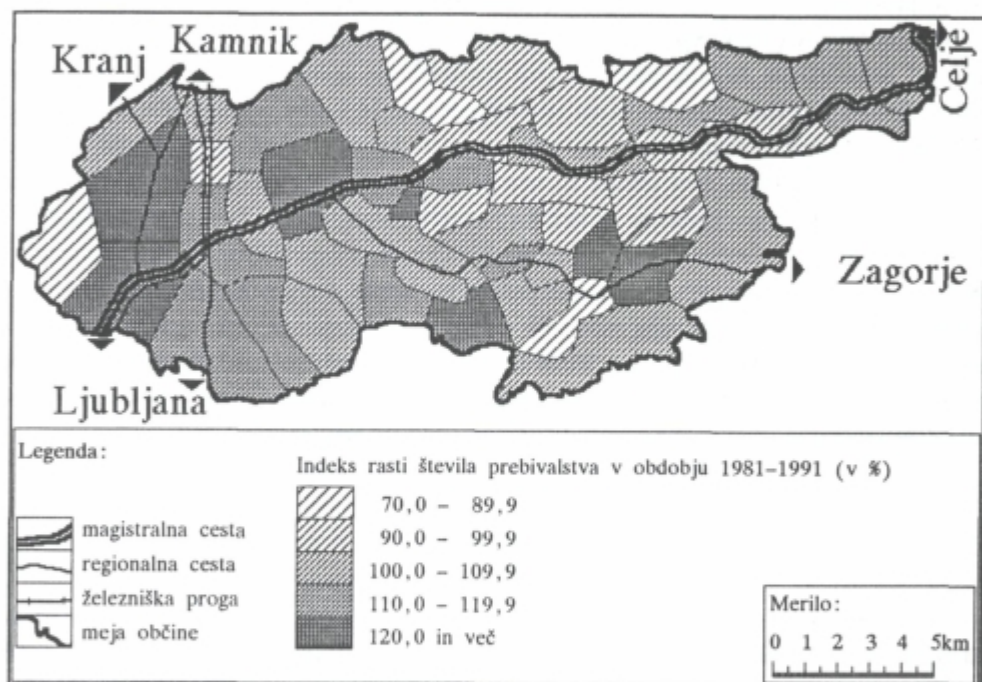
Tab. 10: Velikost naselij občine Domžale po značilnih območjih

Tab. 10: The size of the settlements of the commune of Domžale by characteristic region. The number of settlements (A), the number of inhabitants (B), the percentage of the total population (C), the population growth rate 1991/1880 (D), the average size of the settlements (E), the population of the largest settlement (F), the number of settlements with more than 100 inhabitants (G), the number of settlements with more than 500 inhabitants (H), region (a), plain (b), valley (c), low hills (d), high hills (e).

OBMOČJE			ravninsko	dolinsko	gričevno	hribovito
a			b	c	d	e
število naselij	1880 1991	A	32 32	27 27	41 41	66 67
število prebivalcev	1880 1991	B	7850 33984	3271 4894	3192 3398	4510 2709
delež od skup. št. preb. v %	1880 1991	C	41,7 76,9	17,3 9,3	17,0 7,7	24,0 6,1
indeks rasti št. preb. 1991/1880		D	432,9	125,2	106,5	60,1
povpr. velikost naselij	1880 1991	E	245 1062	121 152	78 83	68 40
št. preb. največjega naselja	1880 1991	F	1375 11023	330 757	213 254	192 152
št. nasel. z več kot 100 prebiv.	1880 1991	G	18 30	11 12	10 11	13 2
št. nasel. z več kot 500 prebiv.	1880 1991	H	3 12	0 2	0 0	0 0

stoletja je imela še skoraj petina (13) teh naselij več kot 100 prebivalcev, leta 1991 pa sta bili taki le še dve. Tudi naselja gričevnega območja so se praznila, vendar so se v njih s postopnim prodorom motorizacije možnosti za dnevno migracijo toliko izboljšale, da niso le ohranila svojo povprečno velikost, ampak so se celo nekoliko povečala. Skupna rast pa ni bila velika (indeks 106,5) in povprečna velikost teh naselij je še vedno le 83 prebivalcev. Tudi njihov delež od skupnega prebivalstva je zaradi tako skromne rasti padel na samo 7,7 %. Večja je bila rast naselij dolinskega območja (indeks 125,2). Obdobje izseljevanja se je v njih ustavilo precej prej kot v naseljih prejšnjih dveh območij zaradi boljše prometne dostopnosti. Povprečna velikost naselij tega območja je zrastle od 121 na 152. Največje naselje (Moravče) je imelo leta 1991 757 prebivalcev, delež od skupnega števila prebivalstva pa se je kljub vsemu prepolovil in padel pod desetino (od 17,3 na 9,1 %). Ravnina je bila izrazito območje koncentracije prebivalstva. V tamkajšnja naselja so se priseljevali najprej prebivalci iz hribovitega zaledja, kasneje pa vse bolj tudi prebivalci iz drugih republik tedanje Jugoslavije. Naselja tega območja so se povečala za več kot štirikrat (indeks 432,9). Leta 1880 sta imeli še več kot dve petini naselij na ravnini manj kot sto prebivalcev, danes pa sta takšni le še dve. Mengeš je imel leta 1880, kot tedaj največje naselje, le 1375 prebivalcev, Domžale pa 1338. Slednje so v 110 letih število svojega prebivalstva skoraj podeseterile. Tolikšna koncentracija prebivalstva na industrializirani ravnini se kaže tudi v deležu od skupnega prebivalstva. V 32 ravninskih naseljih so leta 1991 živele že več kot tri četrtine vseh prebivalcev občine (76,9 %).

Posebno hitra je bila rast števila prebivalstva med leti 1971 in 1981. Število prebivalcev se je povečalo v približno dveh petinah naselij. Indeks rasti števila prebivalstva za občino kot celoto je bil 123,6. Vendar je šla velika večina te rasti v glavnem na račun največjih naselij. Le slaba četrтина vseh naselij (41) je imela indeks rasti števila prebivalstva večji od 120,0. Od tega jih je bilo 15 ravninskih. Razseljevanje in s tem upadanje števila prebivalstva je bilo še vedno izrazito navzoče v hribovskih naseljih, predvsem na severnem robu vzhodnega dela občine. Večina predvsem večjih dolinskih naselij je rasla, medtem ko se je hribovito zaledje marsikje še vedno praznilo. Toda tudi tam so se prebivalci, ki so se že odselili, vračali, v domačem kraju zgradili hišo in se tam spet naselili za stalno.

Sl. 20: Rast števila prebivalstva v občini Domžale v obdobju 1981–1991

Fig. 20: The population growth rate of the commune of Domžale for the period from 1981 to 1991.

Ves povojni čas od popisa prebivalstva leta 1953 pa do leta 1981 je prebivalstvo naza-
dovalo v naseljih jugovzhodnega roba občine (južno od Peč). Drugje v vzhodnem delu
občine so bila taka naselja tudi precej pogosta, vendar so se pojavljala posamič in niso
zavzemala večjih strnjjenih območij. V njihovi soseščini so bili kraji, v katerih je po ob-
dobjih nihanja število prebivalstva upadlo ali pa celo taki, v katerih je število prebivalstva
upadlo po daljšem obdobju rasti. V nekaterih naseljih v vzhodnem delu občine se je števi-
lo prebivalcev ves čas povečevalo, vendar je šlo skoraj izključno za naselja v dolinah. Na
zahodnem ravninskem delu so bila, razen redkih izjem, taka vsa naselja. Za to obdobje je

bila torej za vzhodni del občine značilna precejšnja nestanovitnost. Na podlagi tega lahko sklepamo, da se je urbanizacija z ravninskega dela občine po dolinah vse bolj širila proti vzhodu, vendar se ni povsod uveljavljala enako hitro in enako močno.

To potrjujejo tudi podatki popisa prebivalstva 1991. Visoki so bili indeksi rasti števila prebivalstva 1991/1981 v naseljih, vzhodno od Moravč (Zgornja Dobrava, Ples, Zalog pri Moravčah z indeksi nad 140). V tem zadnjem obdobju so torej postala zelo zanimiva za bivanje tudi od osrednjega industrijskega območja bolj oddaljena naselja v dolinah in nižjem gričevju z dobrimi prometnimi zvezami (sl. 20). Nasprotno pa se je v nekaterih ravninskih naseljih rast števila prebivalstva povsem ustavila ali pa so naselja celo izgubila nekaj prebivalcev v primerjavi z letom 1981 (Preserje pri Radomljah, Škrjančevo, Zgornje Jarše, Količevo, Češenik, Spodnje Jarše in Rodica). Ta naselja so bila očitno zaradi omejitvev pri prostorskem širjenju omejena tudi v naraščanju števila prebivalstva. Sicer je, v celoti gledano, število prebivalstva na ravninskem delu še vedno raslo, vendar ne več najhitreje v osrednjem delu, temveč na robu ravnine (Trzin, Mengeš na zahodu in Dob na vzhodu). V vzhodnem delu občine so bila še vedno območja močnejšega odseljevanja (okoli Češnjic, Čeptlje - Dupeljne in Drtija - Katarija). Manjši padec števila prebivalstva so imela tudi številna hribovita naselja predvsem v Črnem grabnu pa tudi na severnem robu Moravske doline. Rasla pa so predvsem naselja ob cestah. Poleg teh tudi naselja v hribih okoli Trojan in na južnem robu Moravske doline. Še vedno je bila torej opazna precejšnja raznolikost vzhodnega dela občine. Toda bolj kot prej je bilo pri rasti števila prebivalstva opaziti močnejše posledice urbanizacije predvsem na robu ravnine in ob prehodu v hriboviti del oziroma povsod tam, kjer je bila prometna dostopnost dovolj dobra.

5.6.2. Spremembe prebivalstvene strukture

V okolici mesta se pod vplivom urbanizacije močno spreminja tudi struktura prebivalstva, in to v vseh pogledih. Obmestje je imigracijski prostor. Ker je selitveno najgibljivejše mlado prebivalstvo, se zaradi priseljevanja prebivalstvo obmestij pomlajuje (povečuje se delež mlajšega prebivalstva). To ima številne družbene in gospodarske posledice. Več je predšolske in šolske mladine, kar zahteva večjo zmogljivost otroških vrtcev in osnovnih šol. Večja gostota aktivnega prebivalstva, zaposlenega v nekmetijskih dejavnostih, pomeni tudi večjo gospodarsko moč in povečane možnosti za različne oblike izboljševanja komunalne opremljenosti naselij. Hkrati se povečuje poraba prebivalstva, kar priteguje nove in nove oskrbne dejavnosti ipd. Z zviševanjem standarda zunaj kmetijstva zaposlenega prebivalstva se spreminja tudi odnos do izobraževanja. Vse več mladih se odloča za nadaljevanje šolanja in si izbira zahtevnejše poklicne profile. To se kaže v splošnem zviševanju izobrazbene ravni. Nasprotno se dogaja na območjih, ki so slabše dostopna in od mest preveč oddaljena, da bi bilo v njih še čutiti močnejši vpliv. Tu se mlajše prebivalstvo odseljuje, ostajajo predvsem ostareli prebivalci, običajno kmetje, saj gre za podeželska območja. Naravno rast prebivalstva na takih območjih zamenja padanje števila prebivalstva

tudi po naravni poti zaradi večje smrtnosti od rodnosti, kar je posledica odselitve mladega fertilnega prebivalstva. Gospodarsko razvitejša območja pritegujejo delovno silo iz gospodarsko nerazvitih (za Slovenijo je to nekaj desetletij pomenilo velik priliv delovne sile iz drugih delov tedanje Jugoslavije). Za obmestja je značilno tudi priseljevanje mestnega prebivalstva. Običajno gre za višji družbeni sloj, ki si lahko privoščijo bivanje v mirnejši okolici mesta in vsak dan potovanje v službo v mesto. S tem se spreminja socialna, izobrazbena in kvalifikacijska sestava obmestnega prebivalstva.

Stopnjo preobrazbe nam nazorno kažejo kazalci nekaterih omenjenih struktur. V nadaljevanju prikazujemo, kakšna je starostna in izobrazbena sestava prebivalstva domžalske občine in kakšni so deleži neslovenskega in iz mestnih naselij priseljenega prebivalstva.

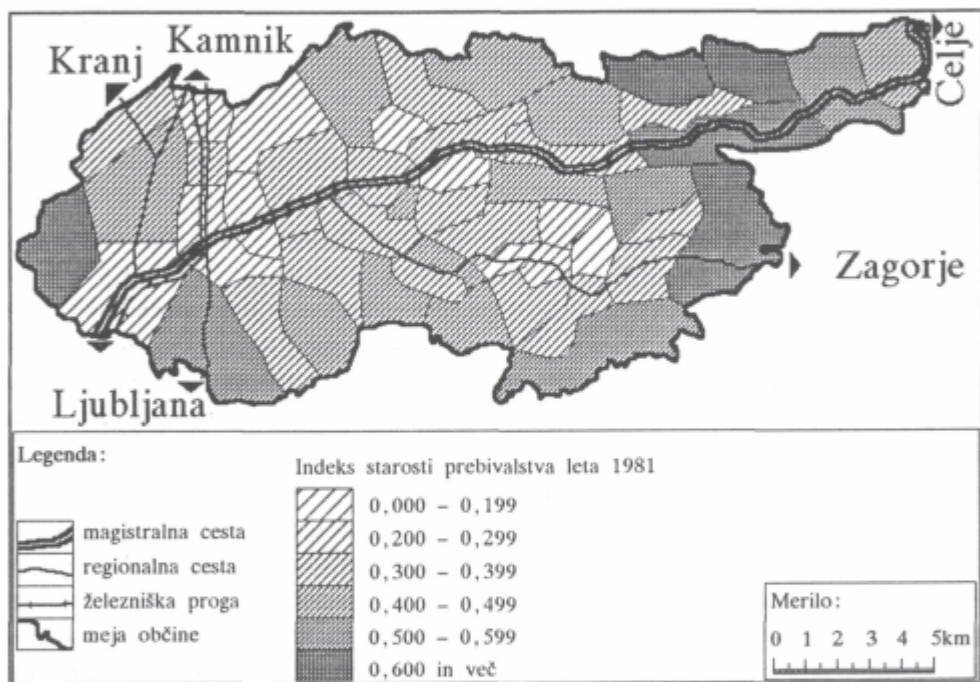
5.6.2.1. Starostna struktura

Slovenija je imela leta 1981 precej staro prebivalstvo. Razmerje med 60 in več let starim prebivalstvom in prebivalstvom, mlajšim od 20 let, izraža indeks starosti. Kadar je ta indeks večji od 0,400, je prebivalstvo staro. Za celotno Slovenijo je bil ta indeks 0,460, za občino Domžale pa 0,333. Prebivalstvo občine Domžale je torej sorazmerno precej mlajše od prebivalstva Slovenije. Starejši kontingent prebivalstva predstavlja le tretjino mlajšega, medtem ko je pri republiki kot celoti predstavljal že skoraj polovico. Tudi v okviru občin celotnega obmestnega območja Ljubljane je bila občina glede na starost prebivalstva na drugem mestu, pred njo je bila le ljubljanska občina Moste-Polje.

Mlajše prebivalstvo je bilo predvsem značilnost glavnih priseljitvenih območij (sl. 21). Na ravnini je bil pred letom 1981 glavni cilj priseljevanja očitno Vir v neposredni sosesčini Domžal. Tu je bil indeks starosti manjši od 0,199, kar pomeni, da je starejši kontingent prebivalstva predstavljal manj kot petino mladega. Tako majhen indeks starosti so imela tudi Rova v neposredni sosesčini Radomelj, kamor se je priselilo veliko družin z majhnimi otroki. Nekaj tako mladih naselij je bilo v okolici Moravč in eno v neposredni bližini Lukovice. Torej se je tudi okoli teh dveh krajevnih središč prebivalstvo nadpovprečno povečevalo na račun priseljevanja iz bolj oddaljenih hribovskih naselij. Strnjeno območje z indeksom starosti, večjim od 0,600, se je vleklo na vzhodu občine od Češnjic na vzhod do Gabrja pod Špilkom, naprej na jugovzhod do Podmilja, od tam nazaj na zahod po dolini vse do Zgornjih Lok, od tam pa spet na jugovzhod v Moravško dolino, kjer je zajemalo njen skrajni vzhodni rob (območje okrog Peč). Zelo staro prebivalstvo je imelo tudi Dobeno, skrajni zahodni, hriboviti rob občine. Tudi sicer je bilo starejše prebivalstvo zgoščeno predvsem v naseljih ob meji občine. Na ravnini je izjemo predstavljal Dragomelj z okolico. Ta ravninski del zunaj industrijskega območja pred letom 1981 ni bil tako privlačen za priseljevanje, da bi se mu bistveno izboljšala starostna struktura.

Leta 1971 je bilo prebivalstvo občine Domžale v povprečju nekoliko starejše (indeks starosti 0,368). Naselij z zelo velikim deležem starega prebivalstva je bilo manj kot leta

1981, naselij z zelo velikim deležem mladega prebivalstva pa več. Več naselij s starim prebivalstvom je bilo predvsem na ravnini. Od vseh pomembnejših in večjih ravninskih naselij sta imela le Količevo in Vir precej mlado prebivalstvo (indeks starosti 0,172 in 0,244). V drugih večjih naseljih industrijskega trikotnika pa je bil delež starega prebivalstva v primerjavi z mladim še tako velik, da so nekatera med njimi (npr. Mengeš) spadala celo med naselja s starim prebivalstvom. V vzhodnem delu občine so bila leta 1971 naselja z zelo starim prebivalstvom pogostejša v dolinah kot pa v hribovitem svetu. To pomeni da se tedaj iz hribovitih naselij še ni izselilo toliko mladega prebivalstva kot iz dolinskih in da

Sl. 21: Starost prebivalstva občine Domžale leta 1981

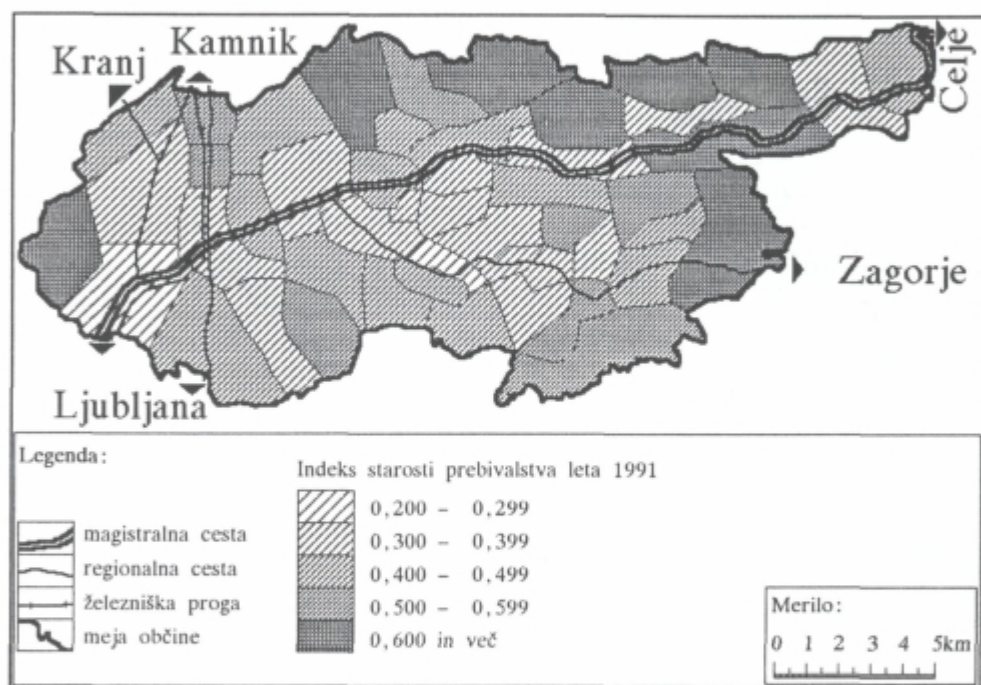
Fig. 21: The age index of the inhabitants of the commune of Domžale in 1981.

se priseljevanje v dolinska naselja še ni začelo. Ravno tako je tudi glavni tok priseljevanja na ravnino šele v sedemdesetih letih dobil zares velike razsežnosti.

Stanje leta 1991 pa kaže, da se je proces spreminjanja starostne strukture skladno z zmanjšanjem priseljevanja začel spet spreminjati. Prebivalstvo občine se je začelo starati in je že preseglo mejo, pri kateri začnemo govoriti o starem prebivalstvu. Indeks starosti za leto 1991 je bil 0,405.

V vzhodnem delu občine se je povečala starost predvsem na severnem robu Črnega grabna (sl. 22). Območje naselij z zelo starim prebivalstvom se je tako od Češnjic razširilo proti zahodu vse do zlatopoljskih vasi. SOE Dupeljne - Čeplje - Straža je imela nekoliko

manj staro prebivalstvo (indeks starosti med 0,500 in 0,600), SOE Kolovec - Dolenje - Jasen - Zagorica - Žiče še zahodnejše pa spet nad 0,600. Območje z mlajšim prebivalstvom je obsegalo predvsem osrednji del Moravske doline in nizko prehodno gričevje med Moravsko dolino in Črnim grabnom (med Gradiščem in Spodnjimi Kosezami). Drugje na vzhodu se je nižji indeks starosti pojavljal le še na manjših območjih. Tudi na ravnini ni bil tako pogost kot desetletje pred tem. Izjema je bil seveda Trzin, kjer je bil zaradi velikega doseljevanja v zadnjem obdobju indeks starosti še vedno pod 0,300. Pas naselij z mlajšim prebivalstvom se je vlekel od Mengša prek Domžal proti Ihanu. Preostanek ravnin-

Sl. 22: Starost prebivalstva občine Domžale leta 1991

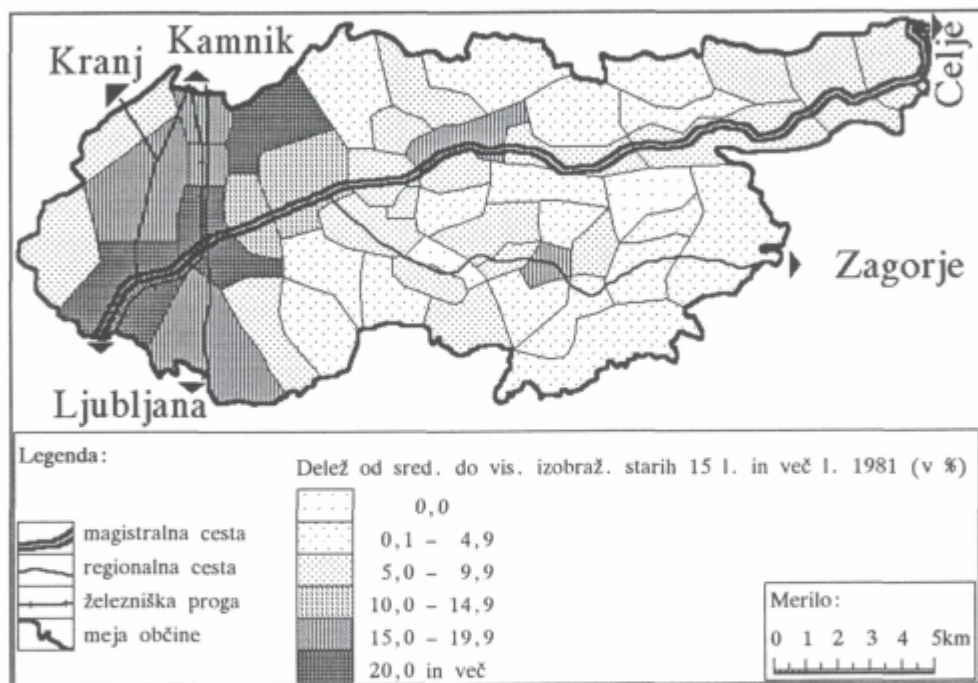
Fig. 22: The age index of the inhabitants of the commune of Domžale in 1991.

ne z izjemo Doba pa je imel že staro prebivalstvo. Posebno velja to za območje od Jarš do Nožic, kjer je v osemdesetih letih število prebivalstva stagniralo, postaralo pa se je tudi prebivalstvo vzhodno od tam med Radomljami in Podrečjem. Nekoliko se je postaralo tudi prebivalstvo Domžal in bližnje okolice, prebivalstvo Mengša in Loke pa se je nekoliko pomladilo.

Zaradi staranja prebivalstva na ravnini so bili osrednji dolinski deli na vzhodu občine po razmerju med starim in mladim prebivalstvom zelo podobni osrednjemu delu ravnine. Hribovito obrobje pa je imelo to razmerje zelo neugodno. V tamkajšnjih naseljih je bila to ena od najjasnejših posledic urbanizacije in privlačnega vpliva ravninskih, industrijskih središč, kamor je večinoma odšlo mlado prebivalstvo.

5.6.2.2. Izobrazba

Izobrazbena raven prebivalstva se je v desetletju med 1971 in 1981 v Sloveniji močno dvignila. V tem pogledu je bila domžalska občina zelo blizu slovenskemu povprečju. V omenjenem desetletju se je delež od srednje do visoko izobraženih med vsemi 15 in več let starimi prebivalci skoraj podvojil, in sicer je zrastel od 9,1 na 17,3 %. Glede na izobrazbeno strukturo sta se zahodni in vzhodni del občine močno razlikovala (sl. 23). Delež od srednje do visoko izobraženih med vsemi 15 in več let starimi prebivalci je v večini

Sl. 23: Izobrazbena raven prebivalstva občine Domžale leta 1981

Fig. 23: The educational structure of the inhabitants of the commune of Domžale in 1981 (the percentage of all inhabitants, 15 years of age or older, having at least a high school education).

naselij ravninskega dela presegal desetino. Najvišji deleži (od petine do četrtnine) so bili v osrednjem delu ravnine (Domžale z okolico in Trzin) in na njenem severovzhodnem robu (Radomlje z okolico). Na vzhodu so bili deleži nekoliko višji le v obeh krajevnih središčih. Drugje je bila izobrazbena struktura zelo slaba. Nekoliko boljša sicer v območju dolin (ob cestah), v hribih pa so bili deleži prebivalcev z vsaj srednjo stopnjo izobrazbe v glavnem manjši od dvašestine, ponekod pa sploh ni bilo nikogar, ki bi imel vsaj srednjo šolo (SOE Gabrje - Hrastnik - Limbarska Gora in Goričica - Selo pri Moravčah). Vseh naselij, kjer ni bilo nobenega prebivalca z vsaj srednjo izobrazbo, je bilo v celi občini dobro četrtnino.

Na dolinskem in gričevnem območju jih je bilo manj kot petino (tab. 11), na hribovitem območju pa jih je bilo skoraj pol. Še nadaljnja četrtnina naselij na tem območju pa je imela manj kot dvajsetino od srednje do visoko izobraženih prebivalcev. Na gričevnem območju so prevladovala naselja z do 10 % od srednje do visoko izobraženih (več kot dve tretjini). Med dolinskimi naselji je bilo največ takih, ki so imela delež med 5,0 in 9,9 % (več kot pol). Ravninska naselja pa so imela v glavnem več kot desetino od srednje do visoko izobraženega prebivalstva (tri četrtine). Domžale kot občinsko središče in naselje z najboljšo izobrazbeno strukturo so imele 27,8 % od srednje do visoko izobraženih.

Tab. 11: Naselja občine Domžale po deležu od srednje do visoko izobraženih 15 in več let starih prebivalcev leta 1981, glede na območje na katero spadajo

Tab. 11: The settlements of the commune of Domžale by the number of inhabitants, aged 15 or more, with at least a high school education in 1981 and by region.

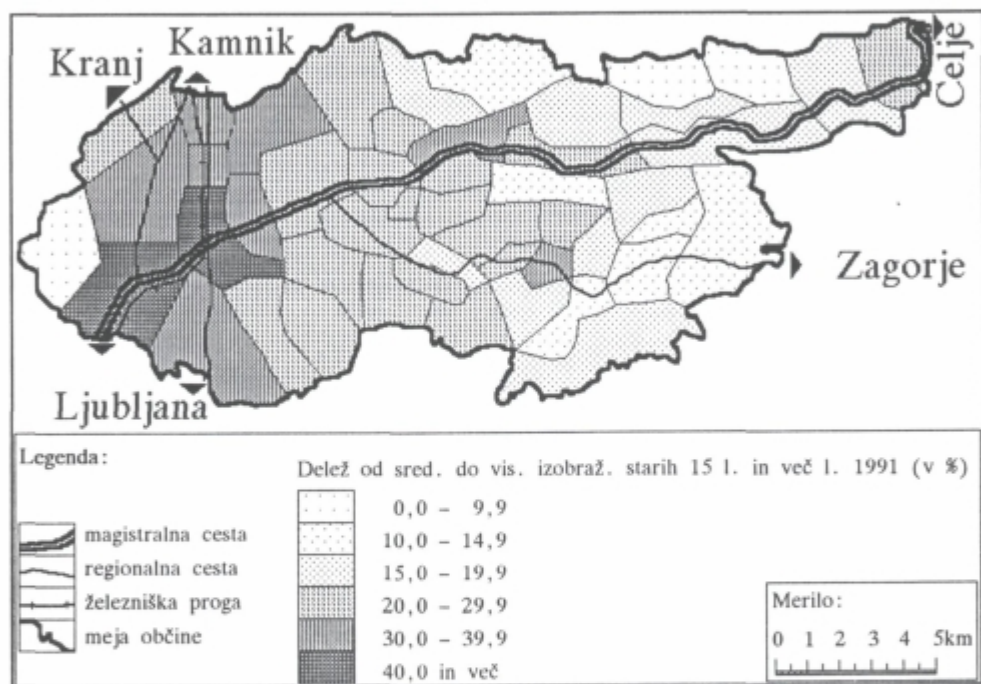
Število naselij Urstični delež v % Stolpčni delež v %		Območje				
		Ravnin- sko	Dolin- sko	Gričev- no	Hribo- vito	Skupaj
DELEŽ (v %)		1	2	3	4	
0	1		5 11.4 18.5	7 15.9 17.1	32 72.7 48.5	44 26.5
0.0 do 4.9	2	2 5.4 6.3	4 10.8 14.8	15 40.5 36.6	16 43.2 24.2	37 22.3
5.0 do 9.9	3	6 12.8 18.8	14 29.8 51.9	13 27.7 31.7	14 29.8 21.2	47 28.3
10.0 do 16.9	4	12 63.2 37.5	1 5.3 3.7	4 21.1 9.8	2 10.5 3.0	19 11.4
17.0 in več	5	12 63.2 37.5	3 15.8 11.1	2 10.5 4.9	2 10.5 3.0	19 11.4
Skupaj	-število -delež	32 19.3	27 16.3	41 24.7	66 39.8	166 100.0

Hi-kvadrat (Pearson): 87.63 (12 stopinj prostosti)

Polja s pričakovano frekvenco nanj kot 5: 6 od 20 (30.0%)

Za leto 1991 nismo imeli enakih podatkov o izobrazbi kot za leto 1981, saj so bili med srednje izobražene prišteti vsi, ki so končali šole srednjega usmerjenega izobraževanja. Po naši oceni je zaradi tega delež od srednje do visoko izobraženih za okoli desetino prevelik. Kljub temu lahko ugotovimo, da se je izobrazbena raven tudi v osemdesetih letih močno dvignila. Leta 1991 je bila še vedno najvišja v osrednjem ravninskem delu (Domžale z okolico) in od tam proti Ljubljani (Depala vas - Trzin; sl. 24). To osrednje jedro sta

obdajali na severu in jugu območji naselij s še vedno zelo dobro izobrazbeno strukturo. Ta je bila na vzhodnem delu ravnine in na prehodu v hribovito območje že nekoliko slabša. Območje z več kot petino od srednje (usmerjeno) do visoko izobraženih je v Črnem grabnu segalo po dolini vse do Spodnjih Lok v Moravški dolini pa do Moravč. Obe krajevni središči sta od svoje okolice še vedno nekoliko odstopali navzgor. Hribovita naselja vzhodnega dela občine pa so imela še vedno zelo slabo izobrazbeno strukturo, čeprav se je tudi tam spremenilo na bolje.

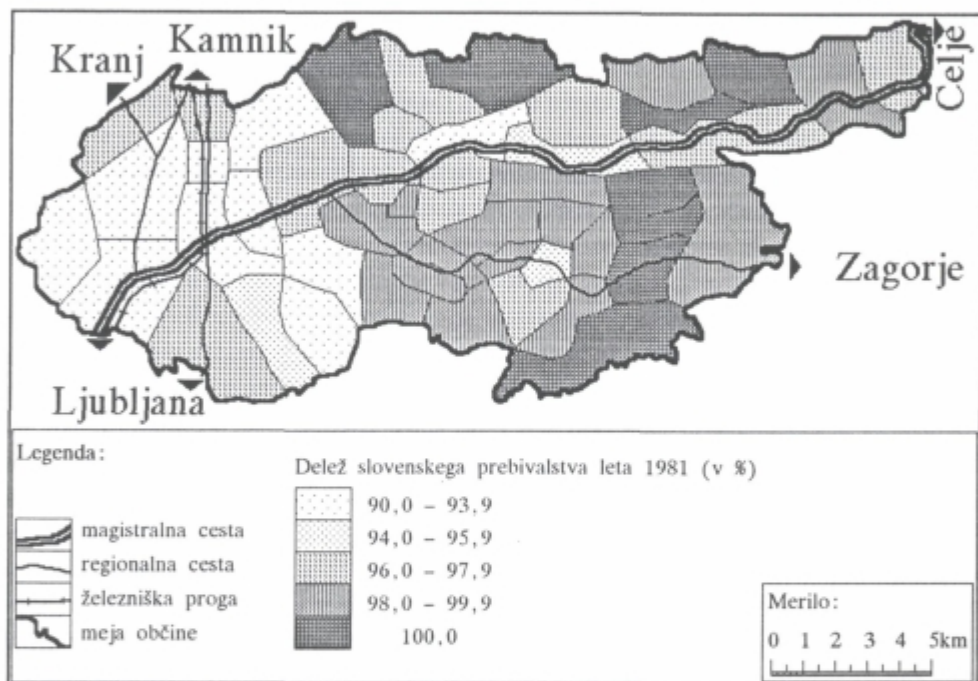
Sl. 24: Izobrazbena raven prebivalstva občine Domžale leta 1981

Fig. 24: The educational structure of the inhabitants of the commune of Domžale in 1991

5.6.2.3. Neslovensko prebivalstvo

Priseljevanje prebivalstva iz drugih republik je bilo posledica različne ravni razvitosti posameznih delov tedanje Jugoslavije. Bilo je ena od pomembnih značilnosti predvsem najrazvitejših in najhitreje se spreminjajočih delov Slovenije. Domžalska občina je imela svoje lastno industrijsko območje tesno povezano z Ljubljano kot najpomembnejšim republiškim zaposlitvenim središčem, in sicer precej manjšim, pa vendarle ne nepomembnim, kamniškim industrijskim območjem. Zaradi tega so bila za priseljevanje neslovenskega prebivalstva zanimive predvsem Domžale s svojo bližnjo okolico. Leta 1981 je bil delež neslovenskega prebivalstva kljub temu manjši od republiškega pov-

prečja.⁷ Od obmestnih občin je imela od domžalske precej višji delež le občina Vrhnika. Podobno kot v večini obmestnih občin se je tudi v domžalski delež skoraj podvojil, in sicer od 3,2 % v letu 1971 na okroglih 6,0 % leta 1981. Večina naselij na ravnini je imela nadpovprečen delež neslovenskega prebivalstva. Predvsem je izstopal, tudi zaradi bližine Ljubljane, zahodni rob ravninskega dela občine (sl. 25). Območje z največjim deležem neslovenskega prebivalstva (najmanjšim deležem slovenskega prebivalstva) je zavzemalo najbolj industrializirani in najbolj urbanizirani del ravnine (od Domžal proti zahodu do

Sl. 25: Narodnostna homogenost občine Domžale leta 1981 (delež slovenskega prebivalstva)

Fig. 25: The ethnic homogeneity of the commune of Domžale in 1981 (the percentage of Slovene inhabitants).

Trzina, od tam prek Mengša do Radomelj in naprej do Vira). Dve manjši območji z višjimi deleži Neslovencev sta bili v vzhodnem delu občine, in sicer Lukovica z okolico in

⁷ V občinah ljubljanskega obmestja so bili leta 1981 deleži neslovenskega prebivalstva od 1,9 % v Trebnju do 10,4 % na Vrhniki. V mestnih občinah pa so bili ti deleži med 12,2 % (Vič-Rudnik) in 19,9 % (Moste-Polje). Občina Moste-Polje je tudi najhitreje rasla v obdobju 1971–1981 in 1981–1991. Glavni migracijski tok iz drugih republik je bil torej usmerjen prav v ta del mesta in v mesto nasploh, kar pomeni, da je imelo obmestje pri priseljevanju delovne sile iz drugih republik postransko vlogo. Migracijski tok iz drugih republik je bil najmočnejši v večja mesta in industrijska središča.

Moravče. Od Lukovice se je ob cesti proti vzhodu vlekel še naprej pas, kjer je bilo razmeroma več Neslovencev, pa tudi njena širša okolica na zahodu je bila narodnostno bolj neenovita kot višji hriboviti svet Črnega grabna in večina Moravske doline. Predvsem vzhodno od Morav je bil sklenjen pas naselij, vse od Limbarske gore do meje občine na jugu, z izključno slovenskim prebivalstvom. Delež Neslovencev je bil zelo odvisen od tega, ali je bilo zanje dovolj primernih stanovanjskih stavb, kjer so se lahko naselili kot podnajemniki. Priseljevali so se namreč v obliki neke vrste majhnih kolonij, v katerih so igrali pomembno vlogo sorodstveni odnosi. Tja, kjer si je našel stanovanje najprej eden ali pa manjša skupina priseljencev, so se kmalu priselili še njihovi sorodniki ali pa sovaščani. Tako si lahko razlagamo precej visoke deleže neslovenskega prebivalstva v nekaterih naseljih, kjer ni večjega števila delovnih mest in ki tudi niso v neposrednem zaledju večjih zaposlitvenih središč. Neslovenski prebivalci so se lahko naselili predvsem tam, kjer so se gradila družbena stanovanja, tam, kjer so zasebniki oddajali podnajemniške sobe, in tam, kjer so obstajale različne, navadno starejše nacionalizirane stavbe, npr. gradovi, iz katerih se je po vojni v njih naseljeno slovensko prebivalstvo zaradi slabe kakovosti izselilo. S tem se je odprla možnost za naselitev prebivalcev iz drugih republik, ki so našli zaposlitev v bližnjih zaposlitvenih središčih. Sčasoma si je del teh priseljencev toliko izboljšal standard, da so začeli graditi svoje hiše in se v bistvu vključevati v normalen ritem slovenskega okolja. Vključenost v lokalno skupnost in v njen življenjski ritem je pri neslovenskih stanovalcih podnajemniških stanovanj in javnih, včasih napol podrtih stavb precej manjša. Marsikdaj so zaradi drugačnih kulturnih in civilizacijskih navad tudi naleteli na odpor slovenskih prebivalcev pri vključevanju v skupno življenje naselja, katerega prebivalci so bili. Vsekakor je prinesla narodnostna mešanost v naselja, ki so bila prej popolnoma slovenska, določene novosti in spremembe, ki pa bistvenih pokrajinskih posledic nimajo. Bolj bi lahko rekli, da je prav delež neslovenskega prebivalstva dober kazalec tega, koliko je urbanizacija neko naselje že zajela. Leta 1981 je bilo v domžalski občini še nekaj več kot pol (86) naselij, v katerih so prebivali izključno Slovenci. Največ jih je bilo seveda na hribovitem območju, in sicer skoraj štiri petine (tab. 12). Več kot polovica gričevnih naselij in tretjina dolinskih je bila tudi čisto slovenskih. Na ravninskem območju sta bili taki naselji le dve. V večini dolinskih naselij je bilo tudi nekaj več Neslovencev (dve petini nad občin-skim povprečjem - 6,0 %). Ponekod je delež neslovenskega prebivalstva leta 1981 že dosegel eno desetino. Med večjimi naselji so bila to predvsem tista, v katerih je bilo zgrajenih največ družbenih stanovanj.

V začetku sedemdesetih let je bila občina predvsem v svojem vzhodnem delu še zelo narodnostno homogena. Tedaj so bili še precej bolj kot kasneje tudi na ravnini v ospredju tisti dejavniki, ki smo jih omenjali pri naseljevanju neslovenskega prebivalstva v vzhodnem delu občine do leta 1981. Kjer so obstajale starejše družbene stavbe s slabimi stanovanji in kjer so zasebniki oddajali podnajemniške sobe, tam je bil priliv priseljencev iz drugih republik večji. Kasneje se je posebno z gradnjo tako imenovanih solidarnostnih stanovanj veliko bolj usmeril v glavna naselitvena središča občine. Po letu 1971 so za priseljevanje postala vse zanimivejša tudi naselja zunaj ravninskega območja, če so le imela

dobro prometne zveze z zaposlitvenimi središči na ravnini. Ravninska naselja so bila zaradi vse večjega priliva neslovenskega prebivalstva z njimi v nekem smislu zasičena (prema- lo prostih stanovanj - podnajemniških sob). Zato so priseljenci iskali možnosti za prebi- vanje vse bolj daleč v okolici. Prav zaradi tega se je delež neslovenskega prebivalstva v vzhodnem delu občine povečeval ravno v naseljih ob magistralni in regionalni cesti.

Tab. 12: Naselja občine Domžale po deležu neslovenskega prebivalstva leta 1981 glede na območje, na katero spadajo

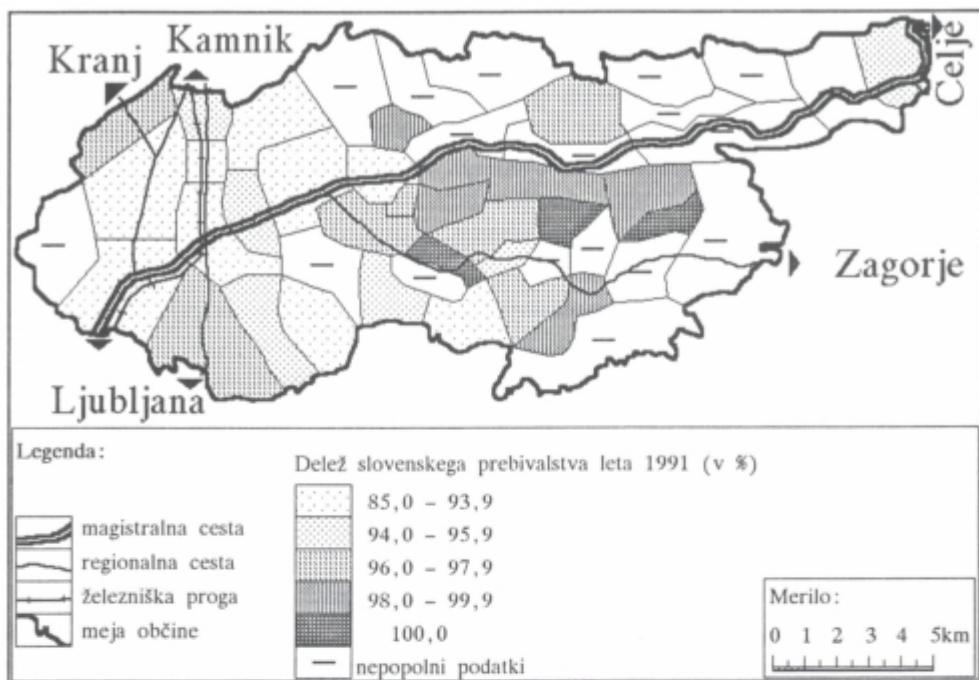
Tab. 12: The settlements of the commune of Domžale by the percentage of non-Slovene inhabitants in 1981 and by region.

Število naselij Urstični delež v % Stolpčni delež v %		Obnočje				
		Ravnin- sko	Dolin- sko	Gričev- no	Hribo- vito	Skupa j
DELEŽ (v %)		1	2	3	4	
0	1	2	9	23	52	86
		2.3	10.5	26.7	60.5	51.8
		6.3	33.3	56.1	78.8	
0.0 do 1.9	2	5	5	8	5	23
		21.7	21.7	34.8	21.7	13.9
		15.6	18.5	19.5	7.6	
2.0 do 3.9	3	7	7	4	2	20
		35.0	35.0	20.0	10.0	12.0
		21.9	25.9	9.8	3.0	
4.0 do 5.9	4	5	3	2	4	14
		35.7	21.4	14.3	28.6	8.4
		15.6	11.1	4.9	6.1	
6.0 in več	5	13	3	4	3	23
		56.5	13.0	17.4	13.0	13.9
		40.6	11.1	9.8	4.5	
Skupa j	-število -delež	32	27	41	66	166
		19.3	16.3	24.7	39.8	100.0

Hi-kvadrat (Pearson): 63.42 (12 stopinj prostosti)

Polja s pričakovano frekvenco nanj kot 5:10 od 20 (50.0%)

Za leto 1991 so podatki o narodnosti precej nepopolni, zato nimamo prave slike o sta- nju predvsem v vzhodnem delu občine (sl. 26). V Sloveniji je bil leta 1991 delež Slovencev 90,5-odstoten v občini Domžale pa 92,0-odstoten. To pomeni, da se je delež Neslovencev povzpел od 6 na 8 %, vendar je bil še vedno pod republiškim povprečjem. Razmere se znotraj občine niso bistveno spremenile. Osrednji ravninski del je imel še vedno največji delež Neslovencev. Ta se je povečal tudi na prehodu ravnine v hriboviti vzhodni del (Dob, Prevoje, Krtina) in v okolici Moravč. Tudi to jasno kaže, kako se urbanizacija širi proti vzhodu in okoli krajevnih središč.

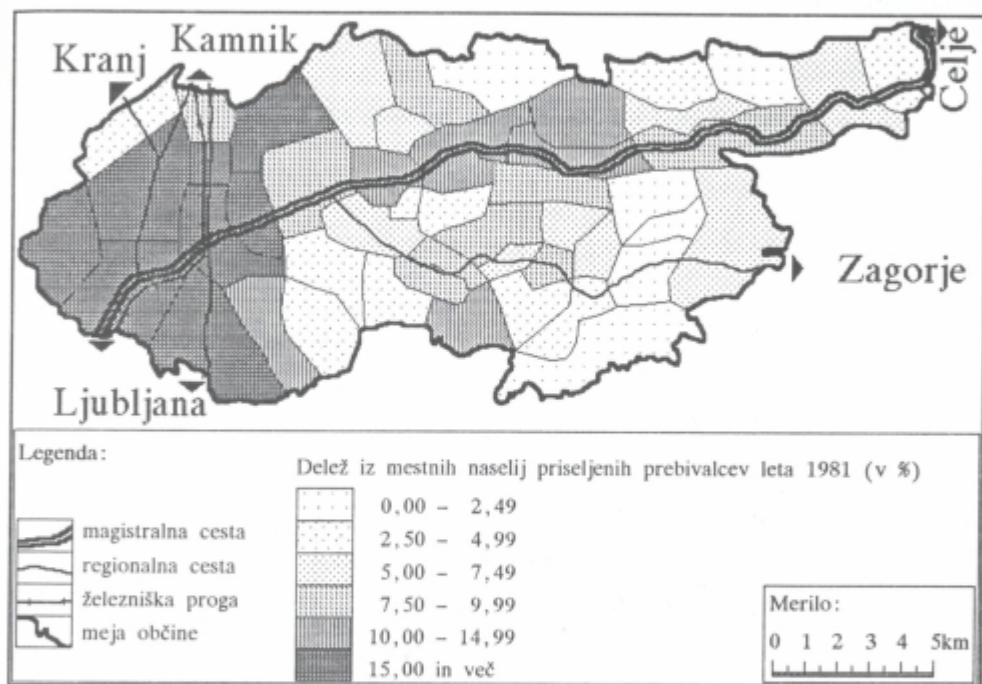

Sl. 26: Narodnostna homogenost občine Domžale leta 1991 (delež slovenskega prebivalstva)
 Fig. 26: The ethnic homogeneity of the commune of Domžale in 1991 (the percentage of Slovene inhabitants).

5.6.2.4. Prebivalci, priseljeni iz mestnih naselij

S širjenjem urbanizacije in z rastjo velikih mest se je v najbolj urbaniziranih območjih zgodil zanimiv preobrat. Mesta niso bila več osrednje najprivlačnejše točke, ampak je to postala njihova okolica, ki je prebivalstvu ponujala drugačne bivalne razmere (te so namreč s spreminjanjem zavesti ljudi pridobile veljavo). V srednjeveškem mestu je imelo status najvrednejšega bivanjskega okolja mestno središče, kasneje v industrijski dobi vilška predmestja, sčasoma pa je to postala okolica mest. To velja predvsem za dežele, kjer je urbanizacija najhitreje napredovala in dosegla najvišje razvojne stopnje. Tudi v ljubljanskem obmestju so obstajale podobne težnje. Seveda so bile prilagojene našim posebnim razmeram, tako družbenogospodarskim kot tudi prostorskostrukturnim. Čeprav Ljubljana v svetovnem merilu ne spada med velika mesta, je bila v njej navzoča težnja po razseljevanju mestnega prebivalstva v okolico. To še ni bilo tako izrazito, da bi lahko ugotavljali absolutno decentralizacijo, vendar je bivanje v mestni okolici že postalo pomembna vrednota. Poleg stalnega preseljevanja mestnega prebivalstva v mestno okolico mesta je bilo zelo pomembno in značilno razseljevanje mestnega prebivalstva ob koncu

tedna. Veliko Ljubljčanov je hodilo na obiske k sorodnikom po skoraj vsej Sloveniji ali pa so potovali v svoja stanovanja za počitek in rekreacijo (vikende). Take "vikend hiše" so bile marsikdaj čisto normalne novozgrajene hiše ali pa obnovljene stare. Veliko je bilo tudi primerov, ko so se v te "vikende" njihovi začasni mestni stanovalci preselili za stalno. Nekateri ljudje so po upokojitvi prepustili stanovanje v mestu svojim odraslim otrokom, sami pa so se preselili. Novi kraj bivanja so urbanizacijski vplivi običajno od tedaj, ko je bil "vikend" zgrajen (kupljen), že toliko spremenili, da je omogočal dovolj dobre razmere za stalno bivanje mestnega prebivalstva. Prednosti, zaradi katerih je bilo bivanje v njih

Sl. 27: Iz mestnih naselij priseljeno prebivalstvo v občini Domžale leta 1981

Fig. 27: The percentage of inhabitants of the commune of Domžale having moved from urban settlements as of 1981.

privlačnejše kot v mestu, pa so se kljub spremembam v glavnem ohranile. To pa ni bila edina in tudi ne najznačilnejša oblika razseljevanja mestnega prebivalstva. Pogosteje so namreč mestni prebivalci kupovali hiše oz. parcele za gradnjo v obmestnih naseljih, posebno tam, kjer je bila dostopnost do mesta z javnimi prevoznimi sredstvi dobra. Tudi zaradi pomanjkanja stanovanj v večjih mestih (Ljubljani) se je v okoliška manjša mestna naselja, kjer je bilo zgrajenih več novih stanovanj, preselilo precej prebivalcev. Bolj kot zanimivost omenimo še to, da so se včasih v mestu z nakupom cenejših stanovanj v obmestju rešili tudi nekaterih socialno ogroženih prebivalcev, ki jim je bilo iz kakršnih koli razlogov treba zagotoviti nadomestno stanovanje.

Da se je mestno prebivalstvo dejansko vse bolj selilo v bližnjo mestno okolico, nam govorijo deleži iz mestnih naselij priseljenega prebivalstva. Od leta 1971 do leta 1981 se je v Sloveniji ta delež povečal od 10,8 na 12,1 %, v domžalski občini pa se je skoraj podvojil (z 9,8 % na 17,6 %) in tako krepko presegel republiško povprečje.

Tab. 13: Naselja občine Domžale po deležu iz mestnih naselij priseljenih prebivalcev leta 1981 glede na območje, na katero spadajo

Tab. 13: The settlements of the commune of Domžale by the percentage of inhabitants having moved from urban settlements as of 1981 and by region.

Število naselij Urstični delež v % Stolpčni delež v % DELEŽ (v %)	Območje				
	Ravnin- sko	Dolin- sko	Gričev- no	Hribo- vito	Skupaj
	1	2	3	4	
0 1			9 26.5 22.0	25 73.5 37.9	34 20.5
0.0 do 2.4 2		3 17.6 11.1	4 23.5 9.8	10 58.8 15.2	17 10.2
2.5 do 4.9 3	1 5.9 3.1	4 23.5 14.8	6 35.3 14.6	6 35.3 9.1	17 10.2
5.0 do 7.4 4	3 11.5 9.4	5 19.2 18.5	9 34.6 22.0	9 34.6 13.6	26 15.7
7.5 do 9.9 5	6 33.3 18.8	3 16.7 11.1	5 27.8 12.2	4 22.2 6.1	18 10.8
10.0 in več 6	22 40.7 68.8	12 22.2 44.4	8 14.8 19.5	12 22.2 18.2	54 32.5
Skupaj -število -delež	32 19.3	27 16.3	41 24.7	66 39.8	166 100.0

Hi-kvadrat (Pearson): 55.59 (15 stopinj prostosti)

Polja s pričakovano frekvenco nanj kot 5:10 od 24 (41.7%)

Skoraj celoten zahodni ravninski del, posebno proti Ljubljani, je imel ta delež večji od 15 % (sl. 27). Naslednje strnjeno območje s še vedno visokim deležem iz mestnih naselij priseljenih prebivalcev se je razprostiralo ob magistralni cesti od Prevoj do Spodnjih Lok. Tudi od tam naprej so bili deleži v obcestnih naseljih višji kot drugje v hribovitih predelih. Nekaj podobnega je veljalo še za del Moravske doline zahodno od Moravč in za Moravče. V hribovitem svetu so bili deleži iz mestnih naselij priseljenih prebivalcev bolj simbolični in bolj kot ne naključni (zlatopoljske vasi, vasi okrog Gabrja pod Špilkom, celotno

območje od Limbarske Gore do južnega roba občine med Dešnom in Veliko vasjo, območje med Trojico in Goričico nad Ihanom).

Na hribovitem območju ni bilo nobenega prebivalca, priseljenega iz mestnega naselja, v več kot tretjini naselij (tab. 13), na gričevnem območju pa v dobri petini. Takih naselij ni bilo ne na dolinskem ne na ravninskem območju. Na slednjem sta celo dobri dve tretjini vseh naselij imeli delež večji od desetine. Tudi dolinskih naselij s takšnim deležem je bilo največ, in sicer med dvema petinama in eno polovico, medtem ko je več kot dve tretjini naselij z gričevnega območja imelo med 2,5 in 7,4 % iz mestnih naselij priseljenega prebivalstva.

Leta 1971 je bilo naselij, v katerih je delež mestnih priseljencev presegal desetino, precej manj. Tudi takrat je po visokih deležih izstopalo ravninsko območje, vendar še zdaleč ne tako enotno kot desetletje kasneje. Glavno območje z visokimi deleži je bilo med Trzinom in Virom. Tudi Lukovica z okolico je bila že tedaj privlačna za priseljevanje mestnega prebivalstva, v Moravški dolini pa le Moravče. Za leto 1991 ustreznih podatkov nismo dobili. Opazna pa je bila težnja po priseljevanju mestnega prebivalstva vse dlje v dolinsko in gričevno zaledje industrializirane in urbanizirane ravnine, s čimer so se urbanizacijski vplivi vse bolj širili tudi na taka območja.

5.6.3. Hiše in stanovanja

Stanovanje je ena od temeljnih človekovih funkcij. Predstavlja tisto potrebo slehernega človeka, od katere je odvisen ne le njegov obstoj, ampak tudi njegov življenjski standard. (Vresk 1990-b, Partzsch, 1970). Z rastjo števila prebivalstva raste tudi potreba po novih stanovanjih. Število članov gospodinjstev se z rastjo življenjske ravni in s spreminjanjem načina življenja v povprečju manjša. Tudi to je pomemben dejavnik, zaradi katerega potreba po stanovanjih raste celo hitreje kot samo število prebivalstva. Posebno velja to za območja, kjer je proces deagrarizacije in urbanizacije v polnem razmahu. V mestih zaradi množičnega priseljevanja primanjkuje stanovanj kljub hitri stanovanjski gradnji. Marsikdaj in marsikje to povzroča različne negativne pojave. To navadno označujemo kot divjo urbanizacijo. V naših razmerah so bili glavni nosilci stanovanjske gradnje posamezniki. To je veljalo predvsem za nemestna območja. Tako rekoč vse enostanovanjske zgradbe zunaj ožjih mestnih območij so gradili zasebniki za lastne potrebe. Ker je bila v naših razmerah cenejša gradnja v lastni režiji kot nakup stanovanja, se je na obmestnih območjih rast naselij naglo razmahnila prav na račun individualnih hiš. Poseben problem pri tem so bile črne gradnje. Zaradi pomanjkanja stanovanj in cenejše individualne gradnje posebno zunaj ureditvenih območij, so številni posamezniki zgradili stanovanjske hiše brez ustreznih dovoljenj na območjih, kjer je bilo to zanje najugodnejše. Z intenzivnim preslojevanjem prebivalstva iz kmečkega v nekmečko se je bistveno spremenilo tudi vrednotenje zemlje, ki večini prebivalstva ni pomenila več dobrine, pomembne za njihov obstoj, ampak je vse bolj postajala sredstvo špekulacij in na drugi strani sredstvo za raz-

meroma ugodno reševanje stanovanjskega vprašanja. Spontan potek urbanizacije in deagrarizacije, ki ga urbanistični stroki ni uspelo obvladati, je slovenska mesta obdal s praviimi venci črnih gradenj (Ravbar, 1975).

Kjer se je industrializacija začela močneje razvijati šele v času, ko so hitro napredovala tudi sodobna prometna sredstva in ko se je naglo razvijala tudi motoriziranost prebivalstva, ni prišlo do tako izrazitega pritiska prebivalstva iz agrarnega zaledja na mesta, saj je takšen hkratni razvoj omogočil obsežno dnevno migracijo. Ta pa je na drugi strani povzročila veliko rast nekmečkih hiš v prej agrarnih naseljih v bližnji in tudi vse bolj oddaljeni okolici mest. Zaradi vse večjega zaposlovanja prebivalstva v mestu so taka nekdanja kmetijska naselja naglo rasla (Vresk, 1990-b) in se preoblikovala. V njih niso več prevladovali elementi kmetijskega. Že njihov zunanji videz s tipičnimi nekmečkimi hišami je govoril o tem, da so se ta naselja preoblikovala in da so v njih prevladovali urbani elementi tako v videzu kot tudi v funkciji. Prvotni predvsem stanovanjski funkciji takih naglo rastočih obmestnih naselij so se sčasoma bolj ali manj pridružile še druge, npr. oskrbne in proizvodne.

S prodorom mestnih elementov v podeželska naselja se ni spreminjala samo njihova zunanja podoba, temveč tudi kakovostna raven njihove stanovanjske in komunalne urejenosti. Novozgrajena stanovanja so bila bolj opremljena, večja gostota poselitve pa je omogočala postopno komunalno urejanje naselij.* Poleg rasti obmestnih naselij na račun preslojenega domačega prebivalstva in prebivalstva, priseljenega iz agrarnega zaledja ali pa iz mest, pa so nekatera naselja doživljala intenzivno rast in preobrazbo zaradi razseljevanja mestnega prebivalstva v podeželsko okolico ob dela prostih dnevi. Deloma je bilo to razseljevanje usmerjeno k sorodnikom na podeželje, deloma pa v počitniška stanovanja - "vikende". Naselja z ugodno lego in zmerno oddaljena od mesta so ponekod preprosto utonila v tovrstni pozidavi. Marsikje so taka nova počitniška naselja zrasla na črno. Toda tudi to je značilna oblika širjenja mestnega načina življenja v podeželsko okolico, ki jo fizično in funkcionalno bistveno spreminja.

Podeželsko naselje - vas je kot fizična tvorba sestavljeno iz hiš, ulic, dvorišč, vrtov itd. Spreminjanje funkcije in oblike teh elementov pomeni tudi preoblikovanje celotne zgradbe vasi (Požeš, 1991). To se najprej kaže s tem, da se naselja širijo ob vaških poteh, ob cestah, ki povezujejo sosednja naselja, ali pa na njivah in vrtovih ob obstoječih hišah. Novi deli naselij se pozidajo z novim tipom stanovanjskih hiš, te pa ustrezajo novim zahtevam, potrebam in možnostim prebivalstva, ki jih je gradilo. Predvsem je pomembno poudariti, da se ta nov tip hiš v nobenem pogledu ni oziral na tradicionalno arhitekturo naselja, temveč mu je bil vzor tip predmestne hiše. Na oblikovanje zelo podobnega tipa sodobne stanovanjske hiše, ne glede na območje, kjer se je pojavljal, so vplivali množičen pretok informacij, ki oblikuje vzore in vrednote, na eni strani in novi gradbeni materiali

* V obmestnih območjih je v Sloveniji vodovodno in električno omrežje že povsod v glavnem zadovoljivo urejeno in prebivalci postavljajo najprej zahteve po asfaltiranju vaških poti - ulic in po ureditvi kanalizacije, povečevanju števila telefonskih priključkov ipd.

na drugi. Slednji so zahtevali nov način gradnje, zato so se na zelo obsežnih območjih pojavljali skoraj enaki gradbeni elementi, ki so bistveno oblikovali zunanost sodobnih hiš. Te so bile navadno nadstropne in podkletene, z garažo v hiši ali pa s posebno zgradbo, kjer je bila garaža. Tudi nove kmečke hiše se niso kaj dosti razlikovale od hiš nekmečkega prebivalstva. Bistvena razlika med domovi enih in drugih je bila predvsem v tem, da so bili kmečki domovi sestavljeni iz stanovanjske hiše in različnih sodobnemu načinu kmečkega gospodarjenja prilagojenih gospodarskih poslopij (hlevi, silosi, kozolci, lope in garaže za mehanizacijo ipd.), nekmečki pa iz stanovanjske hiše ter v nekaterih primerih še iz garaž in delavnic za stalno ali občasno obrtno dejavnost. Naselja pa se niso spreminjala le z rastjo novih delov naselja in in z rastjo znotraj njega samega, temveč so se tudi stari deli naselja zaradi nezadržnega toka modernizacije^{*} spreminjali in prilagajali novim funkcijam in novemu načinu življenja in gospodarjenja. Staro jedro naselja s cerkvijo, župniščem, trgovino, gostilno in šolo je bilo včasih pravo družabno središče naselja. Takšno vlogo pa je vse bolj izgubljalo, saj so nove sodobne trgovine in šole zahtevale ogromno prostora in so se zato prestavljale na rob starega naselja, kjer so nastajala tudi nova stanovanjska območja. Marsikje so se morale zaradi sporov z nekmetijskim prebivalstvom iz jedra vasi preseliti celo kmetije. To je veljalo predvsem za naselja, kjer je bila gostota hiš v starem jedru večja in kjer je bila pretežna večina prebivalstva že nekmečkega. Znotraj starega dela naselja so se širile in izravnavale za sodobni promet in za sodobno gospodarjenje neustrezne vaške poti. Na vaških ulicah in trgih je bila vse bolj v ospredju, kot edina preostala, le še prometna funkcija. Vse bolj so izstopale razne prometne označbe, oglasne table, transformatorske postaje, telefonske govornice ipd., ki so se pridružile ali pa celo zamenjale nekdanje značilne elemente (vaške lipe, napajališča za živino, sakralna znamenja itd.) (Ogorelec, 1989). Lahko rečemo, da se je širjenje mestnega načina življenja v nemestno okolico s spremembami, ki jih je s seboj nosilo, kazalo v oblikovanju nove podobne naselij, ki so v marsikaterem pogledu izgubila svojo krajevno identiteto in se stopila v nekakšnem kotlu tujih in iz drugačnih razmer prinešenih vzorov. Posledica tega pa je razvrednotenje kulturne dediščine vasi in njeno siromašenje v kulturnem in estetskem pogledu (Požeš, 1991).^{**}

* Z vidika suburbanizacije je zanimiva opredelitev modernizacije, ki pravi, da jo sestavljajo mehanizmi, prek katerih se uveljavljata gospodarska rast in razvoj oziroma se povečuje ta, prek katerih se zagotavljata gospodarska in družbena infrastruktura in prek katerih vlada zagotavlja stabilnost in učinkovitost, in sicer vse le z enim in edinim ciljem – povečati kakovost življenja splošno (Conzen, 1986, str. 11).

** Melik (1936, str. 589) je že pred več kot pol stoletja zapisal: "V novejšem času se hiša po Slovenskem bodisi po zunanji obliki kot po notranji razdelitvi izenačuje in nastaja nekakšen srednjeevropski tip, ki ima čedalje manj izrazitih pokrajinskih ali etnografskih značilnosti. Opažamo ga zlasti v predmestnih delih in v okolici večjih mest ter industrijskih krajev pa tudi v malih mestih in trgih. Širi se pretežno z ljudmi, ki niso zaposleni samo v kmetijstvu, zato bi ga lahko označili kot urbano-ruralni tip."

5.6.3.1. Velikost in rast naselij

Fizična rast naselij je od vseh sprememb v pokrajini verjetno najvidnejša. Priseljevanje novega prebivalstva, ob zanemarljivo majhnem odseljevanju, povzroča v obmestnih naseljih veliko fizično rast. Ta naselja pa tudi spreminjajo prvotno agrarno podobo in postajajo vse bolj podobna predmestnim predelom. Kjer so razdalje med naselji majhne, velika fizična rast slejkoprej povzroči zraščanje. Večina naselij na Kamniškobistriški ravnini se je v obdobju 1961-1981 podvojila. To je bilo obdobje najintenzivnejše rasti, takrat je prišlo do neke vrste aglomeracije manjših in večjih naselij, ki so se ob glavnih cestnih povezavah med seboj že stikala ali pa je bilo med njimi že zanemarljivo malo nepozidanega prostora. Ta aglomeracija sega danes od Mengša, kot drugega središča občine na severozahodu Kamniškobistriške ravnine prek Loke skoraj brez prekinitve do Trzina. Ta se je že dalj časa z načrtno stanovanjsko gradnjo na slabših močvirnih zemljiščih širil proti jugozahodu in je tako z najnovejšo obsežno obrtno cono tako rekoč že zelo blizu predmestnim območjem Ljubljane, in to ne samo po fizični bližini, ampak tudi po drugih značilnostih. Z Domžalami je Trzin povezan prek Depale vasi. Vendar ta zveza ni tako trdna in je na nekaj mestih pretrgana z manjšimi nepozidanimi površinami. Zaradi varovanja kakovostnih zemljišč se to vmesno območje tudi v zadnjem času ni smelo pozidati in tako zraščanje ni napredovalo. Domžale so kot mesto nastale iz več bližnjih naselij ob križišču cest Ljubljana-Celje in Kamnik-Ljubljana (prek Šentjakoba). Zato se raztezajo ob teh cestah proti zahodu in jugu. Proti jugu jih večje kmetijske površine ločujejo od naselij v južnem delu ravnine. Proti jugovzhodu pa se iz Domžal obcestna poselitve nadaljuje na drugi strani Kamniške Bistrice prek Zaboršta in Preloga do Ihana. Ta krak je nekoliko ožji in se razširi le v jedrih naselij, sicer pa gre vmes le za neprekinjeno vrsto hiš bodisi na eni ali drugi strani ceste. Na severu so Domžale zraščene z Rodico, ta pa še naprej z Jaršami, ki se z manjšo prekinitvijo med Srednjimi in Zgornjimi Jaršami nadaljujejo v Preserjah pri Radomljah. Vzporedno s tem krakom se območje še bolj strnjene poselitve vleče na drugi strani Kamniške Bistrice, od Podrečja in Vira vzhodno od Domžal prek Škrjančevega do Radomelj. Te se prek Kamniške Bistrice povezujejo s Preserjami in Homcem in tako je krog sklenjen. Od tu naprej se poselitve ob cesti proti Kamniku nadaljuje in tu sta prek Homca in Preserij pri Radomljah domžalska in kamniška aglomeracija kot s popkovino povezani v dolg obcestni mestni organizem. S skoraj 40.000 prebivalci na okoli trideset kvadratnih kilometrih je bila to aglomeracija, ki je po številu prebivalstva presegala vsa mestna naselja v Sloveniji, razen Ljubljane in Maribora. Tudi gostota poselitve znotraj zelo grobo zarisanih meja opisane aglomeracije je bila zelo velika (okoli 1300 prebivalcev na kvadratni kilometer).

Indeksi rasti števila hiš 1981/1961 prek dvesto nam nazorno kažejo, da je ravno obdobje šestdesetih in sedemdesetih let ustvarilo to obcestno obmestno aglomeracijo. Stara kmečka jedra so se v naseljih, ki jo sestavljajo, tako rekoč izgubila med številnimi novozgrajenimi hišami nekmečkega prebivalstva. V nekaterih predelih so zrasla prava vilška naselja hiš s tipičnimi parkovno urejenimi vrtovi in z obveznimi ograjami okoli parcel. V

tem obdobju so se podvojila tudi nekatera naselja v vzhodnem delu občine, vendar je šlo predvsem za zelo majhne kraje. Tudi vzhodni del občine od dolin pa do hribovja je bil torej vsaj ponekod že močno pod vplivom sprememb, ki jih je prinašalo širjenje mestnih vplivov v obmestje. Večje strnjeno območje, kjer naselja niso rasla, je bilo le na severnem obrobju Črnega grabna. Slaba dostopnost je marsikje preprečevala rast naselij zato so ohranila svojo kmetijsko naravo in videz. Kar dve petini naselij hribovitega območja se ni

Tab. 14: Naselja občine Domžale po indeksu rasti števila hiš 1981/1961 glede na območje, na katero spadajo

Tab. 14: The settlements of the commune of Domžale by the rate of growth of the number of houses 1981/1961 and by region.

Število naselij Urstični delež v % Stolpčni delež v %	Območje				
	Ravnin- sko	Dolin- sko	Gričev- no	Hribo- vito	Skupa.j
DELEŽ (v %)	1	2	3	4	
0 do 99.9 1	1 12.5 3.1	1 12.5 3.7	2 25.0 4.9	4 50.0 6.1	8 4.8
100 2		2 6.7 7.4	6 20.0 14.6	22 73.3 33.3	30 18.1
100.0 do 119.9 3	2 6.1 6.3	3 9.1 11.1	10 30.3 24.4	18 54.5 27.3	33 19.9
119.9 do 149.9 4	7 16.3 21.9	14 32.6 51.9	13 30.2 31.7	9 20.9 13.6	43 25.9
150.0 in več 5	22 42.3 68.8	7 13.5 25.9	10 19.2 24.4	13 25.0 19.7	52 31.3
Skupaj -število -delež	32 19.3	27 16.3	41 24.7	66 39.8	166 100.0

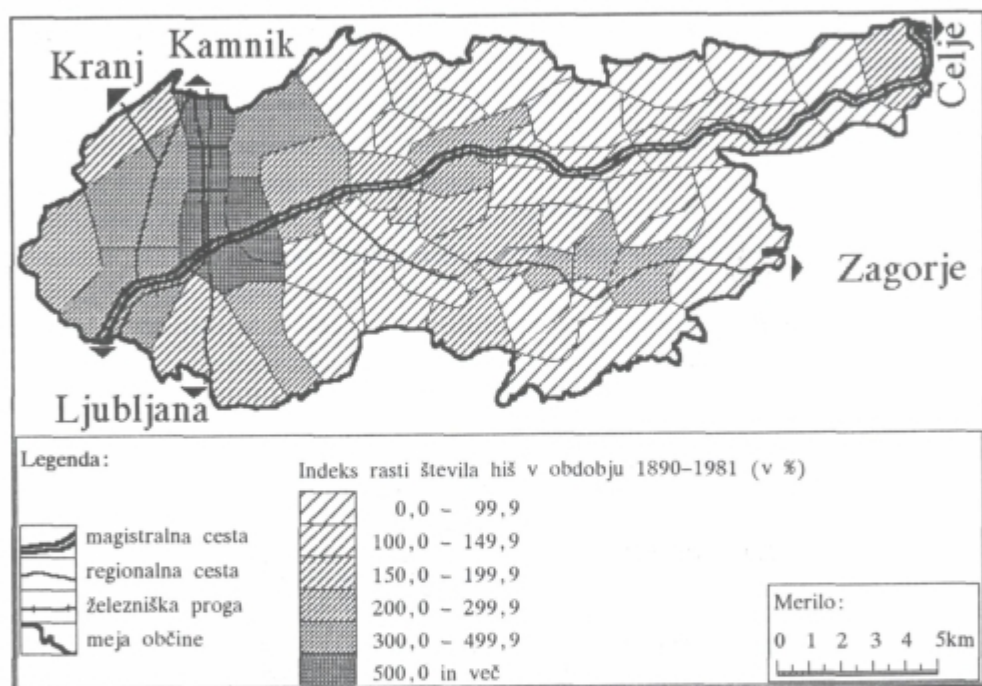
Hi-kvadrat (Pearson): 52.62 (12 stopinj prostosti)

Polja s pričakovano frekvenco nanj kot 5: 5 od 20 (25.0%)

povečalo ali pa se je celo zmanjšalo v obdobju 1961-1981, pa tudi ena petina naselij gričevnega območja je v šestdesetih in sedemdesetih letih še stagnirala. Ravninska naselja so se skoraj vsa brez izjeme zelo povečala (tab. 14). Dolinska naselja so se večinoma povečala vsaj za petino in le redka med njimi so stagnirala ali zelo počasi rasla.

Seveda pa ne gre vse urbane rasti naselij pripisati le dvema desetletjema, ko je bila ta največja. Devetdesetletno obdobje od 1890 do 1981 nam pokaže, da je bila v osrednjem delu ravnine, predvsem ob železniški progi, ta rast tudi že prej zelo velika (sl. 28). Domža-

le, Vir in pas naselij od Domžal na sever do meje s kamniško občino sestavljajo območje, v katerem se je število hiš povečalo za več kot petkrat. Od tod proti robu ravnine so se indeksi manjšali, ves hriboviti, vzhodni del pa je v tem obdobju v primerjavi z ravnino imel zelo skromno rast. Nekoliko je od takšne podobe odstopalo le območje okoli Lukovice in Moravč s še nekaj naselji vzhodno od njih. Seveda pa je bilo to predvsem posledica rasti v zadnjem delu omenjenega obdobja, ko se je urbanizacija začela širiti tudi na vzhod.

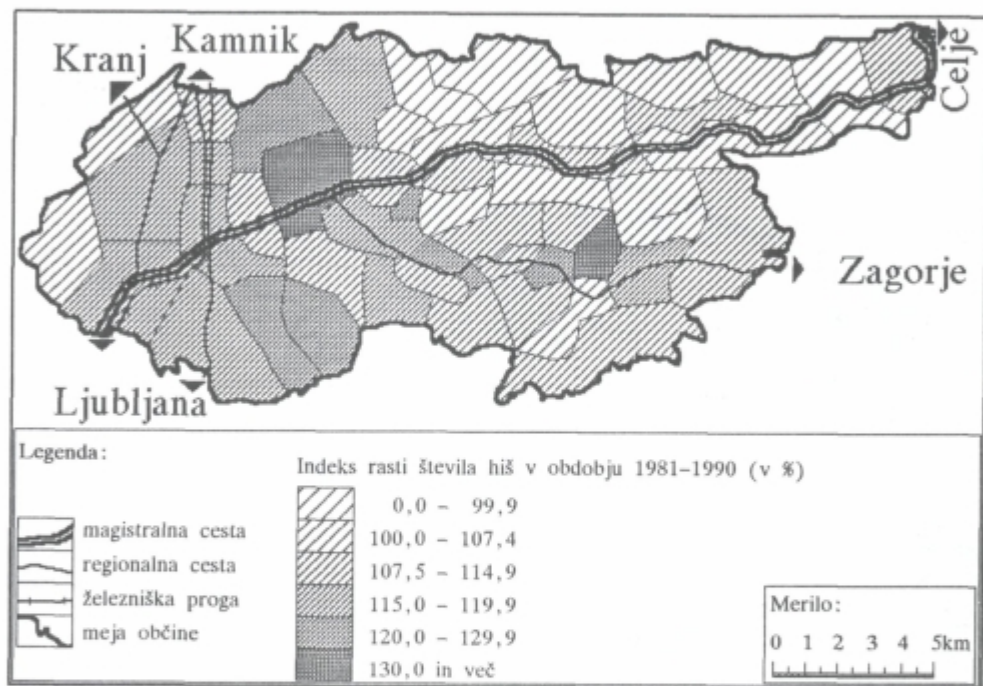
Sl. 28: Rast števila hiš v občini Domžale od 1890 do 1981

Fig. 28: The growth in the number of houses in the commune of Domžale from 1890 to 1981.

Po letu 1981 rast naselij na ravnini ni bila več v takem razmahu (sl. 29). Osrednji del ravnine je sicer še vedno močno rasel, vendar je bila relativna rast večja bolj na obrobju prej opisane aglomeracije (npr. Ihan z okolico na jugovzhodu, predvsem pa Dob na vzhodu). V vzhodnem delu občine je izstopala skupina naselij okoli Moravč. V tem obdobju je marsikatero naselje pri rasti naletelo na omejitve, ker so bila najboljša zemljišča z zakonom zaščitena in na njih gradnja ni bila dovoljena. Zato so lahko rasla le navznoter s povečevanjem gostote pozidanosti. Vendar pa to ni dovoljevalo tako hitre rasti kot širjenje v okolico. Veliko več kot pred letom 1981 je bilo tudi naselij, ki sploh niso rasla ali pa so se le malenkostno povečala (npr. območje okoli Učaka, območje med Dupeljnam in Zlatim Poljem). Taka naselja so bila pogostejša v hribovitem svetu Črnega grabna kot v Moravški dolini. Tukajšnja regionalna cesta je v tem obdobju pomenila očitno nekoliko

večjo spodbudo za rast kot pa magistralna skozi Črni graben. Nekoliko slabše javne prometne zveze z glavnimi zaposlitvenimi območji je omilila boljša opremljenost z osebnimi avtomobili.

Stanovanjska gradnja je bila posebno nagla v obdobju tik pred letom 1981. Kasneje so se razmere zanjo naglo poslabševale, in sicer zaradi vse ostrejšje gospodarske krize in vse večjega realnega padanja kupne moči večine prebivalstva. Gradnja hiš v lastni režiji je

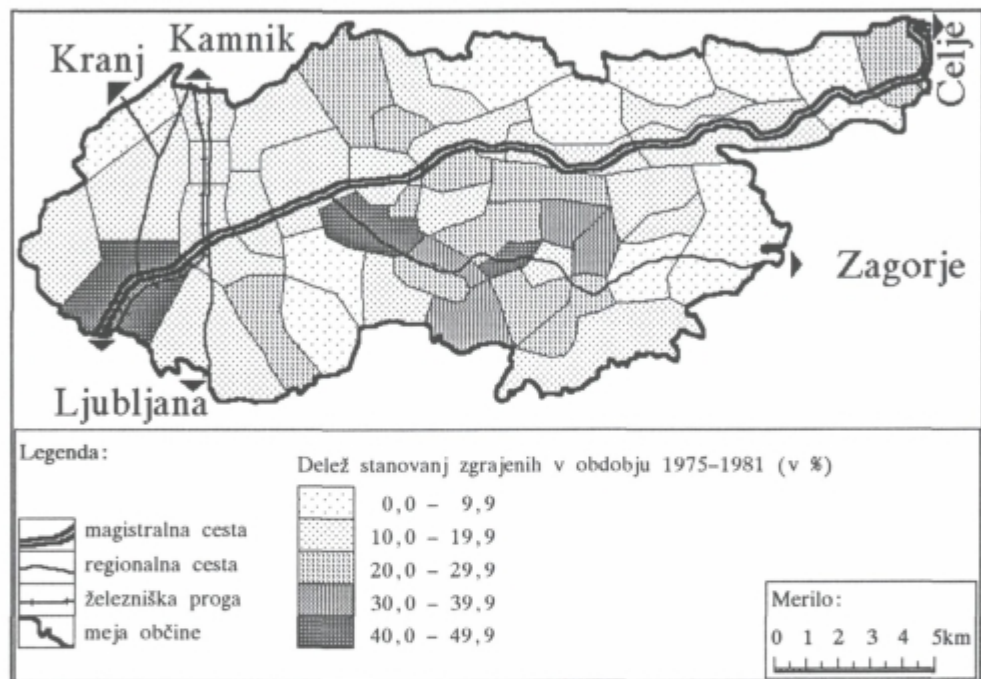

Sl. 29: Rast števila hiš v občini Domžale od 1981 do 1990

Fig. 29: The growth in the number of houses in the commune of Domžale from 1981 to 1990.

bila cenejša od nakupa stanovanja. Lastno vloženo delo ter delo sorodnikov in prijateljev je lahko v tolikšni meri nadomestilo premajhen razpoložljivi kapital graditeljev, da so bili sposobni razmeroma hitro rešiti stanovanjsko vprašanje. V tak način reševanja jih je sililo tudi pomanjkanje stanovanj v mestnih naseljih. Večina graditeljev je gradila hiše, dovolj prostorne za ureditev dveh stanovanj, čeprav jim je sprva uspelo za bivanje urediti le eno. Drugo stanovanje je bilo namenjeno otrokom in uredilo naj bi se, ko bi otroci odrasli. Zato je bilo v zasebnih družinskih hišah še precej rezervnih stanovanjskih zmogljivosti. Te bodo mogoče ob zaostrenih razmerah in vse slabših možnostih za gradnjo in nakup novih stanovanj lahko reševale vprašanje bivanja za del prebivalstva. Ob koncu sedemdesetih let in v začetku osemdesetih so bile razmere za gradnjo tudi zaradi razmeroma ugodnih posojilnih pogojev zelo dobre. Zato ne preseneča, da je bila leta 1981 kar petina

stanovanj v domžalski občini zgrajenih po letu 1975 (sl. 30). Ker so ravniska naselja že dalj časa hitro rasla, v njih deleži novih stanovanj niso bili tako zelo visoki kot v naseljih, ki so začela naglo rasti šele proti koncu sedemdesetih let. Tako se je na ravnini v obdobju 1975-1981 izredno povečal samo Trzin (SOE Depala vas - Trzin: delež hiš, zgrajenih v tem obdobju, 41,5-odstoten). Sicer pa so bili višji deleži značilnejši za Moravsko dolino kot za Kamniškobistriško ravnino. To velja predvsem za zahodnejši del doline, vzhodni del okoli

Sl. 30: Stanovanja, zgrajena od 1975 do 1981, v občini Domžale

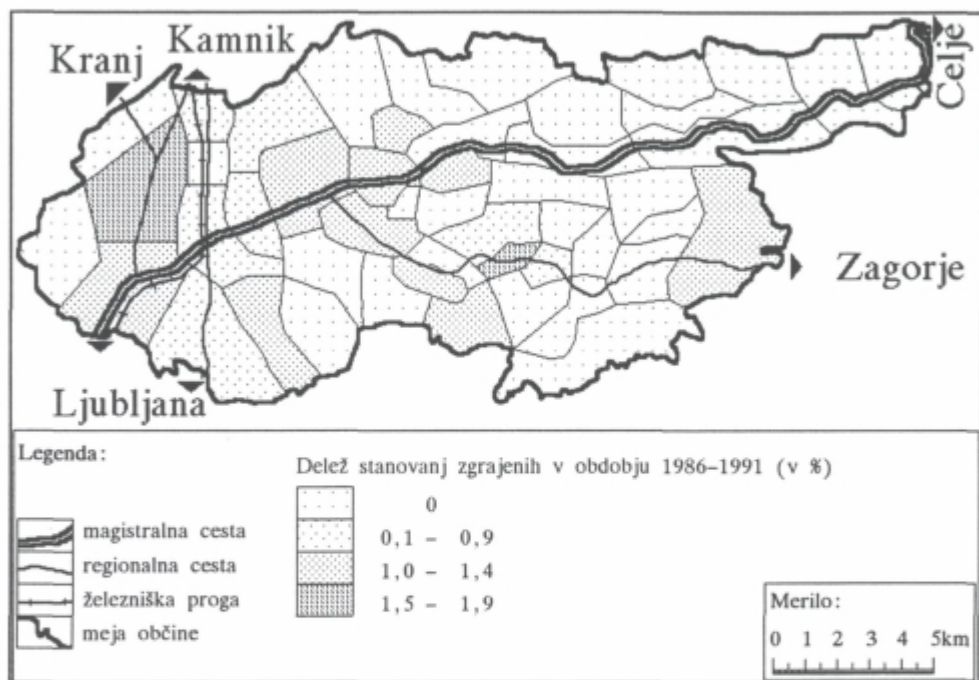
Fig. 30: The number of dwellings built in the commune of Domžale from 1975 to 1981.

Peč pa je predstavljal pravo nasprotje. Nizke deleže je imel tudi celoten hriboviti, severni rob Črnega grabna, medtem ko so imela tamkajšnja dolinska naselja podobne deleže kot ravniska. Nadpovprečni so bili tudi deleži konec sedemdesetih let zgrajenih hiš na Trojanah. Od naselij, kjer je bila nova stanovanjska gradnja hitra, omenimo še Rova vzhodno od Radomelj, ki pomenijo nekakšen podaljšek domžalsko-kamniške aglomeracije od Radomelj proti vzhodu, in Prelog kot del aglomeracijskega kraka od Domžal proti Ihanu.

Na ravninskem delu je bila v mestnih naseljih gradnja bolj nadzorovana in načrtno usmerjana kot v drugod, zato je bila tudi gostota hiš večja, parcele pa manjše. K temu so prispevali tudi višja cena zemljišč in višji komunalni prispevki. Tudi zato je bila privlačnejša gradnja na skrajnem robu ravnine ter v dolinah in v nižjem gričevju. Tam so naselja kljub številnim novogradnjam še vedno ostala manj strnjena, gostota prebivalstva v njih

pa precej manjša. Zato je bila tamkajšnja komunalna opremljenost precej slabša, njeno izboljšanje pa je (bo) zahtevalo veliko večje vlaganje prebivalcev.

Če je bila za konec sedemdesetih let značilna zelo nagla stanovanjska gradnja, pa je veljalo za konec osemdesetih prav nasprotno. Delež stanovanj, zgrajenih od 1986 do 1991, je bil tako v Sloveniji kot v občini Domžale manjši od stotine (0,9 %). V veliki večini vzhodnega dela občine ni bilo zgrajeno nobeno novo stanovanje. To velja za ves Črni

Sl. 31: Stanovanja, zgrajena od 1986 do 1991, v občini Domžale

Fig. 31: The number of dwellings built in the commune of Domžale from 1986 to 1991.

graben, od Lukovice do Trojan, in tudi za precejšen del Moravske doline. Nadpovprečni so bili deleži stanovanj, zgrajenih od 1986 do 1991, na prehodu ravnine v hriboviti svet (od Doba prek Šentvida pri Lukovici do Rafolč oziroma ob regionalni cesti proti Moravčam prek Krtine do Vrhpolja). Seveda pa so tudi tam deleži komaj presegali en odstotek. Na ravnini sta imeli takšne deleže SOE Ihan-Prelog-Selo in Depala vas-Trzin, SOE Loka-Mengeš pa je imela celo en odstotek in pol stanovanj, zgrajenih v obdobju 1986-1991. Najbolj drastično se je gradnja zaustavila v slabše dostopnih naseljih in v tistih, kjer so izraziti omejitveni dejavniki onemogočali nadaljnjo fizično rast naselja (npr. zakonsko zaščitena zemljišča prve kategorije, infrastrukturni koridorji...). Najpomembnejši pa je bil seveda vsepovsod gospodarski dejavnik. Ta je precej prispeval tudi k temu, da se je še tista skromna gradnja, ki se je ohranila, usmerila na obrobje najbolj urbaniziranega osrednjega

ravninskega območja.

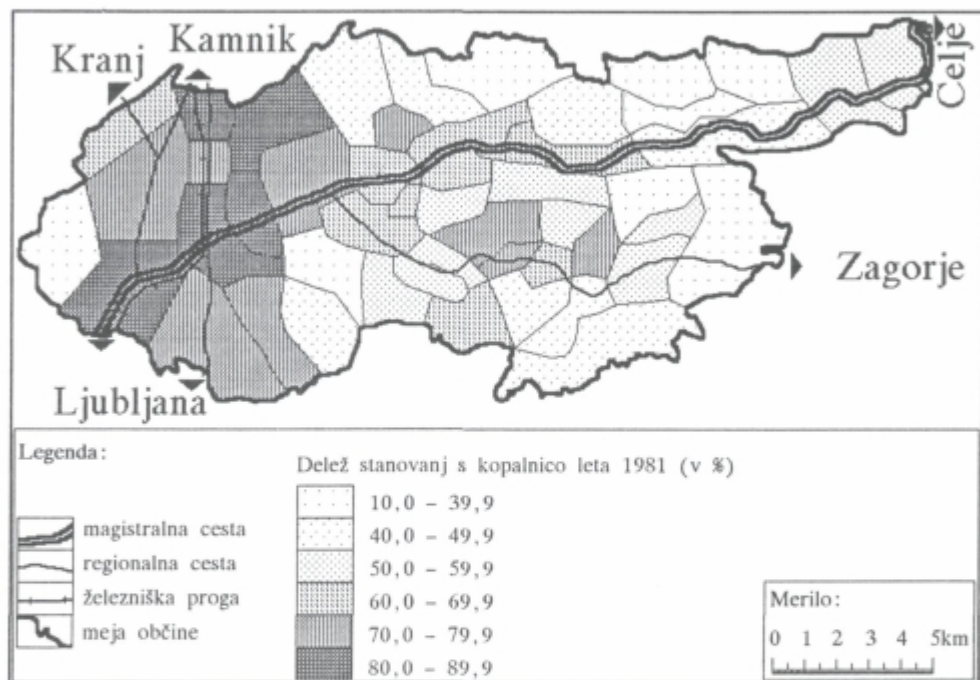
Eden od kazalcev stopnje urbaniziranosti, ki temelji na podatkih o številu stanovanj in hiš, je število stanovanj na hišo. Čeprav nismo imeli povsem enako dobljenih podatkov o številu stanovanj in hiš, smo ti dve števili le primerjali in za leto 1981 ugotovili, da je bilo število stanovanj na hišo v večini naselij majhno. Poleg Domžal so imeli več kot povprečno dve stanovanji na hišo le še Škrjančevo, Turnše in Češenik. Ta naselja pa so bila majhna, z manj kot tridesetimi stanovanji. V Turnšah in Češeniku je bil vzrok za več stanovanj na hišo poleg njune majhnosti tudi dejstvo, da je bilo v teh dveh naseljih več stanovanj v starih grajskih poslopih, Škrjančevo pa je imelo dva manjša stanovanjska bloka. Kako zelo so prevladovale enostanovanjske hiše, kaže to, da je imel celo Mengeš kot drugo največje naselje v občini manj kot povprečno dve stanovanji na hišo. Večstanovanjske hiše so bile značilnost predvsem ravninskih naselij severno od Domžal. Vendar večjih strnjeno pozidanih površin z večstanovanjskimi bloki, razen v Domžalah in Mengšu, ni bilo. Tudi v večjih ravninskih naseljih je bilo ponavadi le po nekaj večstanovanjskih blokov (navadno v središču naselja). V takih stavbah so bili poleg tega običajno še poslovni prostori (npr. trgovina, pošta, sedež krajevne skupnosti ipd.). Več stanovanj je bilo le še v posameznih večjih starejših stavbah, ki pa so se v glavnem že povsem izgubile med številnimi enostanovanjskimi novogradnjami povojnega obdobja in posebno zadnjih treh desetletij. V vzhodnem delu občine so bila naselja, kjer je prišlo povprečno več kot eno stanovanje na hišo, zelo redka in v glavnem tudi vsa zelo majhna. Izjemi sta bili seveda obe območni središči Lukovica in Moravče.

5.6.3.2. Opremljenost stanovanj

Fizična rast naselij ne spreminja le njihove velikosti, ampak tudi njihovo zunanjo podobo. Novozgrajene hiše in stanovanja so le izjemoma namenjena kmečkemu prebivalstvu. Tudi v pretežno kmetijskih naseljih so nove hiše praviloma gradili nekmečki prebivalci. To so bili lahko priseljenci od drugod ali pa otroci kmečkih staršev, ki niso bili dediči in so si zgradili lastno hišo na parceli, dobljeni od staršev. V obeh primerih pa je zaradi drugačnega načina življenja drugačen tudi tip stavbe. Ta se ne razlikuje bistveno od mestnih enodružinskih hiš. Z večanjem deleža novih hiš se je vse bolj izgubljala prvotna agrarna podoba naselja. Nove hiše nekmečkega prebivalstva so praviloma tudi bolj opremljene kot kmečke. Skoraj vse imajo kopalnico, zato je to lahko kazalec dosežene stopnje preobrazenosti naselja. Ta je bila največja v ravninskih naseljih, kjer so stara vaška jedra izginila med številnimi novozgrajenimi hišami nekmečkega prebivalstva. Skoraj nikjer v zahodnem delu občine delež stanovanj s kopalnicami leta 1981 ni bil manjši od 70 % (sl. 32). Pas naselij od Trzina prek Domžal in Vira do Radomelj in Homca pa je imel ta delež višji od štirih petin. Vzhodni del občine je imel precej nižjo stanovanjsko raven. Deleži so se gibali okoli polovice, le ob obeh cestah se je z ravnine vlekel pas z nekoliko višjimi deleži stanovanj s kopalnico (okoli dve tretjini). V Črnem grabnu je segal do Zgornjih Lok, v

Moravski dolini pa do Moravč in naselij vzhodno od njih. Hriboviti obod obeh dolin je imel ponekod še zelo nizko stanovanjsko raven. Tako sta imeli npr. SOE Zlato Polje in Limbarska Gora manj kot četrtno stanovanj s kopalnico. Dobeno na skrajnem zahodu občine pa je bilo v tem pogledu še na slabšem (15,4 %).

Razlike med območji so bile precejšnje (tab. 15). Na ravninskem je precej več kot dve tretjini vseh naselij imelo več kot tričetrtinski delež stanovanj s kopalnico. Tudi velika

Sl. 32: Opremljenost stanovanj s kopalnicami v občini Domžale leta 1981

Fig. 32: The percentage of dwellings with bathrooms in the commune of Domžale in 1981.

večina dolinskih naselij (59,2 %) je imela več kot tri petine stanovanj s kopalnico. Na gričevnem območju so bila naselja z dokaj različnimi deleži precej enakomerno zastopana. Najmanj je preobrazba zajela hribovita naselja. Kar 35 od 66 tamkajšnjih naselij (53,1 %) je imelo delež stanovanj s kopalnico manjši od 48 %.

Leta 1971 je bila seveda podoba precej drugačna. Predvsem je bila stopnja preobrazbe še precej manjša. Velik del naselij, predvsem seveda hribovitih (skoraj pol), je bil še povsem brez stanovanj s kopalnico. Vzrok za to je bilo tedaj še precej slabše razvito vodovodno omrežje.

Do leta 1991 pa se je stanje tudi v vzhodnem delu občine precej izboljšalo (sl. 33). Delež stanovanj s kopalnico se je v občini od 77,1 % v letu 1981 povzpela na 91,8 %. Najnižji delež (SOE Češnjice - Jelša - Lipa - Poljane - Selce - Veliki Jelnik) je bil večji od

polovice (53,5 %). Kot kaže delež stanovanj s kopalnico, je bila najvišja stanovanjska raven na območju Trzina in Domžal z okolico. Tudi preostali del ravnine ni veliko zaostajal. Nekoliko manj je preobrazba zajela južni rob (SOE Bišče-Dragomelj-Mala Loka-Pšata-Šentpavel), nekoliko pa je navzdol odstopala tudi SOE Preserje-Zg. Jarše, vendar ne

Tab. 15: Naselja občine Domžale po deležu stanovanj s kopalnico leta 1981 glede na območje, na katero spadajo

Tab. 15: The settlements of the commune of Domžale by the percentage of dwellings with bathrooms in 1981 and by region.

Število naselij Urstični delež v % Stolpčni delež v %	Območje				
	Ravnin- sko	Dolin- sko	Gričev- no	Hribo- vito	Skupaj
DELEŽ (v %)	1	2	3	4	
0 do 33.3 1	1 2.8 3.1	2 5.6 7.4	8 22.2 19.5	25 69.4 37.9	36 21.7
33.4 do 47.9 2		3 14.3 11.1	8 38.1 19.5	18 47.6 15.2	21 12.7
47.9 do 59.9 3	1 3.2 3.1	6 19.4 22.2	8 25.8 19.5	16 51.6 24.2	31 18.7
59.9 do 74.9 4	7 18.9 21.9	18 27.0 37.0	12 32.4 29.3	8 21.6 12.1	37 22.3
75.0 in več 5	23 56.1 71.9	6 14.6 22.2	5 12.2 12.2	7 17.1 10.6	41 24.7
Skupaj -število -delež	32 19.3	27 16.3	41 24.7	66 39.8	166 100.0

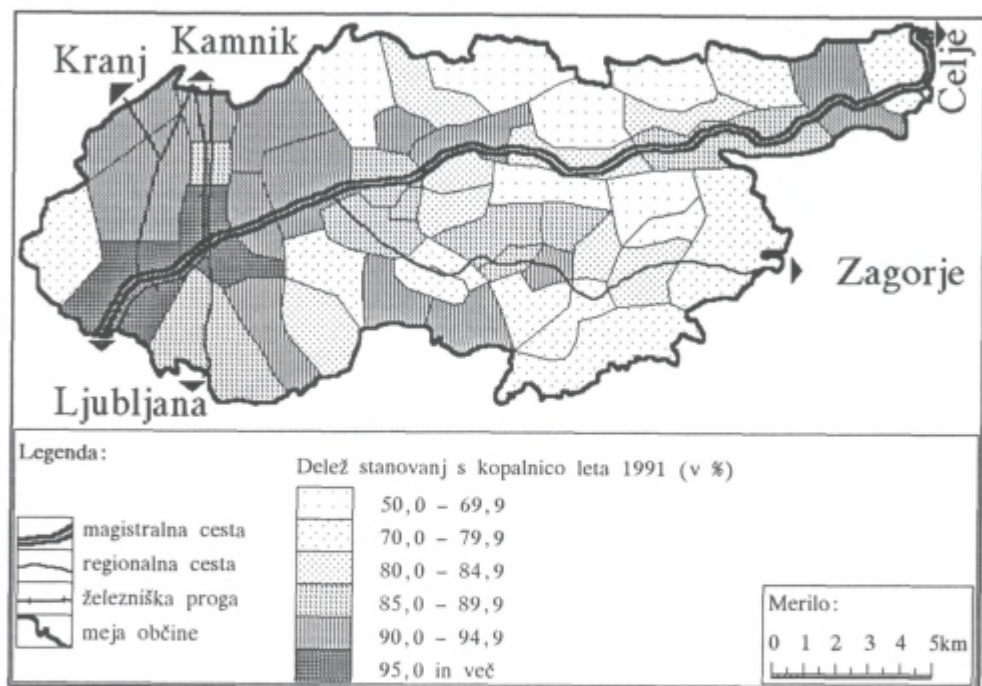
Hi-kvadrat (Pearson): 70.48 (12 stopinj prostosti)

Polja s pričakovano frekvenco nanj kot 5: 2 od 20 (10.0%)

bistveno. Tudi tu je bil delež stanovanj s kopalnico skoraj devet desetin. Precej visoki deleži so se z ravnine nadaljevali v Črni graben in Moravško dolino. V Lukovici z okolico in v Moravčah so bili deleži povsem na ravni ravninskih naselij. Le hribovito obrobje je imelo še vedno precej slabše opremljena stanovanja. Tja je preobrazba segla v precej manjši meri.

Pomemben kazalec stopnje urbaniziranosti je tudi delež kmečkih domov v naselju. Ti se že na zunaj bistveno razlikujejo od domov prebivalcev, ki se ne ukvarjajo s kmetijstvom, zaradi funkcij, ki jih morajo opravljati. Tudi kmečki domovi se spreminjajo in prilagajajo spremembam v načinu obdelovanja zemlje in modernemu načinu gospodarjenja. Pri tem ni bistvenih razlik med domovi prebivalcev, ki imajo poleg kmečkega dela še zapo-

slitev zunaj kmetijstva, in med tistimi, ki jim je kmetijstvo edina dejavnost. Naselja, kjer je delež gospodinjstev brez kmečkega gospodarstva močno presegel delež tistih, ki kmečko gospodarstvo imajo, so se veliko bolj spremenila tako po zunanji podobi kot po funkciji, kot tista, kjer je bilo gospodinjstev s kmečkim gospodarstvom v primerjavi z drugimi še veliko. V domžalski občini nam je primerjava med številom hiš in gospodinjstev s kmečkim gospodarstvom pokazala, da je bila leta 1981 večina naselij na ravnini že povsem

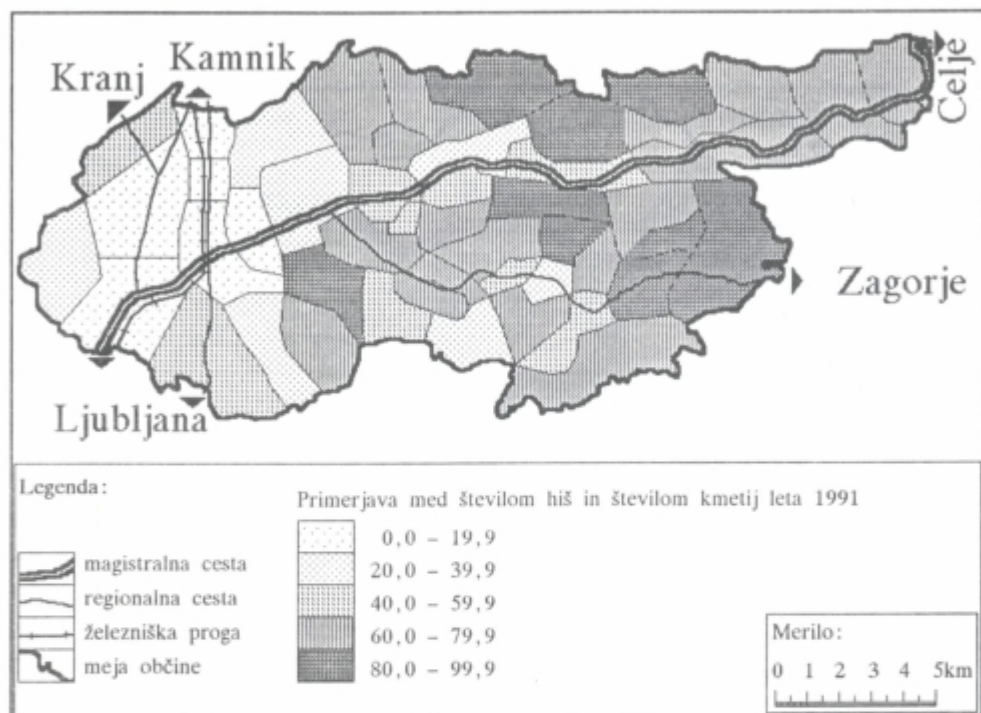

Sl. 33: Opremljenost stanovanj s kopalnicami v občini Domžale leta 1991

Fig. 33: The percentage of dwellings with bathrooms in the commune of Domžale in 1991.

nekmečkih (sl. 34). V njih je bilo kmečkih domov že občutno manj kot hiš nekmečkega prebivalstva. Ker običajno v eni hiši ne živi več kot eno gospodinjstvo s kmečkim gospodarstvom, nam primerjava med številom gospodinjstev, ki imajo kmečko gospodarstvo, in vsemi hišami v naselju posredno kaže razmerje med kmečkimi in nekmečkimi domovi. Najbolj urbanizirani osrednji del ravnine je imel že manj kot petino kmečkih domov. Posebno Vir, ki je bil dolgo časa osrednje priselitveno območje, se je na račun individualnih stanovanjskih hiš toliko povečal, da je bil delež kmečkih domov v njem komaj še nekaj večji od desetine (SOE Količevo-Podrečje-Vir: 12,9 %). Topole in Dragomelj z okoliškimi naselji so v letu 1981 kazali še precej bolj kmetijsko podobo kot osrednji urbanizirani del ravnine, saj je bilo tam skoraj toliko kmečkih domov kot hiš nekmečkega prebivalstva. V vzhodnem delu občine je bila slika obrnjena. Vzhodno od Moravč je bilo veliko strnjeno

območje, kjer so bile hiše izključno nekmečkega prebivalstva zelo redke (ena petina in manj od vseh hiš). Tako manjše območje je bilo tudi v višjem svetu severno od Moravč in zahodno od Limbarske Gore, v Črnem grabnu pa je bil tako malo urbaniziran ves severni hriboviti rob, od zlatopoljskih vasi na zahodu prek Češnjic do Sele na vzhodu. Tudi

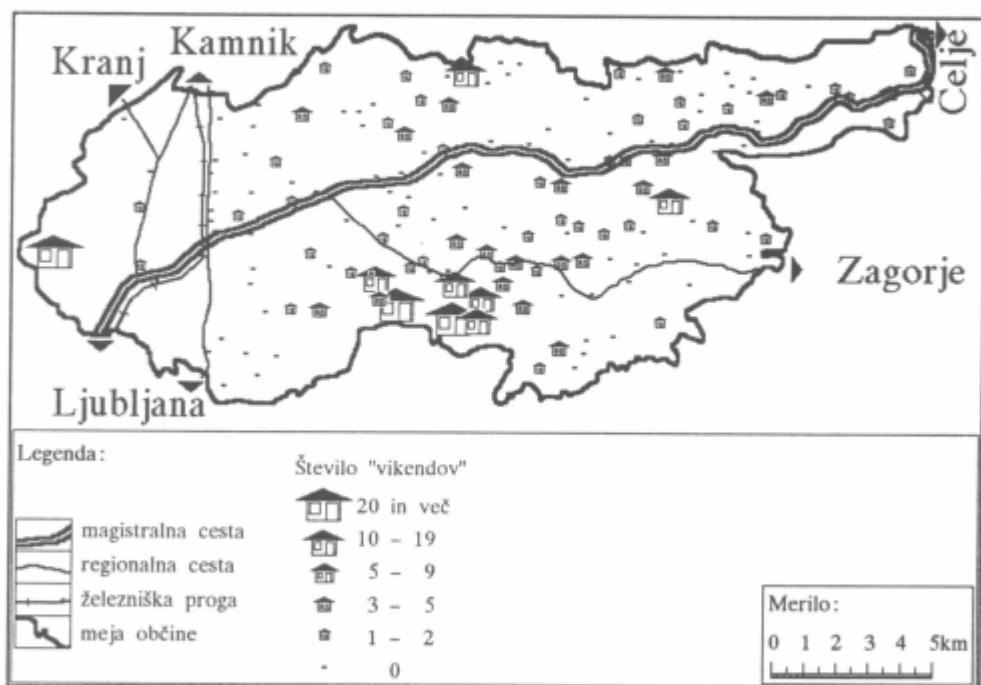
Sl. 34: Hiše in kmečka gospodarstva v občini Domžale leta 1981

Fig. 34: The ratio of farm households to the total number of houses in the commune of Domžale in 1981.

večina ostalega vzhodnega dela občine je imela v glavnem še več kot polovico kmečkih domov. Izjemi sta bili SOE Brdo-Lukovica-Trnjava in Moravče-Rudnik. Tam je bil delež kmečkih domov, podobno kot na obrobju ravnine, manjši od dveh petin. Po dolinskem dnu Črnega grabna so se deleži kmečkih domov med Prevojami na zahodu in Spodnjimi Lokami na vzhodu gibali okoli polovice, podobni deleži pa so se pojavljali še ponekod v Moravški dolini (med Trojico in Vrhpoljem, v okolici Moravč pa še v Drtiji ter v Gorici in Krašcah). Opisani deleži nam torej nazorno kažejo stopnjo urbanizacije, ki je bila na ravnini že zelo visoka. Od tam se je širila po obeh dolinah (ob prometnicah) na vzhod, kjer je dosegla najvišjo stopnjo predvsem v obeh krajevnih središčih in njuni bližnji okolici. Vse to se je jasno kazalo tudi v zunanjem videzu naselij povsod, kjer je prišlo do občutne prevlade nekmečkih elementov nad kmečkimi.

5.6.3.3. Stanovanja za počitek in rekreacijo

Še en pomemben vpliv mestnega načina življenja sodobnih ljudi se fizično zelo jasno zrcali v naših obmestnih pokrajinah in sega precej daleč v njihovo okolico. To je preživljanje prostega časa v tako imenovanih stanovanjih za počitek in rekreacijo ali, preprosteje povedano, v vikendih. Marsikje so zrastle prava nova naselja ali pa novi deli naselij samih takih počitniških hišic. Taka naselja, predstavljajo že značilno podobo nekaterih območij. Zaradi arhitekturne neskladnosti z okoljem velikokrat tudi kazijo podobo pokrajine, v kateri so zrastle. Vsekakor pa je marsikje ravno intenzivna gradnja stanovanj za počitek in rekreacijo bistveno preoblikovala ne le del naselja, kjer so rasla ta stanovanja, ampak je sprožila tudi hitrejša spremembe v delu naselja, kjer živijo stalni prebivalci.

Sl. 35: "Vikendi" v občini Domžale leta 1991

Fig. 35: The number of "weekend houses" (second homes) in the commune of Domžale in 1991.

V domžalski občini je bilo po podatkih popisa prebivalstva gospodinjstev in stanovanj leta 1981 293 stanovanj za počitek in rekreacijo. Tovrstni popisni podatki pa niso najzanesljivejši. Popisovalci so leta 1991 našli celo nekaj manj stanovanj za počitek in rekreacijo kot desetletje prej (289). Po teh podatkih naj bi imelo Dobeno leta 1981 50 vikendov, leta 1991 pa le 20. Pri drugih "vikendaških naseljih" ta razlika ni bila tako očitna. Kljub dvomljivi vrednosti teh popisnih podatkov smo razporeditev stanovanj za počitek in rekreacijo

po občini za leto 1991 prikazali na kartogramu (sl. 35). Poleg Dobena na skrajnem zahodnem robu občine so med najbolj "počitniška" naselja spadala še Trojica, Zg. in Sp. Javoršica, Vrhpolje pri Moravčah, Račni Vrh, Stegne in Žeje na jugozahodnem robu Moravske doline. To je bilo tudi osrednje območje stanovanj za počitek in rekreacijo v občini. Tu jih je bilo na manj kot štirih kvadratnih kilometrih več kot 100 (več kot tretjina od vseh). Tako veliko gostoto lahko pojasnimo z dobro prometno dostopnostjo (bližina Ljubljane in drugih urbaniziranih območij) in s tem da je bilo na voljo dovolj poceni zemlje za gradnjo. Nasploh je bila za graditelje vikendov Moravska dolina privlačnejša kot Črni graben. Vendar tako na gosto kot na prej opisanih območjih niso bili posejani nikjer drugje. V vseh preostalih 62 naseljih naj bi bilo po popisnih podatkih le 162 vikendov oziroma povprečno nekaj manj kot trije na naselje. Med njimi sta po številu izstopala le še Hrastnik (ob poti na Limbarsko goro) in Obrše (pri Zlatem Polju) s po desetimi vikendi. Razen na območju Dobena in Trojice ni nikjer drugje prave vikendaške poselitve, ki bi povsem prerasla stalna naselja. Obdobje nagle rasti vikendov je že minilo in tako tudi ni pričakovati, da bi se to zgodilo.

5.6.4. Fiziognomsko-morfološka preobrazba naselij

Fiziognomske spremembe, ki se v podeželskih naseljih dogajajo pod vplivom urbanizacije, smo na nekaj mestih že omenjali, zdaj pa naj podamo še nekoliko stvarnejšo sliko teh sprememb v naseljih domžalske občine. Pri tem bomo za izhodišče vzeli Ilešičev opis kmečkih naselij na vzhodnem Gorenjskem (Ilešič, 1933). Vzhodna Gorenjska, kot je pojmovana v navedenem delu, obsega poleg današnje občine Domžale še občino Kamnik in posamezne dele sosednjih občin. Obravnavana so bila torej vsa naselja naše vzorčne občine. Leta 1933, ko je bilo delo napisano, so bila namreč vsa naselja v občini šteta med kmečka. Le Domžale, Mengeš in Moravče so imeli status trga, vendar so tudi v njih v začetku devetnajstega stoletja (1825) še povsem prevladovali kmečke značilnosti. To časovno obdobje omenjam zato, ker je iz tega časa Franciscejski kataster, ki je bil Ilešiču temeljno gradivo za razvrščanje naselij v posamezne tipe. V koliko so se še ohranile značilnosti, ki so prispevale k avtorjevi razvrstitvi naselij, smo v nekaterih naseljih poskušali ugotoviti s terenskim delom.

Današnja domžalska občina je v bistvu pomanjšana slika vzhodne Gorenjske, kot jo je opredelil Ilešič.^{*} Od njihove lege, bodisi na ravnini ali v hribovju, je bil že v preteklosti

* Ilešič (1933) pravi: "Značilna za vzhodnogorenjsko naseljeno ozemlje sta dva morfološko različna pokrajinska tipa. To je na eni strani obširna ravnina, vzhodni del Kranjskega polja s Skaručensko ravnino in Kamniško-Mengeška ravan tja do Save in severovzhodnih delov Ljubljanskega polja, na drugi strani pa hribovje obsegajoče vse vzhodne predele v območju Tuhinjske doline, Črnega grabna, Moravskih, Vaških in Zagorskih hribov...". Domžalska občina obsega del omenjenih ravnin in del omenjenih hribov in jo imamo zaradi tega lahko za pomanjšano sliko vzhodne Gorenjske.

zelo odvisen tudi njihov zunanji videz. Ta razlika je lahko posledica naravnih okoliščin za sam nastanek in razvoj naselja ali pa različnega časa, v katerem so naselja nastala. Ilešič se je bolj nagibal k pojmovanju, da so naselja na ravnini večinoma starejšega nastanka kot naselja v hribovju, čeprav za slovensko ozemlje obstajajo o tem tudi nasprotni pogledi. Glede na to, da so na ravnini prevladovala naselja z zemljiško razdelitvijo na delce, v hribovju pa v glavnem zaselki, z zanje tipično zemljiško razdelitvijo, bi Ilešičevo trditev lahko imeli za utemeljeno. Prav tako se nam zdijo za tako trditev verjetni tudi drugi dokazi, ki jih avtor navaja (toponomastika, razvoj cerkvene organizacije). Ker so bili pri nastanku kmečkih naselij in njihovi namestitvi odločilni predvsem naravni dejavniki, da so na ravnini nastala predvsem na njenem robu in pa ob tekočih vodah (ob robu poplavnega območja). V hribovitem svetu so naselja nastala v dolinah le tam, kjer so bile te dovolj široke, ali pa na vršajih stranskih pritokov (Črni graben). Sicer pa so bile za poselitev s kmetijami najprimernejše različne uravnave in širša slemenja. Posebno vabljava za naselitev je bila meja različno propustnih kamnin (npr. apnenca in različnih karbonskih ali terciarnih kamnin). Takim, najugodnejšim legam za poselitev so se v kasnejših obdobjih pridružile še nekatere manj ugodne. V ravnini gre predvsem za bolj močvirna območja, v hribih pa za manjše uravnave na manj prisojnih pobočjih ipd. Prvotna naselja so se s časom spreminjala. Toda tolikšnih sprememb kot v zadnjem času velika večina naselij ni doživela vse od nastanka naprej. Gre za spremembe temeljnih značilnosti podeželskih naselij, ki se kažejo v njihovi sklenjenosti, talnem načrtu in zemljiški razdelitvi. Te značilnosti so bile Ilešiču tudi podlaga za razvrstitev naselij vzhodne Gorenjske v različne tipe. Že v njegovem času pa so se številna naselja toliko spremenila, da je bilo razvrščanje naselij mogoče samo ob uporabi zgodovinskega gradiva. Za danes pa bi sploh lahko rekli, da so se te temeljne značilnosti, na katerih je slonela tipologija, ohranile v vseh bolj preobraženih naseljih v tako majhni meri, da jih je komaj še zaslediti. Današnja razvrstitev naselij na tipe bi se torej morala opreti predvsem na stopnjo preobrazbe naselij oziroma na njene zunanje znake.

Vsekakor je za nas zanimiva tudi slika stanja, kakršno je v svoji razpravi podal Ilešič. Prva in temeljna značilnost zunanje podobe podeželskih naselij je njihova sklenjenost. Na podlagi te lahko ločimo sklenjena in raztresena naselja. Vendar je pri tem zelo težko določiti objektivna merila za ena ali druga. Ena od vmesnih oblik so zaselki, ki so spet dokaj težko objektivno določljiva kategorija. Kar se talnega načrta tiče, sta dve skrajnosti - vrstna in gručasta vas z vso paleto vmesnih oblik. Pri zunanji podobi naselja pa je zelo pomemben dejavnik tudi razdelitev naselju pripadajočega zemljišča. Kot temeljni razdelitvi pri tem navaja Ilešič razdelitev na delce in razdelitev na proge.* S kombinacijo teh meril je avtor opredelil različne tipe naselij. Tu bomo podali nekaj najznačilnejših tipov, ki so se pojavljali na današnjem območju občine Domžale. Ob Pšati, kjer je bilo več močvirnega, kasneje poseljenega sveta, je prevladovala razdelitev na proge in s tem povezana vrstna

* Razdelitev na delce naj bi nastala zaradi razdelitve prvotno skupnega obdelovalnega zemljišča. To je bilo zaradi načina obdelave sestavljeno iz treh kompleksov (sistem treh polj). Posamezni gospodarji so dobili parcele v vsakem od treh kompleksov vaškega

naselja. Taki so bili del Mengša, Loka pri Mengšu in starejši del Trzina. Depala vas pa je bila lep primer enostranske, tipično kolonizacijske vasi (razdelitev na proge). Ob Kamniški Bistrici so ob robu poplavnega sveta nastale pravilne obcestne vasi s pravilno razdelitvijo na delce. Med ta naselja Ilešič šteje Homec, Preserje, Jarše, Rodico in Domžale. Južno od Domžal je bil tak še Dragomelj. Pšata pa je bila spet lep primer vrstne vasi z zemljiško razdelitvijo na proge. Na levem bregu Kamniške Bistrice je v severnem delu občine večje naselje Radomlje, kjer je razdelitev nihala med razdelitvijo na delce in na proge, medtem ko je sosednje manjše naselje Hudo (očitno mlajšega nastanka) imelo tipično razdelitev na proge. Južno od Radomelj je večje naselje Dob. Ta je bil sedež stare fare in očitno sestavljen iz več delov. Prevladovala je razdelitev na delce. Najmlajši del naselja je bil ob tako imenovani veliki cesti (Dunaj-Trst). Očitno je nastal zaradi tovarništva, in ne zaradi kmetijstva. V hribovitem svetu so po Ilešičevih ugotovitvah prevladovali zaselki. Maloštevilna sklenjena naselja so nastala zaradi cerkvenih funkcij ali pa zaradi lege ob pomembnih prometnih poteh. Taki sta npr. zdajšnji krajevni središči Moravče in Lukovica. Moravče so predstavljale staro farno aglomeracijo, Lukovica pa je zrastle in postala sklenjena obcestna vas zaradi prometnih funkcij (pošta, mitnica). Kot primer tipične dolge obcestne vasi navaja Ilešič Prevoje pri Šentvidu. Tu je bilo zemljišče, razdeljeno na velike bloke, hiše pa so bile daleč vsaksebi z vzdolžno stranjo ob cesti, kar kaže, tako kot tudi ime, na kasnejši nastanek in na pomen nekmetijske funkcije (prevoznitva). V Črnem grabnu sta bili sklenjeni naselji še Blagovica in Krašnja, in sicer predvsem zaradi svojih cerkvenih funkcij, čeprav obe ležita tudi ob "veliki cesti". Druga naselja hribovitega sveta uvršča Ilešič med zaselke. Te pa razlikuje glede na nastanek. Če so nastali kot oblika kolonizacije že oblikovane poljedelske skupnosti, so to prvotni zaselki. Drugotni zaselki so nastali z delitvijo samotnih kmetij ali pa predstavljajo skupino samotnih kmetij, ki ležijo druga ob drugi. Prvotni zaselki so predvsem značilnost ugodnejših leg v hribovju (Čeplje, Obrše, Trnovče, Zlato Polje, Koreno...) in obrobja močvirne ravnine v nekoliko vzdignjenih legah (Rafolče, Spodnje Prapreče, Šentvid, Vrba, Krtina, Brezje, Studenec, Spodnje Koseze, Gradišče...) Drugotni zaselki so bili značilni predvsem za Moravško dolino (Ilešič ji pravi kotlina), in sicer so bila tam taka vsa naselja jugozahodno od Češnjic, večina naselij med Vrhpoljem, Spodnjimi Kosezami in Moravčami in večina više na pobočjih Limbarske gore ležečih naselij. V okolici Zlatega Polja so bili drugotni zaselki naselja Podgora, Brezovica in Mala Lašna. V skrajnem vzhodnem delu Črnega grabna (vzhodno od Blagovice) pa je v ta tip uvrstil Ilešič vsa tam ležeča naselja.

Opis naših terenskih opazovanj v nekaterih naseljih bomo začeli z nekaj izbranimi naselji z ravnine. Nedvomno je tu največjo stopnjo preobrazbe v zadnjem stoletju doživelo prav občinsko središče. Domžale so imele v prejšnjem stoletju še izrazito kmečke značilnosti. Takrat so bile to pravzaprav še štiri samostojne vasi na ravnini, na desnem bregu

zemljišča. Zato je značilna velika razkosanost zemljišča in razmetanost parcel. Do razdelitve na proge naj bi prišlo ob kasnejši kolonizaciji, vsak gospodar pa je dobil dolgo ozko progo zemljišča, na začetku katere je ob cesti stal kmečki dom.

Kamniške Bistrice. To so bila naselja Stob na zahodu ob "veliki cesti" (zdajšnja magistralna cesta gre nekoliko severneje), ob cesti od Ljubljane na jugu proti Kamniku na severu pa so bila nanizana naselja Študa, Spodnje in Zgornje Domžale. Z začetki industrializacije, še posebno po gradnji železniške proge Ljubljana-Kamnik, so Domžale vse bolj začele dobivati industrijske značilnosti. To se je kazalo v nagli rasti in zraščanju nekdanjih vaških naselij v industrijski trg. Posebno spodbudo je za nadaljnjo rast mesta pomenila nova upravna razdelitev z začetka šestdesetih let. Tedaj so Domžale postale upravno središče gospodarsko razmeroma močne občine. Od leta 1880, ko so imele domžalske vasi skupno komaj 1.338 prebivalcev in nekaj manj kot 200 hiš, pa do danes se je število prebivalstva in hiš v bistvu poosmerilo. Danes štejejo Domžale 11.023 prebivalcev in prek 1.600 hiš in tako spadajo med majhna do srednje velika slovenska mesta. Nagla rast v zadnjem stoletju je dobro vidna tudi v njihovi zunanji podobi. To je tipično naselje individualnih hiš. Lahko bi rekli, da gre za aglomeracijo štirih močno preobraženih vasi, sredi katerih je bilo zgrajeno še sedanje mestno središče. Vaška osnova je najbolj ohranjena v Študi na jugu. Za ta del so značilne vijugaste ulice, ob katerih se vrstijo stari kmečki domovi, obdani z množico modernih nekmečkih hiš. Zelo podoben je Stob na zahodu. Tudi to je tipična vas, ki jo je nova nekmečka stanovanjska gradnja povsem preplavila. Stara vaška osnova je precej ohranjena še v tistem delu, kjer so bile nekdanje Spodnje Domžale. Tu imamo kmetije tako rekoč v neposredni bližini samega najožjega središča mesta. To daje šele v zadnjem času nekoliko bolj videz pravega mesta, kajti tu so se morale nekatere manjše kmečke in precej redkejša hiše bolj mestnega videza v glavnem umakniti sodobni arhitekturi. Mestni videz domžalskega središča je bil ustvarjen z zgraditvijo velikega stanovanjsko-poslovnega kompleksa v najbolj strogem središču mesta. Ta se kot enoten organizem na dolgo vleče med železnico in glavno mestno ulico, severno od železniške in avtobusne postaje. Iz ravnine zaradi svoje višine izstopajo še tri višje stolpnice s dvokapnimi strehami, ki stojijo nekoliko stran, na drugi strani glavne ulice. To stanovanjsko gorovje najbolj očitno ločuje Domžale od sosednjih, ravninskih naselij, ki so po svoji naravi ravno tako močno preobražene vasi. V središču mesta so zgoščene še vse glavne funkcije mesta in občine (zdravstveni dom, zgradba občine, vse pomembnejše trgovine, banke, pošta ...). V neposredni bližini je še nekaj več večstanovanjskih blokov, ki pa še zdaleč toliko ne izstopajo iz gosto posejanih individualnih hiš kot osrednji kompleks. Domžale so torej mesto brez starega mestnega jedra, saj to nikdar ni obstajalo v klasičnem pomenu besede. Tako je to mesto močno preobraženih vasi z novozgrajenim osrednjim mestnim delom. Zaradi precejšnje strnjenosti starih vaških jeder se je v nekaterih delih Domžal ohranilo več klasičnih kmečkih domov kot pa ponekod drugje v manjših podeželskih naseljih.

Na levem bregu Kamniške Bistrice, na jugovzhodnem robu Domžal leži danes skoraj še bolj kot Domžale preobraženo naselje Zaboršt. Po imenu in legi naselja bi lahko sklepali, da gre za naselje mlajšega nastanka. Pred dobrim stoletjem je bilo tu komaj osem hiš, danes pa jih je že več kot 160. V bistvu gre za rast Domžal na drugi strani Kamniške Bistrice, posebno v zadnjih desetletjih. Tu so številne sodobne nekmečke hiše z vrtovi, med katerimi starih kmečkih domov skorajda ni najti. Po zunanjem videzu se tako to naselje

sploh ne razlikuje od novejših predelov Domžal.

Še nekoliko bolj proti jugu leži Ihan. V njegovem južnem delu so domovi, ki pa niso več vsi kmečki, še precej oddaljeni med sabo. Tu so še najbolj ohranjene značilnosti, zaradi katerih je Ilesič to naselje uvrstil med rahle aglomeracije samotnih kmetij. Severni del naselja pa so novi nekmečki domovi tako preplavili, da so se stari, med seboj precej oddaljeni kmečki domovi med njimi povsem izgubili. Danes je ta del naselja že tako strnjen, da se ne loči od sosednjih, ravno tako preobraženih naselij (Prelog, Zaboršt), ki Ihan ob cesti proti severu povezujejo v obliki raztegnjene obcestne aglomeracije z Domžalami.

V severnem delu ravnine, na desnem bregu Kamniške Bistrice, leži Homec. Ilesič ga navaja kot značilen primer pravilne obcestne vasi z razdelitvijo na delce. Jedro naselja ob vznožju Homškega hriba daje proti zahodu še vedno videz stare strnjene vasi. Veliko je še starih hiš, deloma z vzdolžno, deloma s končno stranjo postavljenih ob cesti. Proti vzhodu, t. j. Kamniški Bistrici zaradi večjega odmika med starimi kmečkimi domovi prevladujejo sodobne nekmečke hiše. Tu so hiše tudi arhitekturno bolj raznolike. Značilni so urejeni vrtovi, garaže ipd. Klasičnih enonadstropnih dvokapnic pravokotnega tlorisa tako rekoč ni. Proti vzhodu je ta najnovejša pozidava povezala Homec s sosednjimi Preserjami. Za starejši del naselja velja, da je v zunanjem videzu še močno navzoča kmetijska funkcija. Kaže se v deloma klasičnih, še bolj pa v prenovljenih ali novih gospodarskih poslopjih. Zelo značilne so novozgrajene hiše na parcelah za hišami. Kjer je bilo na delu zemljišča za kmečkim domom dovolj prostora, stojijo povsem samostojno, kjer je bil nekdanji sadni vrt manjši, pa kot prizidek k stari hiši. Ponekod je tak prizidek nadomestil nekdanj gospodarski del poslopja, ki po opustitvi kmetovanja ni bil več potreben.

Jugovzhodno od Homca na nasprotnem bregu Kamniške Bistrice leže Radomlje. Zanje Ilesič ni mogel odkriti pravilnega talnega načrta. Prvotne kmetije naj bi bile precej vsaksebi ob potoku, zemljiška razdelitev pa naj bi nihala od zaselške do razdelitve na proge. Med Hujskim potokom in Mlinščico je v bližini cestnega križišča najbolj strnjeno staro vaško jedro s posodobljenimi kmečkimi domovi, ki pa so precej ohranili prvotno obliko. Proti severu, in sicer proti kulturnemu domu, je nekaj manjših stanovanjskih blokov, obdanih s številnimi nekmečkimi hišami z vrtovi, ki pa so v glavnem stare že nekaj desetletij. Ta del naselja ima nižji standard (ulice niso asfaltirane) kot nekateri najnovejši deli, kjer so bile zgrajene ulice pravih vil z zelo urejeno okolico, s številnimi arhitekturnimi posebnostmi. Nekoliko starejši je tak tip nove poselitve ob cesti proti Volčjemu potoku na severu, v zadnjem času pa je rast tovrstne poselitve značilna predvsem za širjenje naselja proti Rovam na vzhodu in od tu proti nekdanji opekarni na severu. Na tej strani se poselitve širi tudi na manj vredna gozdna zemljišča. V nasprotju s starejšimi nekmečkimi hišami pravokotnega tlorisa, z dvokapno streho, balkoni in garažami v pritličju ali kletnem delu so novejši hiše v glavnem pritlične, pogosto atrijske. Ker so novejši deli naselja zgrajeni načrtno, so stavbe nanizane v enostranskih ali dvostranskih uličnih nizih. Parcele so razmeroma obsežne. Značilna je izredna negovanost vrtov. Ponekod so okrašeni tudi s skulpturami.

Na prehodu iz ravnine v hriboviti svet posavskih gub ležijo ob magistralni cesti Prevo-

je pri Šentvidu. To je bilo v preteklosti tipično obcestno naselje s hišami, na dolgo razvrščenimi ob nekdanji veliki cesti. Značilni so bili veliki furmanski domovi, obdani z večjimi kompleksi zemljišča. Nekaj teh velikih furmanskih domov še danes močno izstopa izmed okoliških sodobnih hiš. Te so rasle predvsem na parcelah ob obstoječih kmečkih domovih ali za njimi. Ker so bili ti prvotno dokaj daleč vsaksebi, je bilo prostora za takšno gradnjo dovolj. Z njo pa je naselje pridobivalo na strnjivosti. Posebno med staro in novo cesto, ki se je izognila vzhodnemu delu naselja, je zrastle veliko novih hiš. V zadnjem času pa je val novogradenj segel od tu prek stare ceste na južno stran, ker je bilo tam primerno zemljišče. Tako je posebno v vzhodnem delu to sodobno, strnjeno naselje, kjer so novejša hiša že precej sodobnejša, neredko tudi z nekaterimi arhitekturnimi posebnostmi (raznovidne nove kritine, asimetričen naklon strehe, nepravilni tlorisi ipd.), ki so značilne za sodobne individualne hiše v mestih in predmestjih.

Nekaj kilometrov naprej proti vzhodu leži Lukovica. Tu se dejansko začne Črni graben kot precej ozka dolina v jedru trojanske antiklinale. Zaradi lege na vhodu v dolino je bil nekmetijski pomen naselja močno v ospredju, podobno kot pri Prevojah. Za naselje so imeli velik pomen prevoznitvo, pošta in mitnica. Pomembna je bila tudi njegova upravna funkcija. Tržno zasnovano središče naselja z velikimi, skupaj držječimi se stavbami je naselje ohranilo vse do danes. Ker je bil osrednji trg gosto pozidan, Lukovica pa stisnjena med poplavno ravnico Radomlje in pobočja, so novi deli naselja rasli predvsem više po precej strmih severnih pobočjih. Ravno zaradi te utesnitosti se naselje ni bolj širilo, ampak so namesto tega rasla naselja v okolici, kjer je bilo dovolj primernih in privlačnih površin za gradnjo. Kot krajevno središče ima Lukovica tudi dva manjša bloka, predvsem za učitelje bližnje šole na Brdu.

Še nekaj kilometrov naprej po dolini proti vzhodu leži Trnjava. Današnja vas združuje več nekdanjih zaselkov, ki ležijo tam, kjer od severne strani priteka po okoli 150 metrov široki dolini potok Lokovec. Z južne strani priteka po ozki soteski Drtiščica. Zaselek Brezje, kakih sto metrov nad dolino Lokovca, se ni kaj dosti spremenil, čeprav je tu ena nova nedokončana hiša. Današnje jedro naselja je na zahodni strani doline Lokovca v bližini magistralne ceste. Tu so številne novozgrajene hiše in nekaj še nedograjenih. Tudi stare hiše so obnovljene, tako da dobimo vtis, kot da gre za povsem novozgrajeno naselje. Arhitektura je dokaj klasična, manj je sodobnih arhitekturnih posebnosti. Zanimivo je, da imajo tudi kmečki domovi ne le obnovljene stare stanovanjske hiše, ampak še pogosteje kar novozgrajene.

V vzhodnem delu doline leži manjše lokalno središče Blagovica. Njen razvoj je bil od sosednjih naselij različen, saj so bili tu v preteklosti kaplanija, grad in jožefinska fara. To se še danes pozna v zunanjem videzu vasi. Vaško središče je v bistvu še vedno ohranilo videz krajevnega aglomeracije domov na stiku velikih arondiranih blokov, ki se stikajo v bližini cerkve. To staro jedro, ki pa je zelo razbito, obsega danes poleg cerkve in župnišča še stavbo, kjer sta kmetijska zadruga in kulturni dom, nekoliko vstran je še nova podružnična šola, na drugi strani magistralne ceste na jugu pa stojita še gostilna in gasilski dom. Slednji je tudi že iz povojnega obdobja. Kmečki domovi so raztreseni po dolini ob

cesti in nekoliko vstran. Posamič se poleg kmečkih domov pojavljajo tudi nove nekmečke hiše. Gospodarska poslopja so precej velika in večinoma posodobljena.

Od naselij v hribih smo v Črnem grabnu najprej obiskali Trnovče. Te ležijo na najnižjem nivoju, ki obdaja dolino z obeh strani v višini okoli 520 do 540 metrov in prehaja nekoliko bolj proti vzhodu, pri Zlatem polju, na severno tuhinjsko stran. Trnovče so ena od zlatopoljskih vasi. Zadnjih nekaj let jih z dolino povezuje asfaltna cesta. Čeprav se je vas v zadnjih petdesetih letih fizično zmanjšala skoraj za tretjino, število njenega prebivalstva pa za več kot polovico in se je v zadnjem desetletju še manjšalo, pa naselje ne daje propadajočega videza. Nasprotno, večina hiš je obnovljenih, ena je zgrajena povsem na novo, v povsem klasičnem slogu (pravokoten tloris, dvokapna streha...). V vseh primerih pa gre še vedno izključno za kmečke domove z gospodarskimi poslopji, ki so tudi povečini obnovljena. Le nekaj je kmečkih domov, ki se očitno že dalj časa niso bistveno spremenili.

Nekako v osrčju Črnega grabna leži ob meji permokarbonske formacije in apniških grud na nivoju v višini okoli 600 metrov Krajno Brdo. Naselje deluje zelo vitalno. Prav v zadnjem času je bila cesta do naselja asfaltirana. Predvsem zgornji del naselja deluje, kot da bi bil novozgrajen, čeprav gre v glavnem za obnovljene stare hiše. Precej je razmeroma novih velikih gospodarskih poslopij. V nižjem, starejšem delu naselja prevladujejo stari kmečki domovi, ponekod z novimi, drugje z obnovljenimi gospodarskimi poslopji, nekaj pa je vmes tudi novozgrajenih hiš. Več je teh na robu naselja. V vasi so številni silosi, poleg kmetijstva pa je tu očitno že navzoča tudi obrt. Naselje, ki je najbrž res nastalo kot prvotni zaselek, daje danes podobo sodobnega strnjenega naselja, kjer je zunanja podoba naselja pod izrazitim vplivom njegove kmetijske funkcije.

Na podobni višini, vendar že precej bolj na vzhodu leži vas Javorje. Naselja tega dela Črnega grabna so nastala kot drugotni zaselki. To se kaže še danes v njihovi majhnosti. Teh zaselkov niso tako kot ponekod drugje združevali v večja naselja. Sicer pa so tudi tu hiše v glavnem nove ali obnovljene in imajo nova velika gospodarska poslopja. Hiše so v glavnem zelo urejene in tudi to naselje, kljub rahlemu padanju števila prebivalstva in ne preveč dobri cestni povezavi z dolino, ne kaže znakov propadanja. Na južnem robu vasi so tudi trije vikendi.

Med izbranimi naselji iz Moravške doline podajamo najprej kratek opis tamkajšnjega krajevnega središča - Moravč. To naselje se je razvilo kot stara farna aglomeracija. Da je imelo naselje v preteklosti status trga, nam priča njegovo staro jedro z velikimi hišami, ki obkrožajo osrednji trg s cerkvijo, in z manjšim parkom okrog nje. Od tega osrednjega trga vodijo ceste v različne smeri, ob njih pa se prepletajo starejši kmečki domovi in novozgrajene nekmečke hiše. Kot krajevno središče imajo tudi Moravče nekaj manjših stanovanjskih blokov. Strnjenost poselitve se z oddaljevanjem od središča manjša.

Jugovzhodno od Moravč ležijo, predvsem na nižjih pobočjih doline Drtiščice, posamezni zaselki, ki tvorijo današnje naselje Drtija. Osrednji del od cerkve proti severozahodu je precej razvlečen s posameznimi gručami hiš. Zanimivo je, da novih hiš ni veliko. V zunanjem videzu prevladujejo starejši kmečki domovi. Na drugi strani regionalne ceste je

zaselek Gorica s posodobljenimi velikimi kmečkimi domovi zelo tesno skupaj. Drugi zaselki, ki sestavljajo naselje, so raztreseni še precej stran od tega osrednjega dela.

V tem pogledu je Drtiji zelo podobno naselje Limbarska Gora. Po Stražarjevih (1979) podatkih jo sestavlja kar deset zaselkov, ki so raztreseni po pobočjih enako imenovanega hriba. Gre v glavnem za skupine po nekaj kmetij. Tiste ob cesti, ki vodi k cerkvi na vrh, so v glavnem obnovljene ali na novo zgrajene z velikimi gospodarskimi poslopji, silosi ipd.

Najvzhodnejše naselje v Moravški dolini, čigar opis podajamo, so Peče. Ležijo na okoli 450 metrih n. v. v terciarnem svetu. Od cerkve proti vzhodu stojijo ob cesti številne novozgrajene nekmečke hiše. Starejše jedro naselja pa leži pod cerkvijo proti jugu, kjer je tudi cesta, ki povezuje vas z regionalno cesto Moravče-Zagorje. Kot drugje v hribovitem svetu tudi v tem delu prevladujejo v glavnem obnovljeni kmečki domovi.

Zahodno od Moravč se ob cesti proti Lukovici pa tudi južno od regionalne ceste proti Domžalam vlečejo zaselki, ki sestavljajo Dole pri Krašcah. Ob severnejši cesti proti Lukovici se izmenjujejo obnovljeni kmečki domovi s še številnejšimi nekmečkimi. Hiše so precej vsaksebi, še posebno, če bi gledali samo stare kmečke domove. Torej gre verjetno res za zaselke, ki so se razvili iz samotnih kmetij. Vsekakor pa še danes, ko se je prvotnim kmečkim domovom pridružilo že lepo število nekmečkih, posamezni deli naselja ne dajejo posebno strnjene videza, naselje kot celota pa sploh ne.

Manjše krajevno središče v Moravški dolini so še Vrhpolje. Ležijo kak kilometer južno od glavne regionalne ceste po dolini. Od te ceste se odcepi še ena lokalna asfaltna, ki Vrhpolje na severozahodu in severovzhodu povezuje z osrednjo prometno žilo v dolini. V naselju je podružnična šola, poleg tega pa tudi manjši stanovanjski blok (večstanovanjska hiša s poslovnimi prostori v pritličju). Šola in gasilski dom sta na robu naselja. Osrednji del vasi je zahodno od cerkve in je dokaj zbit. Kmečki domovi so večinoma obnovljeni. Osrednji del daje videz prave vaške ulice, nad njim in proti zahodu stoji nekaj starih kajžarskih bajt in nekaj vikendov. Ob cesti je ločeno od osrednjega dela naselja še nekaj gruč novih nekmečkih hiš.

Naš pregled končujemo z Zgornjim Tuštanjem. Sestavlja ga skupina zaselkov na južnih pobočjih Moravske doline na nadmorski višini okrog 400 metrov. Od vseh naselij, ki smo jih opisali, je to dajalo še najslabši videz. Obnovljeni kmečki domovi in novozgrajene hiše niso tako prevladovali kot drugje. Vendar tudi tu ne moremo govoriti o bistveno drugačni podobi naselja kot pri drugih, prej opisanih.

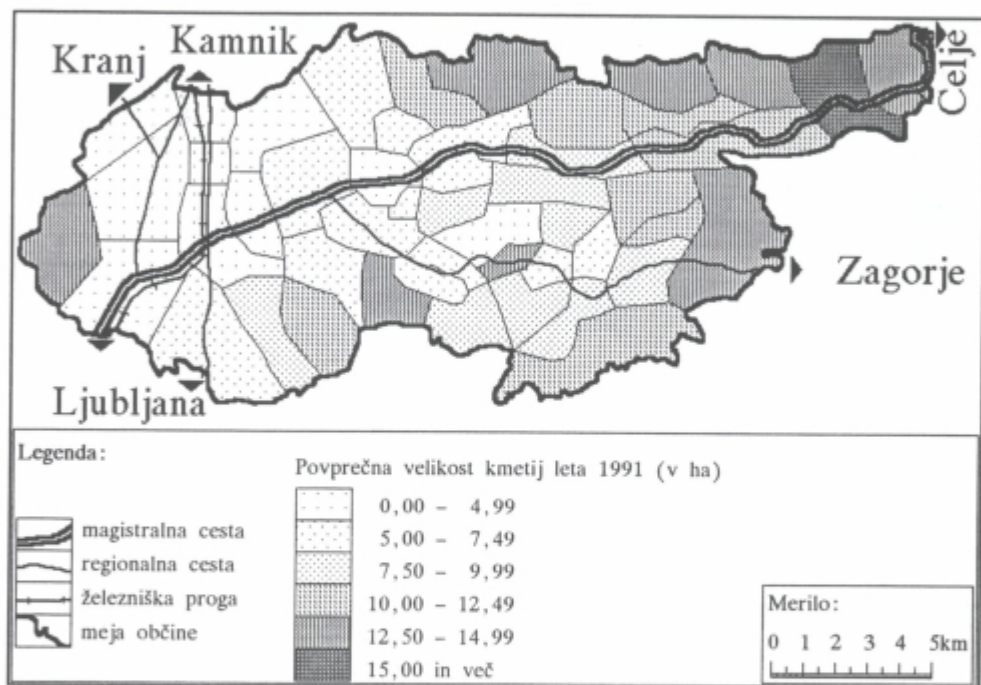
Na podlagi podanih opisov naselij z zelo različnimi družbenogospodarskimi značilnostmi in iz različnih območij občine lahko sklenemo, da so bistvene razlike, ki jih v zunanosti današnjih naselij v tem delu ljubljanskega obmestja lahko opazimo, naslednje. Ravnska naselja in nekatera naselja v dolinah so preplavile novozgrajene hiše nekmečkega prebivalstva, medtem ko v hribovitih naseljih prevladujejo obnovljeni kmečki domovi. Pri prvih je treba razlikovati naselja, ki sprva niso bila strnjena in jih je šele pozidava z nekmečkimi hišami spremenila v bolj ali manj strnjena naselja, brez pravega starega jedra in tista, ki so rasla iz starega strnjene kmečkega jedra navzven ob poteh in po vrtovih. Pri hribovskih naseljih je treba poudariti, da se v glavnem niso kaj prida poveča-

la. Večina jih ima toliko ali pa celo manj hiš kot pred dobrim stoletjem. Vendar je stopnja obnovljenosti in posodobljenosti teh naselij s skoraj izključno kmečkimi domovi v glavnem povsod zelo visoka. Ponekod se ta naselja širijo običajno nekoliko v stran od jedra naselja, s posameznimi vikendi ali pa celo s celimi skupinami le-teh. Vendar zaradi svoje značilne arhitekture, ki se ne vklaplja v to kulturno pokrajino, te hiše pogosto kazijo videz naselij in pokrajine sploh.

5.6.5. Pomen kmetijstva in spremembe v izrabi zemljišč

Kmetijstvo v domžalski občini sicer ni bilo ena od vodilnih dejavnosti, vendar njegov pomen ni bil zanemarljiv. Njegov delež v ustvarjenem družbenem proizvodu občine (6,3 % leta 1988) je bil večji od deleža kmetijstva v republiškem družbenem proizvodu (4,3 %). Petina kmečke zemlje je bila leta 1989 v družbeni lasti, delež njiv v družbeni lasti pa je bil krepko večji od četrtiline (28,4 %). Seveda je ležala skoraj vsa družbena zemlja na ravnini in je bil tam njen delež verjetno večji od polovice. Občina je obsegala le 1,2 % skupnih zemljišč v Sloveniji, vendar je bil njen delež v pridelku nekaterih vrst žita precej večji (oves 9,8 %, rž 5,0 % ječmen 4,0 % leta 1989). Ta žita so bila v glavnem požeta na poljih družbenega sektorja. Pri pridelkih, ki so jih pridelovali izključno zasebni kmetje, je bil najbolj nadpovprečen delež fižola (2,3 %) ter zelja in ohrovt (2,1 %). Nadpovprečen delež pridelka glede na delež kmetijskih zemljišč je bil v domžalski občini še pri nekaterih krmnih rastlinah. To kaže na prevladujočo usmerjenost zasebnega kmetijstva v živinorejo. Predvsem sta bili pomembni konjereja in govedoreja. Po podatkih popisa prebivalstva 1991 je v domžalski občini prišlo povprečno skoraj petnajst konj na sto kmečkih gospodarstev (v Sloveniji nekaj več kot 6). Pri govedu je bilo stanje podobno, saj so v domžalski občini našli povprečno 3,8 goveda na kmečko gospodarstvo, v celotni Sloveniji pa je bil ustrezen količnik le 2,6. Na račun nekaj kmetov, ki so imeli perutninske farme, je bila tudi zastopanost perutnine v občini nadpovprečna. Te farme so ležale večinoma v vzhodnem, hribovitem delu občine. Tam so za kmetovanje precej slabše razmere kot na zahodnem, ravninskem delu. Malo je dobre zemlje, pa tudi nagnjenost terena otežuje delo s sodobno mehanizacijo. Vendar so bile v tem delu občine kmetije precej večje kot na ravnini (sl. 36). Skoraj povsod v gričevju in hribovju je bila površina gospodarstev večja od 7,5 hektarja, niso pa tudi redka naselja, kjer je bila povprečna velikost več kot deset hektarjev. Na skrajnem vzhodu občine so bila tudi naselja, v katerih je bila povprečna velikost kmetij večja od dvajsetih hektarjev (Šentožbolt 34,7 ha, Bršlenovica 28,7 ha, Prvine 24 ha, Gabrje pod Špilkom 23 ha itd.). To so naselja, ki ležijo že precej visoko, večinoma nad 600 metrov. V njih je prevladovala govedoreja, kmetije pa so bile tako velike predvsem zaradi gozdov. Povprečna velikost kmečkih gospodarstev na ravnini je bila v glavnem med dvema in petimi hektarji, v nekaterih naseljih pa je bila celo manjša od dveh hektarjev (Srednje Jarše, Zaboršt, Vir v neposredni bližini Domžal komaj nekaj nad hektar in na Rodici celo manj kot hektar).

Tudi glede povprečne površine obdelovalnih zemljišč je bilo stanje podobno. V povprečju so imela največ obdelovalne zemlje kmečka gospodarstva v hribovitih naseljih v vzhodnem delu občine (sl. 37). Povprečne vrednosti so bile pri večini naselij vzhodnega dela 4,5 hektarja, pri nekaterih celo nad šest hektarjev. V dolini so bile povprečne površine obdelovalnih zemljišč manjše. Med naselji, kjer so bila kmečka gospodarstva s povprečno največ obdelovalne zemlje, najdemo na eni strani spet že prej omenjena hribovita naselja, ki so izstopala tudi po povprečni velikosti skupnih zemljišč, in na drugi strani

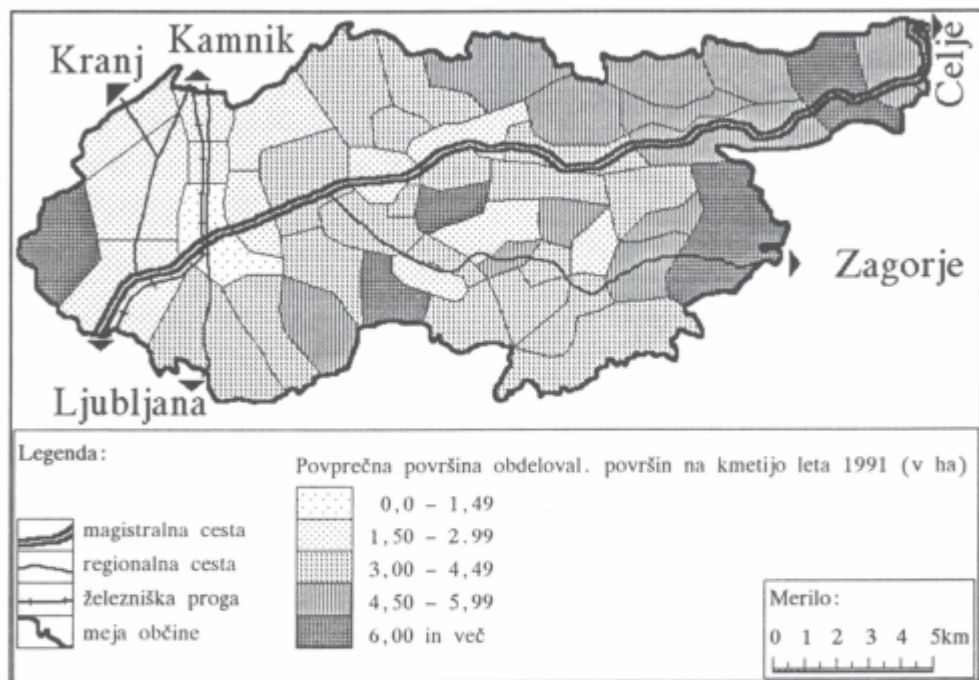

Sl. 36: Povprečna velikost kmetij v občini Domžale leta 1991

Fig. 36: The average size of farms in the commune of Domžale in 1991.

posamezna naselja z gričevnatega roba ravnine (Videm in Brdo pri Lukovici, Rača itn.) Na ravnini so prevladovala kmečka gospodarstva z enim do dva in pol hektarja obdelovalnih zemljišč. Šlo je torej za izrazito zelo drobnolastniško posestno strukturo. Pravih kmetij, ki jim je bila kmetijska dejavnost edini vir dohodka, je bilo malo. Veliko več je bilo majhnih kmetij, kjer je kmetovanje pomenilo le dodatno dejavnost. V osrednjem delu ravnine je bil cel niz naselij, kjer je bila povprečna velikost obdelovalnih zemljišč manjša od enega hektarja (Rodica, Vir, Preserje pri Radomljah, Loka pri Mengšu, Zaboršt in seveda tudi Domžale). Tak posestni strukturi je ustrezala tudi usmerjenost kmetijstva v posameznih območjih občine. Pomen živinoreje je bil večji v hribovitih območjih, kjer so bile možnosti za pridelovanje žit ali povrtnin manjše. Kot kažejo podatki popisa prebival-

stva 1991 (tab. 16), je v naseljih hribovitega dela občine prišlo povprečno 4,4 govedi na kmečko gospodarstvo, 1,5 prašiča in kar 51,9 kokoši. V naseljih ravninskega območja so bile vse te vrednosti precej manjše. Tudi povprečno število konjev je bilo v hribovitem, toda tudi v gričevnem območju precej večje kot na ravninskem in dolinskem, vendar je kljub temu prišel v povprečju komaj še en konj na pet kmečkih gospodarstev. Lahko sklepamo, da je v hribovitih območjih konj do neke mere še ohranil vlogo delovne živali, ki je bila kmetu še vedno v pomoč predvsem pri delu v gozdu, kjer je zaradi razgibanega relie-

Sl. 37: Velikost obdelovalnih zemljišč kmečkih gospodarstev v občini Domžale leta 1991
 Fig. 37: The average size of parcels cultivated by farms in the commune of Domžale in 1991.

fa otežena ali onemogočena uporaba traktorja. Na večji pomen živinoreje v hribovitem, in še posebno v gričevnem območju kaže tudi podatek o skupnem številu živine, pretvorjen v koeficient GVŽ.* Število GVŽ na kmečko gospodarstvo je bilo na dolinskem območju komaj 3,1, v gričevnem 5,4 in v hribovitem 5,1. Usmerjenost v govedorejo v hribovitih območjih imamo lahko za znak, da se je samooskrbno kmetijstvo tudi tu začelo umikati tržno usmerjenemu. Za kmete, ki so živeli samo od kmetovanja, je bila to edina

* Pri pretvarjanju posameznih vrst živine v koeficient GVŽ (glav velike živine) uporabljamo naslednje faktorje: govedo 1,00, prašiči 0,25, konji 1,30, ovce 0,10 in perutnina 0,0015.

možnost, da se preživijo, tisti, ki so bili le deloma odvisni od kmetovanja, pa niso imeli časa za intenzivnejše obdelovanje.

Tab. 16: Podatki popisa prebivalstva, gospodinjstev in stanovanj leta 1991 po območjih občine Domžale*

Tab. 16: Data on population, households and dwellings from the 1991 census, by region in the commune of Domžale. Plain (A), valley (B), low hills (C), high hills (D), total (E), region (a), inhabitants (b), households (c), dwellings (d), farms (e), horses (f), cattle (g), pigs (h), chickens (i), the coefficient of cow equivalent – CE (j), residents per household (k), households per dwelling (l), the percentage of farm households (m), farms (n), horses per 100 farms (o), cattle per farm (p), pigs per farm (q), chickens per farm (r) and CE per farm (s).

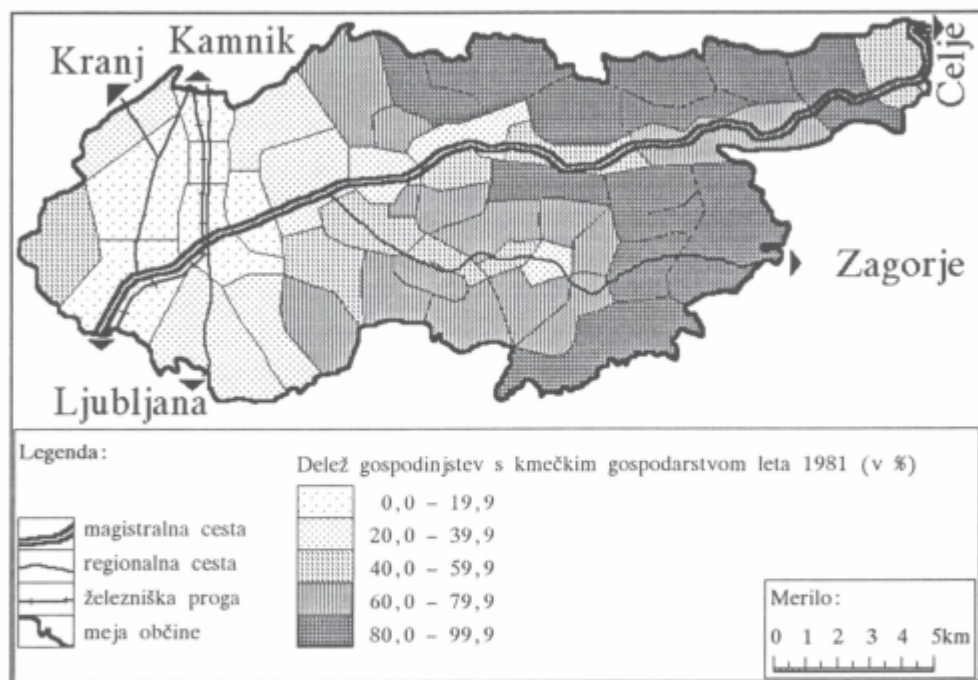
OBMOČJE	PREBIVALCI	GOSPODINJ-STVA	STANOVAN-JA	KMEČKA GOSPODARSTVA	KONJI	GOVEDO	PRAŠIČI	KOKOŠI	KOEFIC. GUŽ
a	b	c	d	e	f	g	h	i	j
RAVNIŠKO A	34159	10674	10708	784	81	2258	249	7404	2437
DOLINSKO B	4134	1163	1213	347	47	1322	325	2860	1468
GRIČEVNO C	3408	951	1075	412	83	1961	538	19973	2233
HRIBOVITO D	2703	694	946	490	93	2133	738	25420	2476
SKUPAJ E	44404*	13482	13942	2033	304	7674	1850	55657	8615
OBMOČJE	PREBIVALCEV NA GOSPODINSTVO	GOSPODINJ-STEVA NA STANOVANJE	DELEŽ GOSPOD. S KM. GOSPOD	KMEČKA GOSPODARSTVA	KONJ NA 100 K. G.	GOVED	PRAŠIČEV NA KMEČKO	KOKOŠI	GUŽ
a	k	l	n	e	n	o	p	r	s
RAVNIŠKO A	3.2	1.00	7.3%	784	10.3	2.9	0.3	9.4	3.1
DOLINSKO B	3.6	0.96	29.8%	347	13.5	3.8	0.9	8.2	4.2
GRIČEVNO C	3.6	0.88	43.3%	412	20.1	4.8	1.3	48.5	5.4
HRIBOVITO D	3.9	0.73	51.8%	490	18.9	4.4	1.5	51.9	5.1
SKUPAJ E	3.3	0.97	15.1%	2033	15.0	3.8	0.9	27.4	4.2

5.6.5.1. Kmetijska funkcija naselij

Koliko naselje še deluje kot kmečko naselje, je odvisno od deleža ljudi, ki se še ukvarjajo s kmetovanjem, bodisi kot s temeljno bodisi kot z dodatno dejavnostjo. Za naselja, kjer je število gospodinjstev brez kmečkih gospodarstev presegalo število tistih, ki ga imajo, lahko rečemo, da so že izgubila svojo temeljno kmetijsko funkcijo. Taka so bila skoraj

* Tabela je prevzeta iz doktorske dizertacije, zato so v njej prikazani prvi začasni podatki. Razlika je predvsem pri stalnem prebivalstvu, tega je bilo po končnih podatkih nekaj manj (v vsej občini 44185 in ne 44404).

vsa naselja na ravninskem zahodnem delu domžalske občine (sl. 38). V osrednjem delu ravnine okoli Domžal in od tu proti severu je bil leta 1981 delež gospodinjstev s kmečkim gospodarstvom manjši od petine. V naseljih bolj na obrobju in predvsem na južnem delu ravnine pa je ohranilo kmetijstvo še nekoliko pomembnejšo vlogo, kar kažejo nekoliko večji deleži. Vendar delež gospodinjstev s kmečkim gospodarstvom nikjer na ravnini ni presegal dveh petin. Poleg osrednjega dela ravnine, kjer je bilo kmetijstvo kot temeljna funkcija naselij že dolgo v ozadju, je imelo leta 1981 zelo skromen pomen tudi v obeh

Sl. 38: Gospodinjstva s kmečkim gospodarstvom v občini Domžale leta 1981

Fig. 38: The percentage of farm households in the commune of Domžale in 1981.

glavnih dolinah na vzhodu. Ob magistralni cesti se je od ravnine pa do okolice Lukovice vlekel pas naselij, kjer so prevladovala nekmetijske funkcije naselij. Najbolj je bila v tem pogledu preobrazena Lukovica. To je tudi povsem normalno, saj je šlo za krajevno središče. Od tod na vzhod so se deleži tudi v dolini precej hitro povečevali. Naselja v hribovju so večinoma še povsem ohranila svojo temeljno kmetijsko funkcijo (v nekaterih sploh ni bilo gospodinjstev, ki ne bi imela kmetij, drugje pa jih je bilo v primerjavi s tistimi, ki so jih imela, zelo malo). V Moravški dolini je bilo stanje podobno kot v vzhodnem delu Črnega grabna. V dolini ob cesti so bila naselja, kjer kmetijska funkcija ni bila več tako izrazita, vendar je le v Moravčah povsem izgubila vodilno vlogo. Hribovito obrobje in dolinska naselja na skrajnem vzhodu pa so tudi tu ostala izključno ali pa vsaj še v veliki

meri kmetijska (deleži večji od štirih petin).

O tem, kako je kmetijska funkcija prevladovala v naseljih hribovitega območja, nam zgovorno priča tudi podatek, da je bila kar v treh petinah teh naselij manj kot petina gospodinjestev brez kmečkega gospodarstva, v več kot tretjini pa takih gospodinjestev sploh

Tab. 17: Naselja občine Domžale po deležu gospodinjestev brez kmečkega gospodarstva leta 1981 glede na območje, na katero spadajo

Tab. 17: The settlements of the commune of Domžale by the percentage of households without farms in 1981 and by region.

Število naselij Urstični delež v % Stolpčni delež v %	Območje				
	Ravnin- sko	Dolin- sko	Gričev- no	Hribo- vito	Skupaj
DELEŽ (v %)	1	2	3	4	
0 1		1 3.7 3.7	2 7.4 4.9	24 88.9 36.4	27 16.3
0 do 19.9 2	1 4.2 3.1	2 8.3 7.4	5 20.8 12.2	16 66.7 24.2	24 14.5
19.9 do 33.3 3		7 16.7 25.9	15 35.7 36.6	20 47.6 30.3	42 25.3
33.4 do 49.9 4	1 4.5 3.1	8 36.4 29.6	9 40.9 22.0	4 18.2 6.1	22 13.3
50.0 in več 5	30 58.8 93.8	9 17.6 33.3	10 19.6 24.4	2 3.9 3.0	51 30.7
Skupaj -število -delež	32 19.3	27 16.3	41 24.7	66 39.8	166 100.0

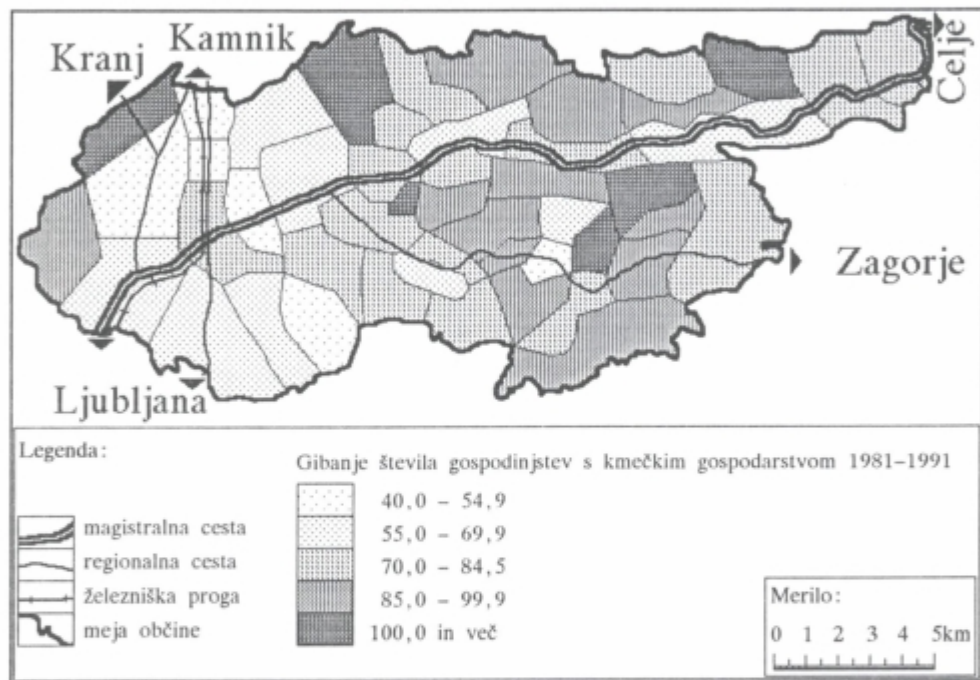
Hi-kvadrat (Pearson):117.89 (12 stopinj prostosti)

Polja s pričakovano frekvenco nanj kot 5: 5 od 20 (25.0%)

ni bilo (tab. 17). Le v dveh naseljih kmetijska funkcija ni več prevladovala, vendar sta bili to izjemi ob magistralni cesti Ljubljana-Celje. To sta bili naselji Šentožbolt in Trojane, med katerima se magistralna cesta vzpenja čez okoli 600 metrov visok prelaz Učak iz doline Radomlje v dolino Bolske. Njuna prometna povezanost z ravninskim območjem je bila kljub legi visoko v hribih dobra, poleg tega so se na Trojanah ukvarjali tudi s turizmom, zato ni prav nič presenetljivo, da je kmetijstvo tam že izgubilo vodilno vlogo. Le-to tudi ni bilo več najpomembnejše v četrtini naselij gričevnega in v tretjini naselij dolinskega območja. Taka so bila vsa ravninska naselja, z izjemo dveh. Verjetnost povezanosti med območjem, v katero je spadalo naselje, in deležem gospodinjestev brez kmečkega gospodarstva je bila zelo velika. To nam potrjuje, da se vloga kmetijstva od območja

do območja razlikuje oziroma da je preobrazba zajela različna območja v različnem obsegu. Medtem ko je bilo na ravnini skoraj povsod zaznati izrazite spremembe, pa so bila na nasprotni strani naselja hribovitega sveta drugačna. Vanje so procesi preobrazbe segli z manjšo močjo in bolj selektivno. Vendar ne moremo reči, da je to območje ostalo nedotaknjeno in da vanj mestni vplivi niso segli.

Podatki popisa prebivalstva 1991 tudi glede števila kmečkih gospodarstev niso najbolj kakovostni. Na podlagi poznavanja razmer trdimo, da ni verjetno, da se je v zadnjem de-

Sl. 39: Gibanje števila gospodinjstev s kmečkim gospodarstvom v občini Domžale 1981-1991

Fig. 39: The trend in the number of farm households in the commune of Domžale from 1981 to 1991.

setletju število kmečkih gospodarstev zmanjšalo za okoli četrtno. Po zagotovilih statistične službe je bilo kmečko gospodarstvo pri obeh popisih enako opredeljeno in zaradi tega torej ni mogla nastati med obema popisoma tolikšna razlika. Obstaja pa možnost, da so popisovanci dajali napačne podatke. Zadnji popis je namreč potekal v družbenem ozračju, ki ga lahko označimo kot čas nezaupanja in negotovosti. Ravno v tistem času se je namreč spreminjal del davčne zakonodaje. Poleg tega so se nasploh na novo urejali lastninski odnosi. Ker je bilo dajanje podatkov prostovoljno in se dobljenih podatkov ni preverjalo, je bila možnost dajanja napačnih podatkov, še posebno, če je bil popisovalec

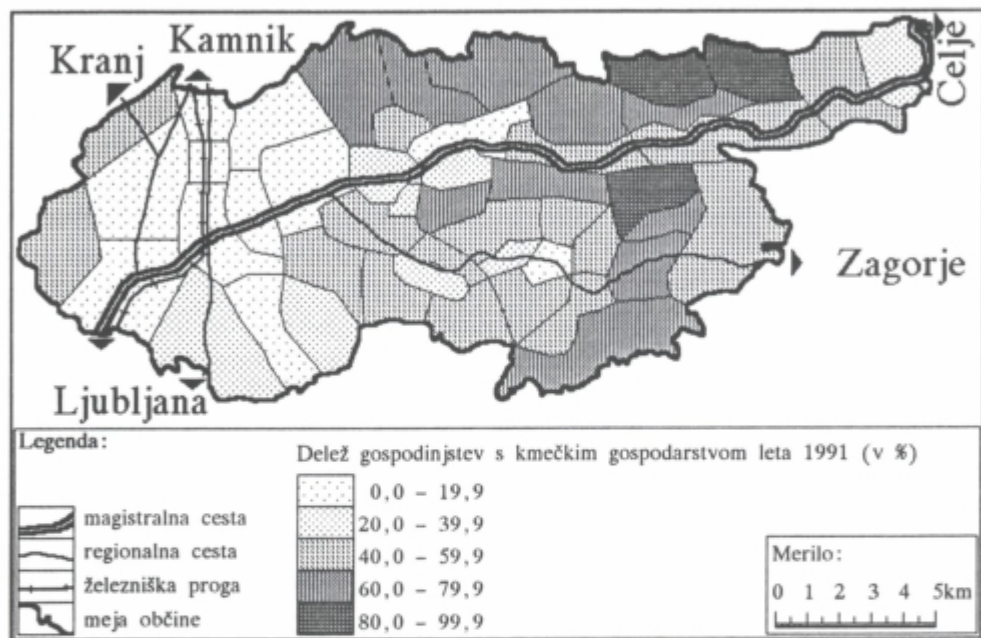
od drugod in ni poznal dejanskih razmer in ljudi v naselju, zelo velika.

Kljub temu smo podatke, kakršni koli že so, prikazali na kartogramu (sl. 39). Ob predpostavki, da so napake (če obstajajo) bolj ali manj enakomerno porazdeljene med naselji, lahko rečemo, da so razmerja med naselji dovolj značilna za takšen prikaz in nam povedo, kakšni procesi so potekali v posameznih delih občine.

Število kmečkih gospodarstev se je najočitneje zmanjšalo na ravninskem zahodnem delu občine. To ob prevladujoči drobni posestni strukturi tudi ne preseneča. Izračunani indeksi za naselja okoli Domžal so bili celo manjši od petdeset. Le v južnem delu ravnine je bilo nekaj naselij (Mala Loka, Šentpavel pri Domžalah), kjer se število ni zmanjšalo. Taki izjemi na robu ravninskega dela sta še naselji Topole na zahodu in Turnše na vzhodu. Hriboviti vzhodni del občine je imel precej naselij, kjer se število kmečkih gospodarstev v zadnjem desetletju ni zmanjšalo ali pa se je celo za malenkost povečalo. Najbolj na zahodu so bila takšna naselja v hribih, vzhodno od Radomelj (Kolovec, Žiče, Zagorica pri Rovah, Jasen, Dolenje, Vrhovlje). Drugo precej strnjeno območje so predstavljala naselja Vrba, Imovica, Videm in Spodnje Koseze v ravnem in delno gričevnem vmesnem svetu med magistralno cesto na severu in regionalno cesto na jugu, kjer se v bistvu šele začenja višji svet južnega krila trojanske antiklinale. Od tu se proti vzhodu dvigujejo najprej griči nato pa hribovje, ki predstavlja razvodje med Črnim grabnom in Moravško dolino. Južno od regionalne ceste skozi Moravško dolino sta v skupino naselij z nespremenjenim številom kmečkih gospodarstev sodili še Rača in Račni Vrh. V večini teh naselij so razmere za kmetovanje razmeroma ugodne pa tudi dostopnost do njih je, vsaj kar se tiče osebnega prevoza, dobra. V tem se razlikujejo od drugih še bolj na vzhodu in višje v hribih, kjer se število kmečkih gospodarstev prav tako ni zmanjšalo. Taka naselja so bila v hribovitem delu Črnega grabna in na obrobju Moravške doline v pretežni večini. Območja, kjer je občutno upadlo število kmečkih gospodarstev in s tem seveda kmetijska vloga naselij, so bila tudi na skrajnem vzhodu okoli Trojan (Bršlenovica, Trojane, Učak, V Zideh), okoli Blagovice (Podsmrečje, Blagovica, Korpe, Golčaj, Vranke), okoli Peč (Peče, Podgorica pri Pečah, Gora pri Pečah), okoli Moravč (Moravče, Zalog pri Moravčah, Soteska, Serjuče), ob južni meji osrednjega dela občine (Brdo, Žeje, Trojica, Zgornja Javoršica - eno od pomembnejših območij počitniških hiš) in posamično še ponekod drugje, predvsem v dnu dolin ali pa v bližini.

Leta 1991 sta imeli več kot štiri petine gospodinjstev s kmečkim gospodarstvom (sl. 40) le še območje med Češnjicami in Gabrjem pod Špilkom (83 % - 85 %) in območje Limbarske gore (82,5 %). Drugje so se ti deleži tudi v hribovju zmanjšali. V vsem dolinskem delu Črnega grabna in v večjem delu Moravške doline (ves osrednji in zahodni del) je bilo število gospodinjstev s kmetijami in brez njih precej izenačeno. Lukovica in Moravče sta bila po nepomembnosti kmetijske funkcije še bolj kot desetletje prej podobna ravninskim naseljem, kjer je bila slika približno taka kot leta 1981, le da so bili deleži še precej nižji. Kmetijstvo je imelo najmanjši pomen v SOE Preserje - Zg. Jarše (le 3,3 % gospodinjstev je imelo kmečko gospodarstvo), v SOE Domžale-Rodica-Sp. in Sr. Jarše-Zaboršt (3,4 %) in v SOE Količevo-Podrečje-Vir (3,7 %).

Tudi pomen kmetijske funkcije torej nazorno kaže, kako so urbanizacijski procesi najbolj spreminjali ravninski del občine, ne dosti manj posamezne dele dolin, ponekod pa so ob nekoliko boljši dostopnosti (Trojane) segli tudi precej visoko v hribe. Pri hitrejšem širjenju mestnih vplivov in s tem povezano preobrazbo je imelo pomembno vlogo tudi širjenje počitniških hiš. Kjer jih je bilo veliko se je število kmečkih gospodarstev zmanjšalo. Tudi tam je bila vloga kmetijstva vse bolj potisnjena v ozadje, podobno kot tam, kjer se je delež gospodinjstev s kmeč-

Sl. 40: Delež gospodinjstev s kmečkim gospodarstvom v občini Domžale leta 1991

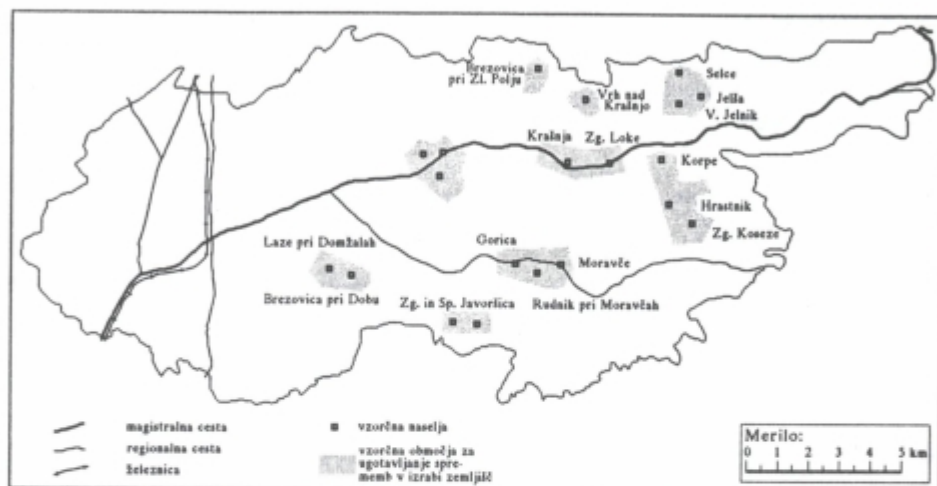
Fig. 40: The percentage of farm households in the commune of Domžale in 1991.

kim gospodarstvom bistveno zmanjšal. Gledano z vidika gibanja števila kmečkih gospodarstev in deleža gospodinjstev, ki so jih imela, se je torej v precejšnjem delu vzhodnega hribovitega dela občine kmetijstvu kot temeljni funkciji naselij uspelo obdržati vse do danes. Tudi v naseljih, kjer so še vsa gospodinjstva imela kmečko gospodarstvo, je bilo le malo takih, ki bi jim bilo kmetijstvo edina zaposlitev in edini vir dohodkov. Fiziognomsko so zato ta naselja veliko bolj ohranila kmetijsko vlogo, medtem ko so funkcionalno že veliko bolj mešana, to pa je dajalo tudi vidne zunanje učinke: od posledic manjše intenzivnosti obdelovanja do posledic vnašanja raznih novosti v način gospodarjenja in bivanja.

5.6.5.2. Spremembe v izrabi zemljišč (v sondnih območjih)

Ker stopnja preobrazbe in vpliv mesta padata od ravninskega območja proti vzhodu in od dna dolin proti višjim predelom, smo v vzhodnem delu občine izbrali nekaj vzorčnih

območij, na katerih smo ugotavljali, kakšne so bile spremembe v zemljiški izrabi. Podrobneje se temu vprašanju zaradi obilice dela, ki jo to zahteva, nismo mogli posvetiti. Zato so bile spremembe v izrabi zemljišč ugotovljene z interpretacijo letalskih posnetkov. Analiza je bila opravljena v merilu 1:25.000, zato posebne natančnosti ni bilo pričakovati. Ker so nas zanimale predvsem smeri sprememb, nam je natančnost, ki jo omogoča izbrano merilo, povsem zadoščala. Vzorčna območja smo začrtali povsem geometrijsko, okoli glavnine negozdnih zemljišč okrog nekaterih naselij. Vzorčna naselja smo izbrali na podla-

Sl. 41: Lega in približen obseg vzorčnih območij za ugotavljanje sprememb v izrabi zemljišč

Fig. 41: The location and approximate extent of the sample areas used in determining the changes in land use.

gi povprečnega ranga, določenega z vrednostjo treh kazalcev: deleža "nekmečkih domov", rasti števila hiš 1961/81 in rasti števila prebivalstva 1971/81. Izbrana so bila naselja, ki so glede na območje, kjer ležijo, imela ustrezen povprečen rang, in tista, ki so odstopala navzgor ali navzdol. Kot navzdol odstopajoča so bila izbrana naselja z razmeroma nizkim rangom kljub bližini ravninskega območja (npr. Laze, Brezovica - sl. 41). Navzgor odstopajoča so bila naselja, ki so ležala v hribih, daleč proč od ravnine in tudi precej visoko nad dolino (Spodnja in Zgornja Javoršica, Hrastnik, Zgornje Koseze, Korpe). V skupino, kjer je bil zaradi dolinske lege in dobrih prometnih zvez visok povprečen rang pričakovan, so sodila naselja Lukovica, Brdo pri Lukovici, Spodnje Prapreče, Moravče, Rudnik pri Moravčah, Gorica, Krašnja in Spodnje Loke. Hribovita naselja, kjer je bil zaradi odročne lege in s tem povezane slabe dostopnosti, rang po pričakovanjih zelo nizek, so bila Brezovica pri Zlatem Polju, Vrh nad Krašnjo, Selce, Jelša in Veliki Jelšnik. Z izjemo dela območja okrog Lukovice in okoli Moravč, so vsa druga zajemala kmetijsko manj primerna zemljišča. Zaradi tega so prevladovali predvsem travniki, precej manj pa je bilo njiv.

Ravninskemu zahodnemu delu občine najbližje je bilo območje Laze-Brezovica. Ti dve naselji sta od Domžal oddaljeni le okoli pet do sedem kilometrov, vendar je bila najbližja avtobusna postaja oddaljena okoli tri kilometre. Naselji ležita na okoli 350 metrih

Tab. 18: Sprememba rabe zemljišč na vzorčnih območjih v vzhodnem delu občine Domžale v obdobju od 1975 do 1988

Tab. 18: Changes in the land use in the sample areas in the eastern part of the commune of Domžale from 1975 to 1988. The number of changes (a), from field to meadow (b), from meadow to field (c), built upon (d), from other to meadow (e), changed to woods (f), the size of the sample area (g), region (h): valley (A), low hills (B), high hills (C), central settlement in the sample area (i), the number of changes (j) and the extent of the changes in hectares (k).

Štev. spren. skupaj	Njiva v travnik		Travniki v njivo		Spremenj. v zazid.		Drugo v travnik		Spremenj. v gozd		Površ. vzorč. obnoč.	obnočje	Osr. nasel. vzorč. obn.
a	b		c		d		e		f		g	h	i
	štev.	površ. v ha	štev.	površ. v ha	štev.	površ. v ha	štev.	površ. v ha	štev.	površ. v ha			
	j	k	j	k	j	k	j	k	j	k			
obdobje 1975 do 1980													
12	10	8.6	2	2.3							268.5	A dol.	KRAŠNJA
9	1	0.5	3	4.3	4	1.5	4	4.0			194.2	A dol.	LUKOVIČA
9	5	6.4	3	10.9			1	0.6			229.0	A dol.	MORAČE
5	5	2.4									90.7	B grič.	LAZE P. D.
3	3	1.9									53.5	C hrib.	BREZ. PZ.P.
4	4	1.8									259.5	C hrib.	HRASTNIK
8	8	6.7									92.8	C hrib.	JAVORSICA
5	4	4.5	1	2.5							231	C hrib.	VELI JEL.
2							1	0.2	1	0.4	86.5	C hrib.	URH NAD K.
obdobje 1980 do 1988													
14	10	7.5	1	2.1			3	0.6			268.5	A dol.	KRAŠNJA
17	14	16.8					3	2.6			194.2	A dol.	LUKOVIČA
13	13	12.9	3	4.6	1	0.6					229.0	A dol.	MORAČE
11	8	3.0	2	1.2			1	0.1			90.7	B grič.	LAZE P. D.
4	3	1.2			1	0.1					53.5	C hrib.	BREZ. PZ.P.
13	12	8.0	1	1.2							259.5	C hrib.	HRASTNIK
6	5	4.5			1	0.1					92.8	C hrib.	JAVORSICA
10	7	7.3	1	1.5	1	0.3	1	0.3			231	C hrib.	VELI JEL.
7	6	8.5			1	0.3					86.5	C hrib.	URH NAD K.

Vir: Geodetski zavod Slovenije (aero-foto posnetki)

nadmorske višine, in sicer nekako dvajset do štirideset metrov nad nekdanjo poplavno ravnico Rače, ki teče severno od tod. Dolina Rače je bila hidromeliorirana. Okoli Brezovice so bili v glavnem travniki, nekaj malega je bilo njiv, nekaj pa tudi površin v zaraščanju. Obdelovalne površine je obkrožal gozd. Severozahodno od Laz so na melioriranih površi-

nah prevladovali travniki. V prvem obdobju, med 1975 in 1980, se je na tem vzorčnem območju zgodilo skupaj pet sprememb. V vseh primerih so bile njive spremenjene v travnike. Skupna površina teh sprememb je bila okoli 2,4 hektarja (tab. 18). Po letu 1980 je bilo sprememb nekoliko več. Tudi obdobje je nekoliko daljše (1980 do 1988). Še trije hektarji njiv so bili spremenjeni v travnike, vendar je bilo v tem času tudi približno 1,2 hektarja travnikov spremenjenih v njive. To so bili travniki bliže naselij (gospodarska kriza).

Pregled vzorčnih območij nadaljujemo z območji, kjer so bili prej omenjeni povprečni rangi nad pričakovanimi in višji od tistih pri naseljih v okolici. Tako je območje Zgornje in Spodnje Javoršice. To sta naselji na severnih pobočjih med 500 in 600 metri nadmorske višine. Vse naokrog je gozd, iztrebljeno je le območje okoli naselij. Večina negozdnih površin so bili travniki, njiv je bilo le malo. Okoli hiš so bili sadovnjaki, površin, ki bi se zaraščale, pa ni bilo. V prvem obdobju (1975 do 1980) je bilo okoli 6,7 hektarja njiv spremenjenih v travnike, v naslednjem (1980 do 1988) pa še nadaljnjih štiri in pol hektarja. Teh sprememb je bilo v drugem, daljšem obdobju manj, ker kaj dosti njiv ni več ostalo. Njiv je bilo leta 1988 na vzorčnem območju le še 3,6 hektarja, medtem ko je bilo travnikov kar 76 hektarjev.

Drugo območje, kjer so bila naselja s povprečnimi rangi nad pričakovanimi, je bilo območje Korpe - Hrastnik - Zgornje Koseze. To so naselja, ki ležijo v hribovitem svetu med dolino Radomlje na severu in dolino Drtijsčice na jugu. Korpe ležijo najseverneje, še na južnih pobočjih Črnega grabna, na okoli 500 metrih, in sicer na pomolu približno sto metrov nad dnom doline. Tudi tu je bil vse naokrog gozd, le naselje so obdajali travniki in nekaj njiv. Hrastnik leži že na južnih, prisojnih pobočjih tega vmesnega hribovja, in sicer na okoli 600 metrih. Od Moravč je oddaljen štiri do pet kilometrov. V podobni razdalji od Moravč so tudi Zgornje Koseze, ki so bližje manjšemu krajevnemu središču Pečam, kjer je avtobusna postaja. Prav tako ležijo kakih sto do stopetdeset metrov niže kot Hrastnik. Predvsem okoli Zgornjih Kosez je bilo kar precej njiv, ker svet tu ni tako strm in je po dolini bolj odprt proti vzhodu. Hrastnik pa so, podobno kot Korpe, vse naokrog obdajali gozdovi. Tudi tu je v prvem obdobju nekaj njiv, predvsem bolj oddaljenih, prešlo v travnike, skupaj nekaj manj kot dva hektarja. Še več jih je bilo spremenjenih v travnike po letu 1980, in sicer okoli osem hektarjev. Nekaj več kot hektar pa je bilo tudi hišam bližjih travnikov, ki so jih spremenili v njive.

Med sondnimi območji z naselji s pričakovano visokimi rangi opisujemo najprej območje Moravče-Rudnik-Gorica. Moravče ležijo na vzhodnem robu doline Drtijsčice, ki tu zavije proti severu. Zahodno od njih pa se že začenja dolina Rudniške Rače. Na severnih položnih pobočjih te doline ležita zahodno od Moravč naselji Rudnik pri Moravčah in Gorica. Njiv je bilo na tem območju precej, predvsem na bolj ravnih in blago vzpetih predelih. Največ pa je bilo tudi tu travnikov. Značilnost prvega obdobja je, da je bilo več travnikov spremenjenih v njive kot nasprotno. Predvsem v nekoliko strmejšem svetu je bilo okoli 6,4 hektarja njiv spremenjenih v travnike, v bolj ravnem svetu pa je bilo okoli enajst hektarjev travnikov spremenjenih v njive. V travnik je bilo spremenjenega tudi

okoli pol hektarja gozda. Po letu 1980 so bile spremembe ravno nasprotno. Okoli trinajst hektarjev njiv je bilo spremenjenih v travnike in nekaj manj kot pet hektarjev travnikov v njive. Nekoliko so se povečale tudi zazidane površine.

Podobno je bilo območje okrog drugega krajevnega središča vzhodnega dela občine. To je območje Lukovica-Brdo-Spodnje Prapreče. Lukovica leži na robu doline, tam, kjer se Črni graben na široko odpre proti zahodu. Poplavno ravnico, ki se tu močno razširi, so konec osemdesetih let hidromeliorirali in komasirali. Brdo kot nekakšen upravni podaljšek Lukovice leži na, kot že samo ime pove, gričevni terasi nad dolino. Na prisojnih pobočjih je bil obsežen sadovnjak kmetijskega inštituta. Na drugi strani tu že precej široke doline leže Spodnje Prapreče. To je naselje na zahodnih pobočjih nizkega vmesnega gričevja med dolino Radomlje na severu in Rače na jugu. Relativna višina tega vmesnega gričevja je okoli sto metrov. Na vzorčnem območju so močno prevladovali travniki, njiv je bilo sorazmerno malo. Na močvirni poplavni ravnici je bilo precej slabega gozda, ki je bil po zadnjem cikličnem aero-foto snemanju leta 1988 že iztrebljen. Tu so bile izvedene omenjene hidromelioracije. Sicer pa so bile že pred temi obsežnimi posegi spremembe v rabi zemljišč precejšnje. Pred letom 1980 so se najbolj povečale njivske površine, in sicer na račun travnikov (prek štiri hektarje), za okoli hektar in pol so se povečale zazidane površine, okoli pol hektarja njiv je bilo spremenjenih v travnike in skoraj hektar in pol sadovnjakov v travnike. Po letu 1980 pa je skoraj sedemnajst hektarjev njiv prešlo v travnike. To so bile predvsem njive v nekoliko vlažnejših predelih, jugozahodno od Spodnjih Prapreč, in nekaj njiv v nekoliko bolj strmih svetih. Okrog dva in pol hektarja je bilo izkrčenih novih travnikov, in sicer na račun površin, ki so se prej zaraščale, in na račun gozda.

Nekoliko vzhodneje od Lukovice je še zadnje območje dobro dostopnih naselij s pričakovanim razmeroma visokim povprečnim rangom, dobljenim na podlagi omenjenih treh kazalcev. To je območje Krašnje in Spodnjih Lok, dveh naselij, nameščenih na robu poplavne ravnice ob Radomlji, ki segata le še deset do dvajset metrov navzgor v severni breg doline. Nekaj več njiv je tu ostalo le še na ravnici, ki pa je dokaj ozka, in posamič na položnejših krajih na pobočjih. Močno je prevladoval travnat svet, strmejša pobočja pa je pokrival gozd. Od 1975 do 1980 je bilo tu 8,6 hektarja njiv spremenjenih v travnike in 2,3 hektarja travnikov v njive. Njive so opuščali na pobočjih, nove pa so nastajale na ravnini. Tudi po letu 1980 se je ta proces nadaljeval. Sedem hektarjev njiv in pol je bilo spremenjenih v travnike in nekaj več kot dva hektarja travnikov v njive. Nekaj več kot pol hektarja je bilo še na novo izkrčenih travnikov na račun gozda in površin v zaraščanju.

Območja, kjer so bili povprečni rangi pričakovano nizki, so na severnem hribovitem robu vzhodnega dela občine. Najprej bomo obravnavali območje Brezovice pri Zlatem Polju. To je območje okoli naselja, ki leži nekaj nad 600 metrov visoko. Od tu je že bližje do Tuhinjske doline na severu, po kateri pelje regionalna cesta do Kamnika, kot pa do doline na jugu, po kateri pelje magistralna cesta do Domžal in Ljubljane. Na južnih, zložnih pobočjih pod naseljem so bili najprej sadovnjaki, nato njive in končno travniki, vse skupaj pa je obdajal gozd, razen na severozahodu, kjer je bil ob cesti odprt svet do sosednjih zlatopoljskih vasi. V prvem obdobju je bilo tu nekaj manj kot dva hektarja njiv

spremenjenih v travnike, v drugem pa je bilo teh sprememb nekaj več kot hektar, za okoli desetino hektarja pa so se v tem drugem obdobju povečale tudi zazidane površine.

Naslednje je območje okoli Vrha nad Krašnjo. To naselje leži na nadmorski višini med 650 in 750 metri in je bilo skoraj od vseh strani obdano z gozdovi. Tam, kjer je nekaj več položnega terasastega sveta, je bilo razmeroma precej njiv. Večino zemljišč okoli naselja pa so vendarle travniki. V prvem obdobju je bilo nekaj malega površin, ki so se zaraščale, spremenjenih v travnik (0,18 hektarja) in nekaj več v gozd (0,37 hektarja). V drugem obdobju pa je kar osem in pol hektarja njiv prešlo v travnike, za malenkost pa so se povečale tudi zazidane površine. Njive so bile spremenjene v travnike tako v strmejših kot v manj strmih predelih. Tudi oddaljenost od naselja pri opuščanju ni imela ključne vloge. Verjetno je bil torej razlog za ekstenziviranje obdelave v gospodarskem statusu lastnika (gospodarski prelog).

Zadnje vzorčno območje, ki ga predstavljamo, je območje okrog naselij Veliki Jelnik, Jelša in Selce. Prvi dve ležita 500 do 550 metrov visoko, Selce pa že kar 700 metrov. Gozd je bil okrog teh naselij skrčen le v bolj zložitih in predvsem v prisojnih legah. Sorazmerno več njiv je bilo okoli Selc, drugače pa so v glavnem močno prevladovali travniki. Ti so se tudi v obeh obdobjih povečevali na račun njiv. V prvem obdobju za okoli štiri in pol hektarja, v drugem pa za nekaj več kot sedem. Toda od leta 1975 do 1980 se je tudi dva in pol hektarja travnikov spremenilo v njive, po letu 1980 pa le še hektar in pol. Od leta 1980 do 1988 so se tudi tu nekoliko povečale zazidane površine, v travnik pa je bila spremenjena tudi nekaj manj kot tretjina hektarja gozda.

Na vseh vzorčnih območjih je bilo, kot smo lahko ugotovili, prisotno ozelenjevanje. To se je po letu 1980 stopnjevalo. Nasproten proces je bil manj viden in predvsem v prvem obdobju, torej med 1975 in 1980. Na podlagi ugotovljenih sprememb bi težko rekli, da obstajajo bistvene razlike med posameznimi vzorčnimi območji. Posamezne spremembe so rezultat različnih dejavnikov, lahko tudi naključnih. Upravičeno pa lahko sklepamo, da gre povsod predvsem za usmerjanje v živinorejo in spreminjanje pretežno samooskrbnega kmetijstva v bolj tržno naravnano. To je povezano tudi s pridobivanjem sredstev z nekmetijsko dejavnostjo, kar zmanjšuje zanimanje za intenzivnejšo obdelavo. Edina skupna značilnost naselij, ki leže na obravnavanih vzorčnih območjih, je namreč ta, da se je povsod precej povečeval delež zaposlenih, aktivnih prebivalcev. Tudi to, da je bilo ponekod na hribovitih območjih sorazmerno več njiv, nas navaja k sklepu, da je bila usmerjenost kmetijstva tam še vedno do neke mere samooskrbna. Tam, kjer je bilo več polkmečkega prebivalstva, ki je porabilo veliko časa za vsakdanje potovanje na delo, je bilo njivskega sveta vse manj. Polkmetje s sodobno mehanizacijo zmorejo obdelati svoje kmetijske površine, če so to travniki, ne pa tudi, če so njive. Poleg tega je intenzivnejše obdelovanje kmetijskih površin na hribovitih območjih tudi z gospodarskega vidika nesmotrno.

Lega spremenjenih površin je seveda odvisna od številnih posamičnih dejavnikov. Pogosteje so bile njive spremenjene v travnike na bolj oddaljenih legah in tam, kjer so bile razmere za strojno obdelovanje nekoliko slabše. Vendar to nista bila edina razloga,

pogosto so bili odločilni še drugi. Včasih je s predajo kmetije v roke mlajši generaciji prišlo tudi do drugačne usmeritve in do bolj ekstenzivnega, toda bolj tržno naravnane kmetovanja, ob hkratni zaposlitvi zunaj kmetijstva. Zaradi takih in podobnih razlogov je prihajalo do sprememb tudi v ugodnejših legah.

Naslednja stvar, ki jo moramo omeniti, je, da skoraj nikjer na obravnavanih območjih ni bilo večjih površin, ki bi se zaraščale ali se spremenile v gozd. Torej smo imeli v celoti opraviti še z zelo aktivno kmetijsko pokrajino. Vzrok za to so posredni vplivi mesta, ki bolj ali manj segajo tudi v najbolj oddaljena hribovita naselja domžalske občine. Zaostalih, propadajočih in umirajočih območij v klasičnem pomenu tu ni bilo.

6. STOPNJA PREOBRAZBE NASELIJ V OBČINI DOMŽALE

6.1. RAZVRSTITEV NASELIJ V SKUPINE

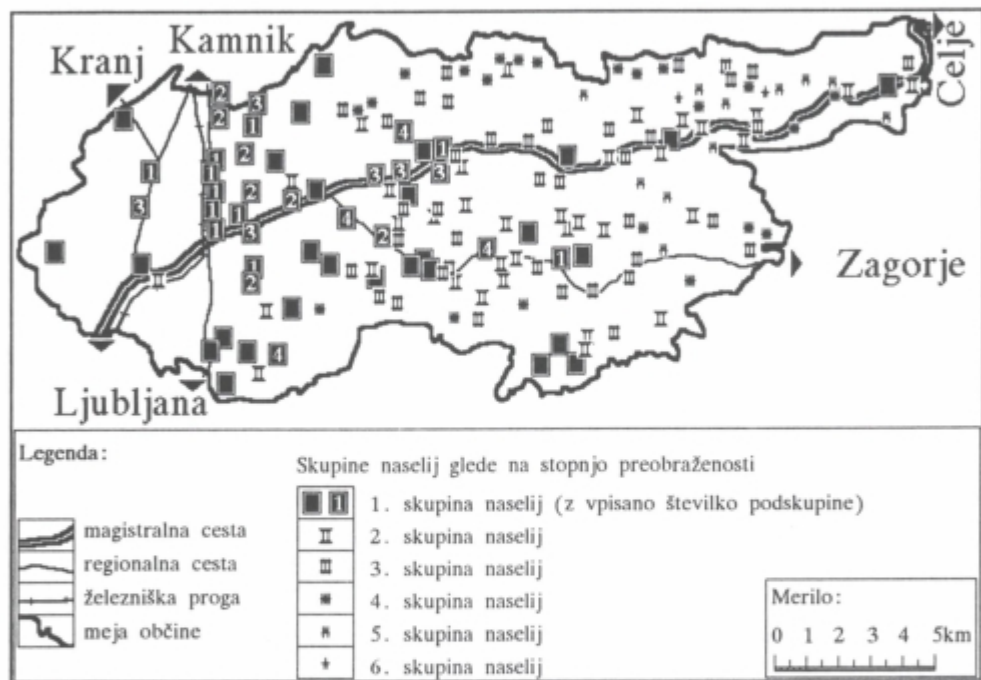
Do zdaj smo ob kartogramih že opisali razlike med posameznimi deli občine glede na celo vrsto spremenljivk. Vse te spremenljivke smo uporabili za razvrstitev naselij v skupine glede na podobnost. Vsa naselja so, kot smo lahko razbrali iz dendrograma, razpadla v dve med seboj zelo različni skupini, ti dve pa še naprej vsaka na tri podskupine, ki pa so bile notranje spet precej različne in sestavljene iz med seboj različnih skupin. Kot temeljno smo obravnavali razdelitev na šest skupin (sl. 42). V prvi skupini so bila predvsem ravninska naselja in nekatera naselja iz dolin ob glavnih cestah. V teh naseljih je živila velika večina prebivalcev občine. Kazalci, ki kažejo doseženo stopnjo preobrazbe, so bili tam vsi po vrsti nad občinskim povprečjem. Že leta 1971 so imela ta naselja v povprečju največ zaposlenih prebivalcev od aktivnih in tudi podpovprečen delež dnevnih migrantov od vseh zaposlenih. Med naselja te skupine so se uvrstila tudi vsa zaposlitvena središča. Nadpovprečni so bili tudi deleži izobraženih, Neslovencev in priseljenih iz mestnih naselij. Podpovprečen pa je bil delež kmečkega prebivalstva. Prebivalstvo je bilo razmeroma mlado, naselja so rasla naglo tako po številu prebivalstva kot po številu hiš. Tudi stanovanjski standard je bil nadpovprečen. Nekaj podobnega je za naselja te skupine veljalo tudi leta 1981 in 1991.

V drugo skupino so se uvrstila nekatera naselja z roba ravnine, precej več pa iz obeh glavnih dolin na vzhodu in z vmesnega gričevnatega sveta. Značilnost te skupine je bila, da je imela v povprečju precej visoke vrednosti izračunanih kazalcev, ki kažejo močnejšo stopnjo preobraženosti. Vendar so bili precej nižji kot pri prvi skupini. Naselja, ki so sestavljala to skupino, so imela leta 1981 skoraj desetkrat manj prebivalcev kot prva skupina. Skupno število prebivalcev naselij druge skupine se je od 1971 do 1981 povečalo za slabo desetino. To je bilo precej manj kot v prvi skupini, vendar se v nobeni od drugih skupin skupno število prebivalstva v tem obdobju ni povečalo. Razmerje med mladim in starim prebivalstvom je bilo samo v drugi skupini ugodnejše kot v prvi. Tako leta 1971 kot leta 1981 so imela naselja druge skupine manjši povprečni indeks staranja kot prva skupina.

Tretja skupina je bila drugi bolj podobna kot druga prvi. Vse tri skupaj pa so se bistveno ločevale od drugih treh. Prve tri skupine so predstavljale bolj preobražena naselja, druge tri pa manj preobražena. Naselja tretje skupine so bila v glavnem v sosledstvu naselij druge skupine in so skupaj z njimi zajemala tako rekoč skoraj celotno območje dolin in gričevja, nekaj pa jih je bilo tudi v hribovju. V povprečju so kazali izračunani kazalci za

to skupino še nekoliko manjšo stopnjo preobraženosti kot za naselja druge skupine. Prebivalstvo v naseljih te skupine ni raslo, ampak je ostajalo številčno enako.

Tri skupine manj preobraženih naselij so bile tako po številu vanje uvrščenih naselij kot po številu vseh prebivalcev, ki so v teh naseljih stalno prebivali leta 1981, precej manjše. Njihovo skupno prebivalstvo je predstavljalo komaj dobre tri odstotke vsega prebivalstva občine. Vrednosti izračunanih kazalcev so močno odstopale od tistih, ki kažejo na močnejšo stopnjo preobrazbe. Deleži kmečkega prebivalstva so bili v njih visoki, delež

Sl. 42: Razvrstitev naselij občine Domžale v skupine glede na podobnost v 21 spremenljivkah

Fig. 42: The distribution of the settlements of the commune of Domžale into groups by similarity (21 variables).

gospodinjstev brez kmečkih gospodarstev je bil povprečno komaj okoli desetine, v zadnji, šesti skupini pa takih gospodinjstev sploh ni bilo. Izobrazbena raven je bila zelo nizka, prebivalcev, ki bi se priselili iz mestnih naselij, tudi skoraj ni bilo. Povprečni delež zaposlenih med aktivnimi se je gibal okoli polovice. Skoraj vsi zaposleni so bili dnevni migranti. Naselja teh treh skupin so bila skoraj izključno v hribih, predvsem na severnem robu vzhodnega dela občine. Nekaj več jih je bilo še na skrajnem vzhodu občine, na južnem obrobju vzhodnega dela pa so se pojavljala le posamič.

Znotraj prve skupine najbolj preobraženih naselij so obstajale štiri enovitejše podsku-

pine zelo podobnih naselij. Prva od teh je zajemala najbolj preobražena naselja na osrednjem delu ravnine. Vanjo so spadale Domžale s sosednjimi naselji Virom, Zaborštom, Trzinom in Rodico. Severno od Domžal se je ob cesti in železnici nadaljeval pas teh naselij s Sp., Sr. in Zg. Jaršami ter Radomljami vzhodno in Mengšem zahodno od tam. Ločeno od tega osrednjega ravninskega jedra sta tej podskupini pripadali še obe krajevni središči vzhodnega dela občine Lukovica in Moravče. Vsi kazalci, ki kažejo stopnjo preobrazbe, so bili pri naseljih te podskupine izrazito nadpovprečni. Deagrarizacija je v mnogih od teh naselij dosegla že tako stopnjo, da je bilo leta 1981 ponekod že manj kot odstotek kmečkega prebivalstva, v večini pa med enim in tremi odstotki. V glavnem je znašal delež zaposlenih prebivalcev od vseh aktivnih nad devet desetin. Dnevni migrantov je bilo nekoliko manj, ker so bila to vendarle naselja z največjim številom delovnih mest v občini. Še vedno pa je bil njihov delež v večini teh naselij med tremi četrtinami in devetimi desetimi. Gospodinjstev brez kmečkih gospodarstev je bilo večinoma malo manj od devetih desetin. Tudi po deležih prebivalcev, ki so se priselili iz mest, deležih neslovenskega prebivalstva in srednje do visoko izobraženih so bila ta naselja v povprečju precej pred drugimi. Skratka, vsi kazalci kažejo, da je stopnja preobrazbe tam dosegla najvišjo raven.

Drugo večjo podskupino so predstavljala naselja, ki so tvorila obrobje prve podskupine in so ji bila tudi precej podobna, le da so bila, po nekaterih izračunanih kazalcih sodeč, nekoliko manj preobražena od naselij prve podskupine. Tretja, še nekoliko manjša homogenena skupina je bila še za spoznanje manj preobražena, v njej pa so bila že posamezna naselja na prehodu iz ravnine v hriboviti vzhodni del. Od ravninskih naselij so v to podskupino spadali Hudo, Loka pri Mengšu in Podrečje. Vsa naselja domžalsko-kamniške prebivalstvene aglomeracije so torej spadala med najbolj preobražena (urbanizirana) naselja. K tretji podskupini so spadali še Prevoje pri Šentvidu, Šentvid pri Lukovici in Spodnje Prapreče. To so naselja južno in zahodno od Lukovice, ki predstavljajo prehod med ravnino in reliefno razgibanim vzhodnim delom občine.

V prvi skupini najbolj preobraženih naselij je bila še ena večja, enovitejša skupina posameznih naselij, raztresenih predvsem po vzhodnem delu občine. Ta so dosegla še za stopnjo manjšo raven preobraženosti od prej opisanih. Prvo tako naselje je bilo Selo pri Ihanu, s skrajnega južnega roba ravnine, ki je spadalo med slabše dostopna ravninska naselja. Iz vzhodnega dela občine pa so v to podskupino spadali Krtina, ki je tudi na prehodu med ravnino in hribovitim vzhodom, Dole pri Krašcah iz osrednjega dela Moravske doline, Rafolče s terasnega gričevja na zahodnem robu vzhodnega dela in Krašnja kot manjše krajevno središče Črnega grabna. Preostala naselja prve skupine so si bila med seboj bolj različna in so se posamič ali v parih uvrščala med naselja večjih, bolj homogenih podskupin.

Po stopnji preobraženosti posameznih naselij so v vzhodnem delu občine obstajale precejšnje razlike. Tu smo imeli namreč naselja, kot so bila, na primer, posamezna krajevna središča, ki so bila po vseh kazalcih pa tudi po svojem videzu in funkcijah zelo podobna naseljem z osrednjega dela ravnine. Nedaleč stran pa smo imeli že povsem drugačna naselja, ki se jih je preobrazba še precej izognila. Povsem urbanizacijskim vplivom

se v bistvu ni izognilo prav nobeno naselje. Krajevne razlike pa so bile lahko zelo velike tudi na majhnih območjih prav zaradi posameznih dejavnikov, ki so bili nosilci sprememb v različnih naseljih. V dolinskih in v ravninskih naseljih so bili procesi preobrazbe množični in zelo intenzivni, na hribovitih območjih pa so se ti vplivi uveljavljali postopno prek posameznikov. To pa je bilo ponekod dovolj, da so se po izračunanih kazalcih in seveda tudi po dejanskem videzu ta naselja tako zelo razlikovala od sosedstva, kjer takih krajevnih pobudnikov preobrazbe ni bilo.

6.2. INTENZIVNOST PREOBRAZBE IN STOPNJA DOSEŽENIH PROSTORSKIH SPREMEMB

Za enostavnejše ugotavljanje intenzivnosti preobrazbe in dosežene stopnje prostorskih sprememb smo si zamislili koeficient, ki smo ga imenovali z delovnim imenom "koeficient intenzivnosti prostorskih sprememb". V nadaljnjem besedilu bomo uporabljali kratico "KIPS". Ta koeficient naj bi na podlagi nekaterih temeljnih podatkov o stanju in procesih, ki potekajo v določenem naselju ob določenem času (obdobju), pokazal, kje so bile spremembe, ki so posledica vplivov urbanizacije, večje. To torej ni neko absolutno merilo, ampak merilo relativnih razlik med posameznimi deli območja, ki ga obravnavamo. KIPS je bil zasnovan na predpostavki, da je intenzivnost preobrazbe in stopnja dosežene preobrazbe v posameznem naselju premosorazmerna z (sl. 43):

- rastjo števila prebivalstva v naselju
- rastjo števila hiš v naselju
- deležem zaposlenih od vseh aktivnih prebivalcev
- deležem nekmečkih domov in

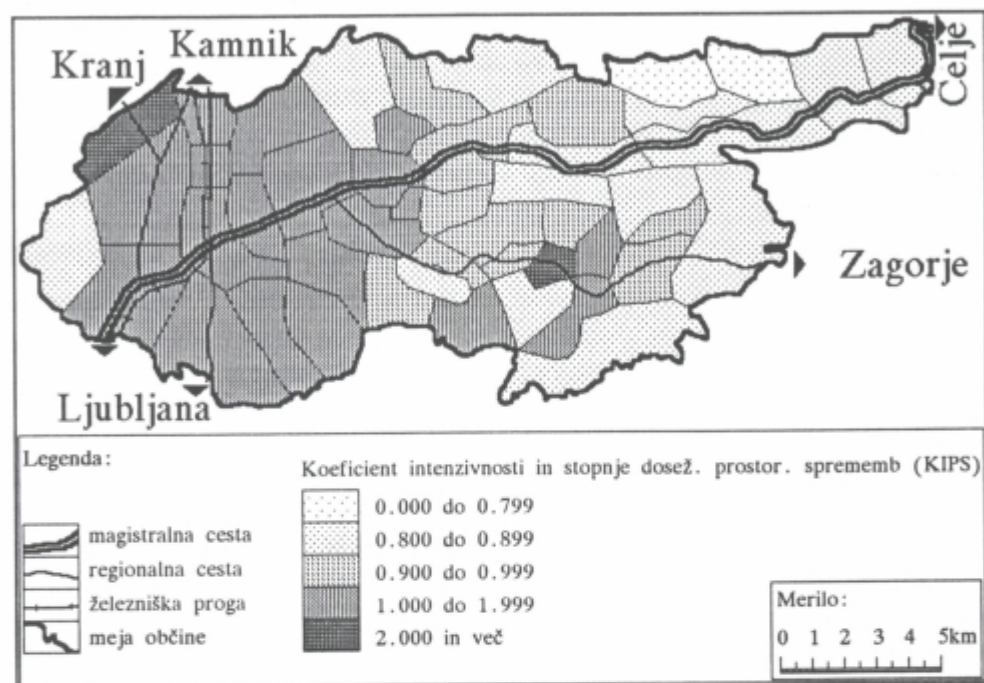
obratnosorazmerna z:

- deležem dnevnih migrantov od vseh zaposlenih in
- razmerjem med povprečno oddaljenostjo vseh dnevnih migrantov celotnega obravnavanega območja od krajev zaposlitve in povprečno oddaljenostjo dnevnih migrantov posameznega naselja od krajev zaposlitve.

Najznačilnejše kazalce prostorskih sprememb, ki so posledica širjenja urbanizacijskih vplivov, smo torej združili v en koeficient, ki naj bi pokazal krajevne razlike v preobraženosti naselij.

Pri prvem računanju smo obravnavano obdobje raztegnili na obdobje 1961 do 1981, saj za leto 1971 nismo imeli podatka o številu hiš. Tako so se podatki za rast števila hiš nanašali na to obdobje, za rast števila prebivalstva pa na obdobje od 1971 do 1981. Ker so za nas pomembne predvsem razlike med naselji, nas pri dobljenem rezultatu to ni prav nič

motilo. Pri računanju z novimi podatki, smo prešli na obdobje 1981-1991. Dobljeni koeficienti so kazali predvsem doseženo raven preobrazbe, manj pa samo intenzivnost procesa.

$$KIPS_i = \sqrt[5]{\left(\frac{P_{it} \cdot H_{it} \cdot Z_i^2 \cdot \overline{SMD}}{P_{it-1} \cdot H_{it-1} \cdot A_i \cdot D_i \cdot SMD_i} + 1 - \frac{K_i}{H_{it}} \right) / 2}$$

$KIPS_i$ Koefic. intenz. prostor. sprememb za nasel. i v času od t-1 do t

P_{it} Število prebivalcev v naselju i v času t

H_{it} Število hiš v naselju i v času t

Z_i Število zaposlenih prebivalcev naselja i

A_i Število aktivnih prebivalcev naselja i

D_i Število dnevnih migrantov v naselju i

K_i Število gospodinjstev s kmečkim gospodarstvom v naselju i

$\overline{SMD}$ Povprečna oddal. dn. migr. celotnega območja od delovnih mest

SMD_i Povprečna oddal. dn. migr. naselja i od delovnih mest

Sl. 43: Intenzivnost prostorskih sprememb pod vplivom urbanizacije v občini Domžale v obdobju od 1961 do 1981

Fig. 43: The intensity of the spatial changes in the commune of Domžale from 1961 to 1981 due to the influence of urbanization.

Na primeru domžalske občine smo ugotovili, da vrednost indeksa, večja od ena, že pomeni visoko doseženo stopnjo preobrazbe naselij. Tolikšne koeficiente so imela tako rekoč

vsa naselja na ravnini in nekatera po dolinah na vzhodu. Tam sta bili območji močnejše preobrazbe okolica Lukovice in Moravč. Na ravnini sta še posebej izstopali dve območji, in sicer ob magistralni cesti od Vira prek Domžal do Trzina in severneje med Mengšem in Radomljami. Precej visoke koeficiente v vzhodnem delu občine so imela predvsem ravni- ni bližja naselja in naselja v dolinah. Predvsem na južnem obrobju so bila tudi posamezna naselja višje v hribih, kjer je bil izračunani koeficient nekoliko višji, najnižje koeficiente pa so imela naselja severnega obrobja vzhodnega dela občine. Če primerjamo to z našimi dosedanjimi ugotovitvami, potem dobljeni koeficienti dokaj verodostojno kažejo razlike predvsem v doseženi stopnji preobrazbe naselij.

7. ZAKLJUČEK

Mesta so bila s svojo nemestno okolico od nekdaj v zelo tesni zvezi. Šlo je namreč za medsebojno funkcionalno dopolnjevanje. Mestne regije kot območja okrog mest, ki so v stalni povezanosti z osrednjim mestom, se razvijajo in spreminjajo pod močnim vplivom mesta. Pri tem gre predvsem za gospodarske temelje sprememb v obmestju, ki imajo svoj izvor v mestu. Množična občila in naglo širjenje informacij v svetovnem merilu so zelo popestrili paleto možnih vzorov in modelov. Spremembe v podeželski okolici mesta so pogosto posledica vlaganja v mestu zasluženega denarja v stanovanjske hiše, obrtne delavnice ali kmečka gospodarska poslopja. Pri tem vidiku mestnega vpliva na spremembe v obmestju gre predvsem za posledico dnevne migracije. Razseljevanje mestnega prebivalstva in nekaterih mestnih funkcij v obmestje je drugi močan dejavnik spreminjanja obmestne pokrajine. Z večanjem deleža nekmečkenga prebivalstva v vaseh se hitreje širijo tudi novosti, ki se uveljavljajo pri sodobnem načinu bivanja. Te so velikokrat po krivici pojmovane kot mestne značilnosti, saj so se praviloma uveljavile najprej v mestnem okolju in šele nato v bolj tradicionalističnem kmečkem. Pri nas je bilo kmetijstvo v glavnem vir akumulacije za razvoj industrije, kot dejavnost pa je bilo močno zapostavljeno. Zato to kmečko okolje ni imelo pravih možnosti za večjo sprejemljivost in dovzetnost za omenjene novosti. Tako je povezava nekmetijskega in kmetijskega načina pridobivanja sredstev za preživljanje pri nas pomenila tudi močan pospeševalni dejavnik za spremembe v zasebnem družinskem kmetijstvu.

Ljubljana si je kot republiško središče oblikovala veliko vplivno območje. Vsakdanja povezanost z okolico v gospodarskem pogledu je segla tudi v zelo oddaljena naselja. Vendar je za ljubljansko obmestje značilno, da je posejano s številnimi manjšimi zaposlitvenimi središči in z manjšimi mesti. Predvsem velja to za severni del obmestja. Če se osredotočimo na Kamniškobistriško ravnino, kjer so glavne gospodarske zmogljivosti domžalske občine, moramo reči, da industrializacijo tega dela mestne okolice lahko le v manjši meri pripišemo vplivu Ljubljane. Prvi zagon industrializacije se je tu začel že proti koncu 19. stoletja, poseben razmah pa je bil značilen tudi za obdobje med obema svetovnimi vojnami, ko Ljubljana še sama ni bila kdove kako močno industrijsko središče. Tako danes spreminjajočo se podobo občine Domžale s svojimi vplivi tvorno sooblikujejo tako Ljubljana kot številna manjša in večja industrijska središča s Kamniškobistriške ravnine. To nam dokazuje opisana velika prepletenost tokov dnevne migracije.

Družbenogospodarske in demografske značilnosti prebivalstva so se v različnih naseljih močno razlikovale in v tem pogledu je bila stopnja preobrazbe dokaj različna po posameznih delih občine, precejšnje pa so bile tudi krajevne razlike. Marsikdaj so bile te po vsej verjetnosti rezultat naključnih vplivov. Razdelitev naselij v skupine in izračunani "koeficient intenzivnosti prostorskih sprememb" nam to nedvomno potrjujeta. V stopnji

preobrazbe po obravnavanih kazalcih najbolj izstopa osrednje ravninsko območje okoli Domžal, sledita obrobje ravnine in okolica posameznih manjših krajevnih središč v glavnih dolinah. Manjša je v gričevnem in hribovitem svetu, vendar so bile razlike med posameznimi naselji tu precejšnje. Najvišji deli hribovja so v glavnem izstopali kot najmanj preobraženi.

Videz naselij nam dovoljuje, da ob upoštevanju vseh obravnavanih statističnih kazalcev ugotovimo naslednje. Najbolj preobražena so bila ravninska naselja. V njih je bila kmetijska funkcija v glavnem potisnjena povsem v ozadje in zanje je bila značilna visoka stopnja mestnosti. Poleg ravninskih je bilo takih še precej naselij v glavnih dolinah in na gričevnem obrobju ravnine. Vendar so bile tu razlike že večje, stopnja mestnosti pa v večini primerov precej nižja. Naselja v hribovitem svetu so še vedno ohranila temeljno, kmetijsko funkcijo. Vendar pa so spremenila videz, kar je posledica predvsem delne zaposlitve kmetov v nekmetijskih dejavnostih v zaposlitvenih središčih na ravnini. Kljub temu je kmečki videz naselij močno prevladoval. Toda večinoma je šlo za močno posodobljena hribovska, kmečka naselja, ki niso kazala znamenj nazadovanja ali propadanja.

Naj končamo z mislijo, da nam je ob uporabi omejenega števila značilnih kazalcev precej uspelo opisati in razložiti proces preobražanja dela mestne okolice Ljubljane, zajete v mejah občine Domžale. Vseh spoznanj, do katerih smo prišli, ne moremo preprosto posplošiti in zaključiti, da je takšno stanje v celotnem ljubljanskem obmestju. Da je to obmestje dokaj heterogeno, smo spoznali iz pregleda nekaterih kazalcev za obmestne občine. Vendar mislimo, da je za celotno obmestje oziroma za celotno mestno regijo značilno, da doživlja intenzivno preobrazbo, ki se na zunaj kaže v zelo podobni obliki kot v opisanem primeru.

8. LITERATURA

- Berry, B. J. L., 1981: Comparative Urbanisation. Divergent Paths in the twentieth Century; The Macmillan Press Ltd. London, New York.
- Blizzard, S. W. & Anderson, W. F., 1952: Problems in Rural-urban Fringe Research: Concentualisation and Delineation. Pennsylvania state college; Philadelphia.
- Boustedt, O., 1978: Überlegungen zur planerischen Beeinflussung der suburbanisierung; Veröffentlichungen der Akademie für Raumforschung und Landesplanung. Bd 125, str. 69 – 84. Hannover.
- Breznik, D., 1980: Demografija; Naučna knjiga, Beograd.
- Champion, A. G., 1989: The Counterurbanization Experience; Counterurbanization, edited by A. G. Champion, Edward Arnold, London.
- Choldin, M., 1985: Cities and Suburbs; New York.
- Conzen, M. P. (ed.), 1986: World Patterns of Modern Urban Change; The University of Chicago, Chicago.
- Dickinson, R. E., 1964: City and Region; Routledge & Keagan Paul Ltd., London.
- Dobrovolska, M., 1964: Strefa podmiejska. Procesy demograficzne i społeczno-osadnicze (The Suburbane Zone. Demographic and sociosettlement processes); Prace geograficzne III, nr. 22, Krakow, str. 101–163.
- Fisher, J. S., Mitchelson, R. L., 1981: Extended and Internal Commuting in the Transformation of the Intermetropolitan Periphery; Economic Geography, Vol. 57, No. 3, Worcester.
- Friganović, M., 1970-a: Commuting in Croatia as an Index of the Socio-economic mobility of population; Geographical Papers, Institute of Geography, University of Zagreb.
- Friganović, M., 1970-b: Gravitacijske zone dnevne migracije u radne centre Hrvatske; Geografski glasnik, 32, str. 89–99, Zagreb.
- Friedrichs, J., 1977: Stadtanalyse. Sozial und räumliche Organisation der Gesellschaft; Reinbeck – Hamburg.
- Friedrichs, J. & Rohr, H., G., 1975: Ein Konzept der Suburbanisierung; Veröffentlichungen der Akademie für Raumforschung und Landesplanung. Bd. 102, str. 25–39. Hannover.
- Gabersčik, B. s sod., 1972: Prostorski plan gravitacijskega območja Ljubljane – funkcij-ska regija; Urbanistični inštitut SR Slovenije, Ljubljana.
- Gosar, L., 1982: Poselitvena problematika SR Slovenije; 1. zvezek, 212 str., 2. zvezek, 155 str., Urbanistični inštitut SRS, Ljubljana.
- Hall, P. & Hay D. 1980: Growth Centers in the European Urban System, Heinemann Books.
- Hawkins, J. M., 1984: The Oxford Dictionary of Modern English. Oxford University Press, CZ, Ljubljana.
- Harris, C. D., 1943: Suburbs. Readings in Urban geography; American Journal of Socio-

- logy XLIX, str.: 1-13, New York, ed. by H.M. Meyer and C.F. Kohn
- Hornby, A. S., Gatenby, E. V. & Wakefield, H., 1972: *The Advanced Learner's Dictionary of Current English*. Oxford University Press, London.
- Ilešič, S., 1933: Kmetška naselja na vzhodnem Gorenjskem; *Geografski vestnik* IX, str. 3-91, Ljubljana.
- Ingolič, B., 1969: Nekaj elementov pri proučevanju mestnega vpliva na primeru obmestnega dela občine Bežigrad; *Geografski vestnik* XLI, str. 25-37, Ljubljana.
- Jeršič, M. & Klemenčič, V., 1975: Elements of the Transformation of the Bistrica Plain; *Geographica Slovenica* 4, Ljubljana.
- Johnson, J. H., 1974: *Suburban Growth. Geographical Processes at the Edge of the Western City*; University College London, John Wiley & Sons, London.
- Klemenčič, V., 1961: Geografski problemi i metode proučavanja svakodnevnog putovanja radne snage od mesta stanovanja na rad i obratno; Zbornik VI. kongresa geografov FLRJ v Ljubljani 1961, Ljubljana.
- Klemenčič, V., 1963-a: Dnevni priliv delovne sile v industrijska podjetja v Ljubljani v letih 1951-1961; *Geografski vestnik* XXXV, Ljubljana.
- Klemenčič, V., 1963-b: Prostor in čas ter dnevno pretakanje delovne sile od kraja stanovanja do kraja zaposlitve in obratno; tipkopis, Inštitut za geografijo Univerze v Ljubljani, Ljubljana.
- Klemenčič, V., 1964-a: Agrarni problemi in urbanizacija; Inštitut za geografijo Univerze v Ljubljani, tipkopis raziskovalne naloge, Ljubljana.
- Klemenčič, V., 1964-b: Transformacija prigradske zone; Zbornik VII. kongresa geografa SFRJ u Zagrebu 1964, Zagreb, str. 190-209.
- Klemenčič, V., 1965-a: Nekateri elementi urbanizacije in regionalnega razvoja Slovenije; Republiški sekretariat za urbanizem, Ljubljana.
- Klemenčič, V., 1965-b: Neki elementi socijalno-geografskog procesa u Sloveniji; Inštitut za geografijo Univerze v Ljubljani, tipkopis, Ljubljana.
- Klemenčič, V., 1968: Problemi mešane strukture gospodinjstev in kmečkih gospodarstev v Sloveniji; *Geografski vestnik* XL, Ljubljana.
- Klemenčič, V., 1971: Mešana delavsko-kmečka struktura kmečkih gospodinjstev in kmečkih gospodarstev v Sloveniji; Inštitut za geografijo Univerze v Ljubljani, tipkopis raziskovalne naloge, Ljubljana.
- Klemenčič, V., 1975: Indicators of the Urbanization of Agrarian Settlements on the Example of Slovenia in Yugoslavia; *Urbanization in Europe*, Akademia Kiado, Budapest, str. 271-278.
- Klemenčič, V., 1978: Problemi polkmečke strukture v obmestjih Slovenije; tipkopis referata na jugoslovansko-poljskem seminarju v Varšavi.
- Klemenčič, V., 1982: Urbanizacija in deagrarizacija ter izraba zemlje za proizvodnjo hrane - geografske značilnosti preobrazbe slovenskega podeželja; gradivo za posvetovanje geografov ob 60 letnici geografskega društva Slovenije, Ljubljana.
- Klopčar, M., 1989: Občina Domžale; Ljubljana.
- Kokole, Vera & Vladimir, 1969: Urbanizacija podeželja v Sloveniji; *Geografski vestnik* XLI, Ljubljana, str. 3-22.
- Kokole, Vi., 1963: Nekaj misli o regionalnih zasnovah ljubljanske mestne aglomeracije;

Urbanizem 6, Urbanistični inštitut SR Slovenije, Ljubljana, str. 14–17.

Kokole, VI., 1966: Regionalna struktura Ljubljanske regije; Urbanistični inštitut SR Slovenije, Gradivo mednarodne urbanistične konference, Ljubljana, str. 29–43.

Kokole, VI., 1968: Urban Development of the Ljubljana Region; Toward a Methodology for Regional Planning Vol. II, Ljubljana.

Kokole, VI., 1971: Centralni kraji v Sloveniji; Acta Geographica XII (1971), Ljubljana.

Kokole, VI., 1976: Prispevek k identifikaciji ruralno-urbanega kontinuuma; Geografski vestnik XLVIII, Ljubljana, str. 93–108.

Krönert, R., 1981: City-Hinterland Regions of Large Cities and Medium-sized Towns in the GDR; Geographica Polonica, 44, Warszawa.

Levy, J. M., 1985: Urban and Metropolitan Economics; McGraw-Hill, New York.

Melik, A., 1936: Slovenija – Geografski opis, I. splošni del, 2. zvezek; Slovenska matiča, Ljubljana.

Mlinar, M., 1987: Suburbanizacija v ljubljanski regiji; Geografski obzornik XXXIV, Ljubljana.

Müller, P. O., 1981: Contemporary suburban America; Prentice Hall Inc. Englewood Cliffs, 79. str., New Jersey.

Murphy, R. E., 1966: The American City; New York.

Myers, R. R., & Beegle, A. W., 1947: Delineation and Analysis of the Rural-Urban Fringe; Applied Anthropology, Vol. 6, str. 14–22, New York.

Nellner, W., 1970: Die Abgrenzung von Agglomerationen im Ausland; Veröffentlichungen der Akademie für Raumforschung und Landesplanung, Raum und Bevölkerung 10, Hannover.

Ogorelec, B., 1989: Analiza agrarne pokrajine za potrebe prostorskega planiranja; magistrska naloga, Oddelek za geografijo Filozofske Fakultete Univerze v Ljubljani, Ljubljana.

Oliveira-Roca, M., 1987: Cirkulacija radne snage; Institut za društvena istraživanja sveučilišta u Zagrebu, Zagreb.

Oliveira-Roca, M., 1987: Tipovi cirkulacije stanovništva i radne snage; Migracijske teme, 3 (1987), Zagreb.

Pak, M., 1971: Transformacija vngradskih naselja u gravitacionom području Maribora – neka pitanja dominance i subdominance; Zbornik na Jugoslovenskiot simpozium za probleme na selskite naselji i zemljodelskoto proizvodstvo, Ohrid.

Pelc, S., 1990–a: Dnevno potovanje na delo in dostopnost do krajev zaposlitve v naseljih občine Domžale; Geographica Slovenica 21, Ljubljana.

Pelc, S., 1990–b: Raziskovanje prometne dostopnosti do delovnih mest za potrebe prostorskega planiranja na primeru Slovenije; Geografski Vestnik LXI, Ljubljana.

Pelc, S., 1992–a: Analiza nekaterih najnovejših podatkov o dnevni migraciji v občini Domžale; Geographica Slovenica 23, Ljubljana.

Pelc, S., 1992–b: Družbenogeografski vidiki preobrazbe pokrajine v občini Domžale; Geografski Vestnik 64, Ljubljana.

Požč, M., 1991: Razvoj podeželskih naselij v občini Koper; magistrska naloga, Oddelek za geografijo Filozofske Fakultete Univerze v Ljubljani, Ljubljana.

Rasmussen, T. F., 1966: Storbyutvikling og Arbeidsreiser. En Undersøkelse av Pendling,

- Befolkningsutvikling. Naeringsliv og Urbanisering i Oslo-Området; Samfunnsøkonomiske studier 18, Oslo.
- Ravbar, M., 1975: Preobrazba obmestij slovenskih mest s črno gradnjo; Geografski vestnik XLVII, Ljubljana.
- Ravbar, M., 1988: Procesi suburbanizacije in periurbanizacije; tipkopis raziskovalne naloge, Inštitut za Geografijo Univerze v Ljubljani, Ljubljana.
- Ravbar, M., 1993: Suburbanizacija v Sloveniji; doktorska dizertacija, Oddelek za geografijo FF Univerze v Ljubljani, Ljubljana.
- Roth, P., 1983: Suburbanisierung im Wohnbereich der Gemeinde Riedstadt, Kreis Gross-Gerau; Rhein-Mainische Forschungen, Bd 97, Frankfurt.
- Saviranta, J., 1970: Der Einpendelverkehr von Turku; Fenja 100/4.
- Sedlar, S., 1957: Ljubljana kao radni centar regiona; Koreferat za VI. savetovanje urbanista Jugoslavije u Arandelovcu 1957, 19 str.
- Shabad, T., 1986: Urban Issues in the Soviet Union; World Patterns of Urban Change, edited by M. P. Conzen, The University of Chicago, Chicago, str. 101-128.
- Sić, M., 1985: Mreže gradskog autobusnog prometa u SR Hrvatskoj i njihova uloga u razvoju prigradskih područja; Radovi GO, 20, str. 11-19, Zagreb.
- Stepper, L., 1978: Landesplanerische Ordnungs- und Entwicklungsvorstellungen für den suburbanen Raum; Veröffentlichungen der Akademie für Raumforschung und Landesplanung, Bd 125, Hannover.
- Stražar, S. 1979: Moravska dolina; Moravče.
- Van Ginkel, J. A., 1979: Suburbanisatie en Recente Woonmilieus, II. Een Residentiël Geografisch Onderzoek in het Middengebied Randstad; Utrechtse Geografische Studies 16.
- Vogelnik, D., 1963: Nekaterе karakteristike procesa urbanizacije v Sloveniji; Urbanizem 6, Urbanistični inštitut SR Slovenije, Ljubljana, str. 1-3.
- Vogelnik, D., 1981: Uvod v socialnoekonomsko statistiko; Ekonomska fakulteta, Ljubljana.
- Vresk, M., 1980: Osnove urbane geografije; Školska knjiga, Zagreb.
- Vresk, M., 1984-a: Dnevni urbani sistem Zagreba; Geografski glasnik, 46, str.109-118, Zagreb.
- Vresk, M., 1984-b: Metropolitanska regija Zagreba 1981. godine; Radovi GO, 19, str. 59-66, Zagreb.
- Vresk, M., 1985-a): Oblici urbanizacije i prostorna pokretljivost stanovništva središnje Hrvatske; Geografski glasnik, 47, str. 47-70, Zagreb.
- Vresk, M., 1985-b: Urbanizacija Dalmacije u uvjetima litoralizacije; Radovi, 20, str. 31-40, Zagreb.
- Vresk, M., 1986-a: Centri rada i gravitacijska područja zaposlenih u Hrvatskoj; Radovi, 21, str. 13-22, Zagreb.
- Vresk, M., 1986-b: Neki pokazatelji funkcionalno-prostorne strukture Zagreba; Radovi GO, 21, Zagreb.
- Vresk, M., 1986-c: Socioekonomske gradske regije Hrvatske; Geografski glasnik, 48, Zagreb.
- Vresk, M., 1988: Dnevna pokretljivost zaposlenih i urbanizacija Varaždinske regije; Radovi 23, str. 35-42, Zagreb.
- Vresk, M., 1989-a: Neke promjene u funkciji rada i gravitacijskim područjima većih

centara Hrvatske 1961–1981. godine; Radovi, 24, str. 43–57, Zagreb.

Vresk, M., 1989–b: Urbanizacija i mobilnost stanovništva; Geografski glasnik, 51, str. 137–142, Zagreb.

Vresk, M., 1990–a: Struktura dnevnih migranata zaposlenih kao pokazatelj razvijenosti dnevnih urbanih sistema Hrvatske; Geografski glasnik, 52, str. 1–11, Zagreb.

Vresk, M., 1990–b: Urbanizacija Hrvatske u svjetlu dinamike izgradnje i opremljenosti stanova; Radovi, vol. 25, str. 23–40, Zagreb.

Vrišer, I., 1965: Geografska izhodišča pri omejevanju mest in njihovih obmestij; Geografski vestnik XXXVII, Ljubljana.

Vrišer, I., 1988: Centralna naselja v SR Sloveniji leta 1987; Geografski zbornik XXVIII, Ljubljana, str. 129–147.

Wehrwein, S., 1942: The Rural–urban Fringe; New York, Economic Geography, vol. 18, str. 217–228.

Wertheimer–Baletić, A., 1982: Demografija. Stanovništvo i ekonomski razvitak; Informator, Zagreb.

White, P., 1984: The West European City: A Social Geography; Longman, New York.

Žuljić, S., 1966: Zagreb i okolica; Geografski glasnik, 66, Zagreb.

Žuljić, S., 1970: Proces urbanizacije na prostoru Jugoslavije; Značenje i predvidivi tok promena do 1985. godine. Ekonomski Institut, Zagreb.

9. SUMMARY

9.1. Introduction

This paper is a supplemented version of the author's doctoral dissertation. It treats the northeastern part of the Ljubljana suburban area. For objective reasons it was not possible to treat the entire urban region, although this should be done. In recent times there have been no studies performed which would provide more detailed geographical data on the greater Ljubljana area.

The results are based largely on statistical data (population censuses), but also on field observations and aerial photography. Particular attention was put on daily commuting which is the most important stimulus for the landscape changes in the urban region. The

9.2. Influence of the City on the Surrounding Area

Man is the most active agent in the transformation of his own environment. As he adapts the environment to his activities, he rapidly and fundamentally changes the appearance of the landscape as well as processes occurring within it which further alter the landscape. The basic human activities of living and production also have the most visible consequences on the cultural landscape.

In the times before the industrial revolution the polarization of human activities was much greater than today. Cities were places busy with tradesmen and merchants, while villages were occupied by farmers. The mutual interaction of these two was vital for survival, but cities did not have such a significant and irreversible impact on their environs as they were to have later with the rise of the industrial revolution. The industrial revolution caused large migrations of people which led to significant redistributions of the population and at the same time a much greater intermingling of different functions within individual settlements. The latter was primarily the consequence of revolutionary advances in transportation and telecommunications. The end result is that in contemporary society people no longer conduct their affairs in classical cities and villages but rather in settlements which have characteristics of both, of course to a greater or lesser degree. This is true of countries with relatively dispersed, dense settlements without exceptionally large cities (metropolises). Slovenia is such a country. The process of urbanization started very early on in Slovenia and there are many consequences of this, but the actual course of events is not completely comparable to what happened in the metropolitan areas of classical industrial countries. Undoubtedly this process was also affected

by national borders, since after both world wars the economic space of Central Europe was divided up into several pieces. As a result, some of the cities which were economically stronger (e.g., Trieste) were separated from their hinterland. In Slovenia, Ljubljana took on the most important role, both because of its administrative functions and because of its central position. Thus Ljubljana gained influence over a larger area than any other city in Slovenia. The greater Ljubljana area, as an area tightly connected to the surrounding region, is most extended to the southeast. In this direction there were in the past no traditional industrial centers dominating the environment independently or together with Ljubljana.

Until the rise of motorization, settlements in the agrarian regions of Slovenia were becoming more and more empty, leading to a variety of consequences - social restratification, aging of the population, social fallow (land fallen into disuse because of the agrarian-to-nonagrarian transition) Later, with the great increase in the amount of daily commuters, the influence of cities on their environs changed. Just as elsewhere in the developed world, first city inhabitants began to move from the cities to the surrounding area (or what was in fact even more common: people obtained employment in the cities but did not move there), then various urban functions also moved to the surrounding area, from the supply of goods to production and recreational activities. In this way the transformation of the city environs acquired a completely different form, as in the case of the commune of Domžale which is the study region of this paper.

9.3. The Suburbanized Environs of Ljubljana

Before the Second World War Ljubljana was not an exceptionally industrialized city. The influence of Ljubljana on the surrounding area did not increase significantly until after the Second World War. In the fifties this influence extended about ten kilometers into the environs, from which slightly less than 10,000 workers commuted to Ljubljana on a daily basis (Klemenčič 1963-b). By the beginning of the eighties the size of the greater Ljubljana area had greatly expanded. At that time 50,000 daily commuters came to Ljubljana from the surrounding area, which represented more than a third of all workers in Ljubljana (Fig. 1). To the northwest, the extent of the region which is tightly connected to Ljubljana quickly diminishes because of the influence of Kranj, which is 30 kilometers away from Ljubljana. Kranj has a strong industry and is a major center of employment. It is the fourth largest city in Slovenia. Although Kranj is seven times smaller than Ljubljana, it has succeeded in developing its own urban region. There are some influences of Ljubljana present in this area, primarily in terms of satisfying social, economic, educational and other needs at the highest level, for which Kranj is not as well equipped. To the northeast (the study region of this paper), the daily migration to Ljubljana is also not so pronounced because there are a number of smaller centers of employment in the Kamniško-bistriška plain. To the southeast, the Ljubljana urban region reaches the

farthest, because there smaller centers of employment have arisen only in more recent times. Earlier this area was predominantly agrarian and did not have a rich tradition in crafts and industry.

The southeastern part of the Ljubljana urban region was still closely tied to farming in 1981 (a large percentage of the daily commuters also worked on their own farms). The overall percentage of the farming population in Slovenia was 9.2% in 1981. In the southern and particularly the southeastern environs of Ljubljana this percentage was well above average, while in the northern environs the percentage was below average. In the southeastern area one half to two-thirds of the inhabitants were at least indirectly dependent on part-time farming.

Because of the negative net migration in the more agrarian regions, the inhabitants were also older in general (Fig. 2*), although this improved somewhat in the decade from 1971 to 1981 mostly because of daily migration. The percentage of inhabitants who had moved from urban settlements (Ljubljana and others) to the surrounding area was much greater in the northern environs (Fig. 3). This is also true of the percentage of non-Slovene inhabitants and the percentage of those with a high school or university education. The more developed northern environs had a greater percentage of settlers from other republics of former Yugoslavia who came for economic reasons. Because of an earlier social restratification of the inhabitants of the northern area, the educational structure was also more favorable.

There were also differences in the housing standards between various urban regions surrounding Ljubljana. The northern region had a much higher percentage of new and better equipped apartment buildings (Fig. 4). The northeastern region, which is composed of the communes of Kamnik and Domžale, has distinct characteristics but nonetheless represents a typical Slovene example of a greatly transformed landscape in the urban environs. Thus, this area was chosen as the sample area to determine the form and extent of such transformation.

9.4. Basic Characteristics of the Commune of Domžale

The commune of Domžale is in the middle range of the larger Slovene communes (23,991 hectares, 44,185 inhabitants in 1991 with a density of 184 inhabitants per square kilometer). It borders the northeastern side of Ljubljana. The influence of Ljubljana extends to the extreme northeastern edge of the commune at Trojane. The commune sweeps from the east to the west and thus represents a break in the gravitational influ-

* The figure shows data for communes which include part of the greater Ljubljana area. Some of the communes extend beyond the limits of the greater Ljubljana area. The exact limits of the greater Ljubljana area were not determined and therefore are not shown on the map.

ence of Ljubljana. Since the times of the self-management form of socialism in former Yugoslavia the commune of Domžale has been known as a wealthy, trade-oriented commune with a long industrial tradition in many different fields. Farming and commerce are economically significant for the commune, in addition to industry and private trades, and in recent times the service sector and high technology have been increasing in importance. One of the most important arteries of Slovene transportation, connecting the northern Adriatic and northern Italy to parts of central and eastern Europe (Hungary, the Slovak Republic, the Ukraine Republic) runs laterally through the commune. The Ljubljana-Brnik International Airport is also very close. The infrastructure of the commune has been substantially improved in the last few decades, so that almost all of the inhabitants are now linked to the city water supply, the number of telephone connections is approaching the national average, and many settlements are being or are already equipped with sewer systems. From the physical geographical aspect, the western part of the commune includes the Kamniško-bistriška plain, which is part of the Ljubljana basin, although some individual hills almost completely separate it from the rest of the basin. The southern part of the plain is wetter and not so suitable for farming. In the past the Kamniška Bistrica River, with abundant deposits of gravel, turned away tributaries from the eastern hills, which then formed their own floodplains. By the end of the eighties this problem had been alleviated to a large extent by channeling and draining the floodplains. To the east the commune is composed of anticlinal and synclinal valleys. The first valley (Črni graben) penetrates to the center of the Trojanske anticlines. The northern part of this valley is composed of older rock and therefore has more moderate contours and has a number of settlements. This valley has also been one of the main passages through Slovenia for centuries. To the south of this valley is the Moravska valley, which resembles a gently undulating basin surrounded by high hills which separate it from the Sava valley. There is also some karst present. A local highway goes to the east along the Moravska valley and provides an important access to settlements in the valley and nearby hills. The varied physical geography of the eastern and western parts of the commune is, in many respects, the basis for the extent of the changes caused by the process of urbanization (Fig. 5*).

Physical geographical factors have the largest influence on the accessibility of settlements and on the management and success of different activities. In treating particular indicators of the transformation of the landscape and the respective inhabitants, differences in various characteristics of the relief were determined and these differences were in most cases found to be statistically significant.

* The maps, which show different indicators, have the following basic symbols:

- Main highway
- Local highway
- Railroad
- Commune boundary

9.5. Social Restratisation of the Inhabitants

The social restratisation of the inhabitants is an important factor in the transformation of the landscape. The degree of transformation from agrarian to nonagrarian activities has had quite visible consequences on the landscape. In 1991, the farming population was only 4% of the total population of the commune, but there were substantial differences between individual parts of the commune (Figs. 6 and 7). The largest percentage of farmers was in the hilly eastern part of the commune which is the least suitable for farming. Before the Second World War many of the inhabitants of this region emigrated to foreign countries. After the end of the war, large numbers of these inhabitants moved to the settlements on the plain, which were becoming industrialized and quickly growing in population. This also caused a decrease in the percentage of the farming population on the plain. The rather large variations in the reliefs of individual regions are shown in Table 1* and Table 2. In 1971 the differences were still quite a bit larger, and the degree of transition from agrarian to nonagrarian activities significantly smaller. In fact, the restratisation of the population from farming to part-time farming to nonfarming had one of its peaks in the seventies. This is particularly true of the less accessible eastern parts of the commune, where the processes of restratisation and change were actively set in motion by public transportation (buses) and especially the widespread use of automobiles.

9.6. The Employment Rate and Centers of Employment

Modernization of work on the farms and the small size of the farms left a large farming work force without work, and these farmers were then forced to seek employment in nonfarming activities (at first, mostly in industry, later, also in commercial and service activities). Because the land owned by farmers was typically quite fragmented, most of the farmers had to look elsewhere for jobs and farming became a supplementary activity for them. Thus the percentage of the work force which was regularly employed was a very representative indicator of the extent of the transformation being examined in this research project. This occurred the most on the plain, where there was the largest number of resettled, restratified (nonfarming) inhabitants (Fig. 8, Tabs. 3 and 4). In the east there were high percentages along the highway in Črni

* In each field of the table the upper number is the number of settlements in each the middle number is the percentage of settlements of all settlements in this category, are in the region, and the lower number is the percentage of settlements of all settlements in the region. The columns of the table are: 1 – plain, 2 – valley, 3 – low hills, 4 – high hills, and the total. Unless otherwise indicated, the source of data is the Statistical Office of the Republic of Slovenia.

graben and along the highway in the Moravška valley. The northern, hilly edge of the eastern part of the commune, however, had a very low percentage of regularly employed workers (50 - 60%). The largest number of residents of the commune were employed in Ljubljana (6599 workers in 1991). In the commune as a whole there was a total of somewhat less than 13,000 jobs, in Domžale alone there were 4951 (Fig. 9). The next largest center of employment was Mengeš with 2086 jobs, followed by Vir and Količevo with slightly more 1000 jobs. All other centers of employment were much smaller. In 1991 there were 13 centers of employment in the commune which had more than 100 jobs and these centers had more than nine-tenths (93%) of all the jobs in the commune. All of them were located on the plain except for two centers in the eastern part of the commune (Lukovica - 249 jobs and Moravče - 237). In addition to commuting to Ljubljana, those who left the commune of Domžale to go to work also commuted to the neighboring commune of Kamnik (1067 commuters) which covers the remainder of the Kamniško-bistriška plain and is thus closely tied to the commune of Domžale in a social economic sense.

9.7. Commuting

An important characteristic of the Kamniško-bistriška plain is that industrialization began there before the beginning of this century (the straw hat industry in Domžale). This industrialization was partially based on the area having its own energy supply (water power from the Kamniška Bistrica River), but even more significant was the tradition of private trade. The local industrial initiatives of this area did not feel the strong influence of Ljubljana until later, when Ljubljana became an important administrative, commercial and also industrial center. The result of such development is a region with many smaller centers of employment with a diversified structure of activities. For this reason, the percentage of commuters is also quite high, in fact, most workers leave their place of residence to go to work. This is true of most settlements without regular employment positions as well as of all the more important centers of employment (Figs. 11 and 12, Tabs. 5 and 6). Of all the residents of the commune who are employed or self-employed, the highest percentage of commuters come from the transitional region between the plain and the hills and between the plain and the more accessible parts of the valleys. These transitional areas have the largest nonfarming population and the greatest shortage of jobs. Commuting has made it possible for the inhabitants of these areas to earn an income in nonfarming activities and still live in a more pleasant rural environment. The cost of living is also lower there but of course there is also a lower standard of municipal services.

The most important centers of employment for the commune of Domžale are the cities of Ljubljana and Domžale. The significance of one or the other for individual settle-

ments is quite varied (Fig. 13). It is interesting to note that Ljubljana as a center of employment plays equally important role for the most distant eastern parts as for the nearest settlements in the west. Domžale, however, are the most important center of employment for the central part of the commune (especially the western part of the Moravška valley).

The commuter flows in this region are quite complex. Almost 1000 workers commute from Ljubljana to the commune of Domžale, more than 1000 come from the commune of Kamnik and slightly less than 500 commute from other neighboring communes. The sizable number of commuters from Ljubljana supports the thesis that the commune of Domžale has achieved a relatively high level of urbanization. In 1991 fourteen percent of the workers in the commune were commuters from Ljubljana (Fig. 14).

Because of the distribution of jobs, they are most easily accessible to settlements on the plain. The city of Domžale is an exception to this because of the larger number of residents who commute to Ljubljana, so the job accessibility for Domžale is somewhat worse than for other settlements on the plain. This is a consequence of the higher social and educational level of the residents in the central part of the commune. These people tend to have more demanding jobs, which are much more plentiful in Ljubljana than in Domžale. Toward the east and from the valleys toward the hills job accessibility falls quickly (Fig. 15, Tab. 7). In three-fourths of the settlements in the hilly regions, the residents live on average more than 20 kilometers from their jobs, which, in terms of Slovene public transportation, translates to roughly two to four hours of total travel time per day.

The proliferation of automobiles has undoubtedly been the most important factor in the rapid expansion of commuting. In Slovenia the automobile has recently become a more important means of transportation than the bus. In the commune of Domžale, this is particularly true, because the automobile is by far the most important means of transportation for commuters. In some parts of the commune, public transportation (buses) is still more important than cars (mainly along the highways to the east where there are more frequent bus connections). On the plain, where commute distances are shorter because of a greater density of jobs, there is an above-average percentage of workers traveling to work on foot or by bicycle (Figs. 16-18, Tab. 8).

9.8. The Main Indicators of the Transformation

The size structure of the settlements in the commune of Domžale shows that, in the last one hundred years, the number of large settlements has increased and so has the number of small settlements (Tab. 9). The gravitational center of the population is on the plain around Domžale. All of the larger settlements are concentrated here (Fig. 19). Although last century the settlements on the plain were on average larger than the settlements in the valleys and the hills, the current population differences came about only

after the great shifts of population from the hills across the valleys to the plain. In 1880 the plain had about two-fifths of the overall population of the region which is the present-day commune. In 1991 the population of the plain was three-fourths of the total population of the commune and the absolute size of the population of the commune was much larger. The increase occurred primarily on the plain, while in the valleys and the low hills the population did not change significantly and in the high hills the population almost halved (Tab. 10). At first the large number of people leaving the less accessible regions emigrated to foreign countries, later they moved to the centers of employment on the plain. In recent times the population on the plain has increased even more because of the influx of workers from other republics of former Yugoslavia for economic reasons. The largest population growth in recent times has occurred on the western part of the Kamniško-bistriška plain, in some places in the transitional area between the plain and the hills and even in some of the eastern parts of the commune, which until recently had been stagnant areas which were being abandoned (Fig. 20). In many places in the hills, the population continued to decrease from 1981 to 1991. In the western parts of both valleys, the population growth was roughly the same as on the plain. It is noteworthy that the rapid population growth occurring in the central part of the plain has abated in recent times. Because of this the age structure of the population has become worse. The percentage of older inhabitants has increased on the plain and elsewhere. In the regions being vacated (the hilly, northeastern and southeastern edges of the commune), the percentage of older residents was truly high. There the age index was mostly more than 0.500 and in some cases even more than 0.600 (Figs. 21 and 22).

With the reorientation from farming to nonfarming professions, the educational level of the population started to rise. The commune of Domžale has already achieved the national average in education, with the highest level being attained in the more urbanized settlements on the plain. Of all the indicators of the level urbanization presented in this paper, perhaps this one is the most polarized between inhabitants of the plain and those of the hilly eastern regions (Figs. 23 and 24, Tab. 11). In the east this level improved only in Lukovica and Moravče.

After the Second World War and especially from the sixties on, more and more non-Slovenes came to completely Slovene settlements in search of work. These people mostly settled where they found employment, in other words, where there were jobs. Because of a shortage of housing in such settlements, these workers often took housing in nearby settlements, but generally as close as possible to their jobs. A high percentage of non-Slovene residents is now characteristic of more urbanized settlements (Figs. 25 and 26, Tab. 12). In some of the eastern parts of the commune there are settlements or groups of settlements which are still completely without any non-Slovene inhabitants.

The high level of urbanization on the plain is also shown by the large percentage of inhabitants who have moved from Ljubljana or from other cities to settlements on the plain (Fig. 27, Tab. 13). On a larger part of the plain this percentage is more than 15%, in the western part of the Črni graben valley region 10 - 15% and elsewhere less. Thus, there

has been a significant displacement of the urban population to the environs of Ljubljana. The most visible change in the suburban landscape connected to urbanization and the expanding influence of the city is the physical growth of settlements. In the last one hundred years settlements along the central axis from Domžale to Kamnik have increased more than five times in the number of houses, other settlements on the plain have increased by about three times (Figs. 28 and 29, Tab. 14). In recent times settlements outside the central part of the plain and even some settlements to the east in the Moravska valley have grown even faster. Most of the hill settlements have remained approximately the same size as they were one hundred years ago. The inhabitants of the hill settlements who changed from farming to nonfarming professions also moved away from these places, so that these settlements did not tend to expand in terms of new housing. Contrary to this, settlements in the valleys did expand as many of the young people on farms who did not inherit the farm received lots on which they built new houses. Settlements on the plain flourished with new housing as the new settlers built houses. In some of the larger centers planned apartment complexes were also built. By the end of the seventies new housing construction became more concentrated at the edge of the plain. In the west, Trzin grew most rapidly under its planned development, while in the east some settlements, especially in the western part of the Moravska valley, also grew rapidly. It is interesting to note that the economic crisis at the end of the eighties almost entirely stopped the construction of new housing (Figs. 30 and 31). Housing standards have been kept in accordance with the dynamic growth of the settlements and the state of the infrastructure (Figs. 32 and 33, Tab. 15). The differences between the hilly eastern regions and the plain have decreased in recent times, so that the housing standards and the infrastructure have improved faster than on the plain, where these standards were already on a high level.

Because of their proximity or accessibility, certain hilly parts of the commune are also very attractive places for occasional outings for urban residents from Ljubljana as well as the Kamniško-bistriška plain. In some places there have appeared large numbers of "weekend houses" (second homes). These houses, far from having architecture typical of this area, have more disfigured than beautified the image of the landscape (Fig. 35). According to statistical data, there are about 300 such houses in the commune, although there are probably more. In places where there are larger numbers of these houses (e.g., Dobeno in the west and the Trojice slopes on the southern edge of the central part of the commune), they have completely changed the image of the original settlements and have created their own style of settlement. Such settlements have also changed their original agrarian function so that they now come to life only on weekends. In general, building nonfarming housing in original farming settlements means great changes in the physiognomy of the settlements. Even before the Second World War there began to appear a rather uniform, central European type of suburban house in the surrounding areas of the cities. During the time when the agrarian-to-nonagrarian transition was spreading most quickly, the most predominate type of house in rural areas as well in the urban areas was

a one- or two-storied house with a square ground plan and a moderately inclined gable roof. The shortage of housing in the cities was to a large extent solved with such houses. At that time the building of private houses by individuals was cheaper than planned social construction because of the low level of productivity in the social sector, including the construction industry, and also the mutual cooperation which individual home builders provided one another. As standards rose along with professional and educational levels, more demanding and finely finished houses began to appear in the more urbanized areas. In some of the more attractive, yet still accessible, areas there appeared entire street blocks lined with villas having large lawns instead of the typical home garden or small orchard. Thus, in most of the settlements on the plain, the old design of the farming settlement has become lost amongst the new buildings, so that it is barely still noticeable, although agrarian functions are still present. In farming settlements where the original layout of the settlement placed the houses closer together, this layout has been retained to a greater degree. Such settlements have expanded with the building of new houses on the gardens of the old farmhouses. These houses have been built primarily by those children of the farmers who did not inherit the farms. New settlers have generally built their houses at the edge of settlements or along the roads which connected the settlements on the plain, which has resulted in a large agglomeration of settlements stretching along these roads. In 1991, almost 40,000 people lived in this agglomeration, which has an area of approximately 30 square kilometers. Only Ljubljana and Maribor of all Slovene cities have a greater number of inhabitants than this suburban agglomeration. In recent times many people have also moved to settlements in the valleys (mainly along the roads) and in the low hills. Furthermore, many nonfarming residents have also decided to stay in these settlements. Thus, these settlements have also started to change not only their size and functions but also their outer image. The new appearance is, however, still somewhat lacking in architectural diversity. Here the new houses of the nonfarming population are significantly different from the farmhouses. It should be emphasized that the old farmhouses have also been modernized, including most of those in the hills. For example, the classical Slovene hay racks have been replaced by silos, and storage sheds and barns now serve as carports or garages for farm machinery and the like. The houses of the nonfarming residents often have separate garages, wood sheds, workshops, or other auxiliary buildings which are used for secondary occupations or for home gardening, all of which are very popular among Slovenes and in many cases also guarantee at least a minimal level of social security for these people. By appearance alone the level of urbanization of these settlements can be determined by whether there are predominantly farmhouses or houses of nonfarming residents. Despite being employed out of farming, many of the residents of the eastern part of the commune are still tied to or even dependent on farming, so that one of the consequences of the expansion of the urban influence and commuting is the renovation of old farmhouses.

The significance of farming functions in the settlements of the eastern part of the commune is shown by the high percentage of farm households (Figs. 38-40, Tab. 17). This

is particularly characteristic of the hilly northern edge of the Črni graben area and the hilly periphery of the Moravska valley where more than two-thirds and in some cases as many as four-fifths of the households have farms, although the percentage of the farming population is rarely greater than one-fourth of the residents. Despite poorer natural conditions, farming in this region has retained a marked importance. Above all, stock farming is important (Tab. 16). It should be mentioned that even though the farms in the hills are larger than those on the plain (Figs. 36 and 37), they still are not particularly large (because of legal limits) and they are rarely big enough to provide a decent standard of living. This statement is supported by the fact that on average farms in the hilly regions have less than five head of cattle. Because of such a land ownership structure, which in the past could not be changed on the one hand because of the socialist legislation and on the other hand because of the farmers' attachment to the land, dependence on nonfarming occupations has been all the more important and thus also dependence on the extensification of farming and the transformation of fields into meadows. By interpreting aerial photographs of sample areas (Fig. 41) the authors concluded that between 1975 and 1988, on the total sample surface area of 1500 hectares, approximately 100 hectares of fields were transformed into meadows and approximately 30 hectares of meadows were transformed into fields (Tab. 18). Most of the changes from meadows to fields occurred in sample areas in the valleys, so that in those areas the reverse transformation predominated. These changes were also more common in the eighties. It is interesting to note that almost nowhere were there cases of allowing land to become overgrown by woods or cases of social fallow. The main motive was the extensification of farming production because of additional employment outside of farming, and for the part-time farming population in the foothills and hills of the eastern part of the commune, it also remained an essential part of their survival. For the nonfarming population in many places on the plain, farming is only a source of additional income or even a type of recreation connected to growing "healthier, home-grown food," partly for their own consumption and partly to sell to others (this is true primarily of very small farms).

9.9. The Level of Transformation of the Settlements in the Commune of Domžale

Using the "cluster analysis" method on the above-described indicators of transformation, all settlements in the commune were classified in to groups by similarity (Fig. 42). A subgroup of the most transformed settlements was composed of settlements in the immediate vicinity of Domžale and the smaller centers of employment, Lukovica and Moravče. Around the edge of the central plain region where the degree of urbanization was the greatest, there were some smaller subgroups with a somewhat lower level of urbanization. There were also some individual settlements in the east, mainly in the valleys, which were also classified in the group of highly transformed settlements. The

fourth, fifth and sixth groups were assigned settlements with the lowest level of urbanization. These were found mostly in the hilly northern region of Črni graben and the eastern edge of the Moravska valley.

In order to determine the level of intensity and extent of the spatial changes in different parts of the commune, another method was used which was based on a coefficient (KIPS) which was designed by the authors just for this purpose (Fig. 43). It proceeds from the hypothesis that the level and extent of transformation achieved by an individual settlement is directly proportional to:

- the population growth of the settlement,
- the growth in the number of houses in the settlement,
- the percentage of the work force in the settlement which is regularly employed and
- the percentage of nonfarming households,

and is inversely proportional to:

- the percentage of all workers in the settlement who are daily commuters and
- the ratio between the average distance traveled to work for all workers in the entire commune and the average distance traveled to work for people from each settlement.

A coefficient which is larger than 1.000 indicates a high level of urbanization. Areas having such a coefficient were the entire plain region, the westernmost parts of the valleys and Moravče. A coefficient which is greater than 0.900 still indicates a relatively high level of urbanization, however certain indicators of urbanization are low enough that the overall value is less than 1.000. It is interesting that the central part of the Moravska valley and also parts of the periphery had a higher coefficient of transformation than that of Črni graben, where the areas of Češnjice and Gabrje had the lowest value (less than 0.800). Any value of less than 0.900 indicates a lower level of urbanization. The entire far eastern edge and most of the hilly regions of the commune had values less than 0.900.

9.10. Conclusion

On the basis of thorough analysis of numerous indicators of transformation (the level of urbanization), including social economic, demographic, functional and physiognomic indicators, and on the basis of field research of individual sample areas in the commune of Domžale, the authors have concluded that the commune is a greatly urbanized region in the Ljubljana environs with a number of special characteristics. Of all the regions surrounding Ljubljana, the part of the Kamniško-bistriška plain located in the commune of Domžale is the most transformed, has the most well-connected internal functions and at the same time has the most well-developed two-way communication lines with Ljubljana

as the main city center. This two-way connection means an exchange of inhabitants, commuters and different functions between the city center and the part of its environs represented by the Kamniško-bistriška plain. In the eastern part of the commune, the influence of urbanization can be seen to a greater extent in some places and to a lesser extent in others, but everywhere enough that the whole area has undergone fundamental changes and the exterior appearance of the area has also been greatly changed and modernized. This is primarily a consequence of the relatively good accessibility of all areas which has made it possible to commute to work from any part of the commune. Based on these observations one could analyze the prospects for the future development of the commune, which is undoubtedly a very attractive location for new settlers as well as for various activities or ventures. The commune has a favorable location on main traffic routes and to a large degree still has an unspoiled environment, so that it has very good conditions for regional development, which will be based on complementing and improving upon a number of the functions of Ljubljana.